CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

THE

BRAHMASÛTRA S'ÂNKARA BHÂSHYA

with the Commentaries

BHÂMATÎ, KALPATARÛ AND PARÎMALA

AND WITH

INDEX Etc.

EDITED WITH NOTES Etc.

BY

PANDIT VEDANTA VIS'ARADA

NURANI ANANTHA KRISHNA S'ASTRI,

PROFESSOR OF MIMAMSA, AT TIRUPATI SANSKRIT COLLEGE

AND

VÂSUDEV LAXMAṆ SHÂSTRÎ PAṆSÎKAR.

PUBLISHED

BY

TUKÂRÂM JÂVAJÎ,

PROPRIETOR OF THE "NIRNAYA-SAGAR" PRESS,

Bombay.

1917.

Price 10 Rupees.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

[All rights reserved by the Publisher.]

Published by Tukaram Javaji and Printed by Ramchandra Yesu Shedge,
at the 'Nirnaya-sagar' Press, 23, Kolbhat Lane, Bombay.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् ।

श्रीमदप्पय्यदीक्षितविरचितपरिमलोपबृंहितश्रीमदमलानन्दसरस्वतीप्रणीत-
कल्पतरुव्याख्यायुतश्रीमद्वाचस्पतिमिश्रकृतभामतीविलसितम् ।

साग्रो ग्रन्थः । अद्वैतमेवौपनिषदमितिनिरूपणभूमिकासनाथः ।

ब्रह्मसूत्रवर्णक्रमकोशादिसंहितः ।

तिरुपतिश्रीवेङ्कटेश्वरसंस्कृतकलाशालापूर्वमीमांसाध्यापकेन-मद्रपुरसंस्कृतकलाशालातोऽधिगत-
वेदान्तविशारदबिरुदेन नूरणिग्रामाभिजन-विद्वद्वरसुब्रह्मण्यात्मजेन
अनन्तकृष्णशास्त्रिणा

टिप्पणादिभिरुपस्कृतम् ।

पणशीकरोपाह्वविद्वद्वरलक्ष्मणशर्मतनुजनुषा वासुदेवशर्मणाच
संस्कृतम् ।

मुम्बय्याम्

तुकाराम जावजीश्रेष्ठिभिः

स्वीये निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालयें स्वायसाक्षरै-
रङ्कयित्वा प्राकाश्यं नीतम् ।

शाकः १८३९, सन १९१७.

मूल्यं १० रूप्यकाः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भूमिका.

श्रीरस्तु—

अथ लौकायतिकवैशेषिकनैयायिकसांख्यपातञ्जलद्वैतिविशिष्टाद्वैत्यद्वैतिमतानां परस्पराविरोधेनैकत्र मते पर्यवसानमुत नेति, यदि पर्यवसानं कुत्र तदिति च विषयमधिकृत्य किंचिदिवात्र प्रस्तावयामः ॥

(१) **तत्रैवं लोकायतिका मन्यन्ते।** भूतचतुष्टयसंघातात्मकं चेतनं शरीरमेवात्मा, नतु शरीरातिरिक्ते आत्मनि किंचित्प्रमाणमुपलभ्यते। प्रत्यक्षमेकमेव खलु प्रमाणम्। अनुमानाद्यधीनोत्पत्तिकं तु ज्ञानं पुनःपुनर्विभाव्यमानं प्रत्यक्षात्मकतां प्राप्नुवदेव प्रमाणं, नतु स्वयमिति तत्रापि प्रत्यक्षप्रामाण्येनैव निर्वाह इत्यसन्निकृष्टं वस्त्वस्माकमपि परमार्थंसदेवाभिमतमिति न कामप्यनुपपत्तिं वयं संभावयामः। शरीरपोषणं तत्सुखसाधनार्थकामावेव पुरुषार्थौ नतु धर्मे मोक्षे वाऽतिरिक्ते पुरुषार्थे वयं प्रमाणमुपलभामहे। वेदस्तु पौरुषेयः केनापि प्रतारकेण प्रतारयितुं कल्पितो न प्रमाणतामर्हति। एतदभिप्रायमेव—

अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्डनम्। बुद्धिपौरुषहीनस्य जीविकेति वृहस्पतिः ॥

इति वचनमिति मन्महे। नहि लोकान्तरं जीवातिरिक्तमीश्वरं वा वयमङ्गीकुर्मः, येनेश्वरप्रणीतत्वादिना वेदप्रामाण्यमाशङ्क्येत—**इति** ॥

त इमे लोकायतिका वस्तुसन्तमपि परलोकं ईश्वरं चावस्तुसत्त्वमापादयन्तो नास्तिकपदेन व्यपदिश्यन्ते ॥

(२) **सौगतास्तु चतुर्विधा अपि**—वस्तुतत्वविनिर्णये स्वाप्निकमेवानुभवं प्रमाणयन्तः सर्वस्य क्षणिकविज्ञानात्मकतां शून्यात्मकतां वा व्यवस्थापयन्तः तदात्मताभावनाधीनतदात्मभावापत्तिरूपं मोक्षमेव पुरुषार्थमुपयन्तश्च वस्तुस्थिरत्वसाधकप्रत्यभिज्ञादिविरोधादिना सामुदायिकाधिकरणादिषु भाष्यभामतीकल्पतरुपरिमलेषु सहस्रधा दूषिता इति न तन्मतं वयमनुवदाम इति वैशेषिकप्रक्रियायां प्रसरामः ॥

(३) तत्र शरीरमेव नात्मा। तत्र ह्यवयवसमुदायो वा चेतयेत्। प्रत्येकं वाऽवयवाः। एकस्मिन्नवयवे वृक्णेऽवयवी समुदायोऽपि वृक्ण इति जीवत एव सतः प्रेतत्वापत्त्या नाद्यः कल्पोऽत्रावसरं लभते। बहूनां चेतनानामेकस्मिन् कार्ये विरोधेन विरुद्धदिक्क्रियतया शरीरमुन्मथ्येताक्रियं वा प्रसज्येतेति द्वितीयकल्पमपि पराहतं पश्यामः। अहमिच्छामि पश्यामि जिघ्रामि रसयामि स्पृशामि शृणोमीत्येकात्मगोचरानुभवाप्रामाण्यापत्तिस्तु प्रत्येकचेतनत्वेऽधिकं दूषणम्। नहीच्छतः पश्यतो जिघ्रतो रसयतः स्पृशतः श्रृण्वतश्चैक्यं प्रत्येकचैतन्यपक्षे युज्यते। तदयमर्थः सर्वोऽध्यासभाष्ये "एक आत्मनः शरीरे भावादि"त्यधिकरणे च भामत्यां विस्तरेण प्रत्यपीपदन् वाचस्पतिमिश्रा इति विस्तरभयादुपरमामः। शरीरातिरिक्ते चात्मनि प्रत्यक्षमनुमानमुभयमपि प्रमाणम्। प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणं नानुमानमपीति वादस्तु न क्षोदक्षमोऽप्रमाणमिति जानीमः। नहि तदा वादिविप्रतिपत्त्यादिकं तन्निरासार्थो लोकायतिकप्रवृत्तिश्च संभवति। नहि परकीयं ज्ञानं परस्य प्रत्यक्षम्, नापिवाऽनधिगतत्वावाधितत्वादि प्रत्यक्षगतं परस्य प्रत्यक्षम्, अनुमानगतो वा तदभावः। प्रत्यक्षमात्रप्रामाण्यनिर्वाहोऽपि परस्यानुमानेनैव भवतीत्ययत्नसिद्धमिदमनुमानप्रामाण्यम्। अनुमानेन तु प्रमाणेन देहातिरिक्तमात्मानमिवेश्वरमपि वस्तुसन्तं विनिर्णयामः। नहि क्षित्यङ्कुरादिकं कार्यजातमन्तरेणेश्वरमवकल्पते स्वात्मानमधिगन्तुम्। आत्मनश्चास्य पदार्थतत्वज्ञानं एकविंशतिदुःखध्वंसात्मने मोक्षाय कल्पते। वेदप्रामाण्यं तु नास्माकमपि संमतम्। नह्यनुमानातिरिक्तं शब्दं नाम प्रमाणं वयमुररीकुर्मः। एवंचार्थकाममोक्षाः त्रयः पुरुषार्थाः, नतु द्वावेवेति वैशेषिका अभिप्रयन्ति ॥

ईश्वरसत्वं स्वीकुर्वन्तोऽपीमे वेदप्रामाण्यायनङ्गीकाराद् नास्तिका एव ॥

(४) **नैयायिकास्तु**—वैशेषिकवदेव परमाणुकारणतावादं पदार्थतत्वज्ञानाधीनैकविंशतिदुःखध्वंसमोक्षतावादं चोपयन्तोऽप्यनुमानातिरिक्तं शब्दमपि प्रमाणमुपगच्छन्तः ईश्वररचितत्वेन वेदप्रामाण्यमनुमन्वानाः धर्मार्थकाममोक्षान चतुरः पुरुषार्थानङ्गीकुर्वाणाः परलोकादिवस्तुसत्वस्वीकारादास्तिकव्यपदेशमर्हन्त्येव। नहि शब्दं प्रमाणमन्तरा मूकाद्वाग्मिनो विशेषयितुं पारयामः। वाग्मिनामपि मूकत्वमापादयन्तो लोकायतिका आत्मानमेव न जानन्तीति लोकामहे। अयमेव मम पितेति विनिर्णये हि मातृवाक्यमेकमेव प्रमाणं, नतु प्रत्यक्षमनुमानमन्यद्वा। अनुमाने हि व्याप्तिज्ञानं करणमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायः, शब्देतु तात्पर्यज्ञानं करणं शाब्दयामीत्यनुव्यवसाय इति करणानुव्यवसायादिभेदादप्यनुमानातिरिक्तं शब्दं प्रमाणमवगच्छामः—**इति वर्णयन्ति।** मतद्वयमपीदं महद्दीर्घवद्वेत्यादिषु भाष्यभामत्यादिषु विशेषतो निरस्तमित्यन्यत्रैवास्य पर्यवसानमध्यवस्यामः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

(५) **सांख्यास्तु—**सुखदुःखमोहान्वितं समं वस्तु साम्यावस्थापन्नसत्वरजस्तमोगुणात्मकप्रधानकार्यमेव युक्तम्, अचेतनमपि प्रधानं वत्सविवृद्ध्यर्थं क्षीरमिव प्रपञ्चसृष्ट्यर्थं स्वयमेव प्रवर्तते। तस्य जीवेन विवेकाग्रह एव दुःखजनक इति तद्विशेषग्रह एव दुःखध्वंसात्मने मोक्षाय पारयति। ईश्वरस्तु तदधिष्ठानतया निमित्तत्वेनोपादानत्वेन वा न कथमपि सिध्यतीति कार्यत्वहेतुकानुमानं प्रधाने एवोपक्षीणं नेश्वरसत्वमपि गोचरयतीतीश्वरसत्त्वं नानुमन्यन्ते। वेदस्त्वनाप्तप्रणीतत्वेन प्रमाणमेव धर्माधर्मादौ। धर्माणां तु वैदिकानामपि दृष्टवदानुश्रविक इति वचनानुसारेणानात्यन्तिकपुरुषार्थे एव विनियोगो नत्वात्यन्तिकपुरुषार्थे, तत्र तु व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानमेवेति—**निरूपयन्ति**। ईश्वरमप्रमाणयन्तोऽपि ते वेदपरलोकादिप्रामाण्याङ्गीकारात्कर्ममीमांसका इवास्तिका एवेत्यधिगच्छामः॥

इदमपि मतं न विलक्षणत्वादित्यारभ्य विशेषतः खण्डितमित्यन्यत्रैव पर्यवसेयम्॥

(६) प्रधानमुपादानकारणमपि मृदाद्यधिष्ठातृतया कुलालादय इव प्रधानाधिष्ठातृतया निमित्तकारणमीश्वरोऽप्युररीकरणीय इति तत्प्रणिधानमेव मोक्षाय पर्याप्तम्, प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानं संप्रज्ञातासंप्रज्ञातसमाधियोगश्च विभूतिसाधनद्वारेश्वरप्रणिधाने एवोपकरोतीति निरूपयन्तो योगिनोऽप्यास्तिका एव॥

(७) पाशुपतद्वैतिनोऽपि योगिन एवेश्वरनिमित्तकारणत्वमात्रं तत्प्रणिधानान्नारायणप्रणिधानाद्वा मोक्षं जीवेश्वरभेदादिकं चाभिप्रयन्तः प्रधानस्थानीयेश्वरशक्तिपरिणामत्वं प्रपञ्चस्याददानाः तरतमभावापन्नमोक्षस्वरूपे तत्र कर्मणामुपयोगे च अन्नमयादिव्यूहपरमात्मत्वे योगिनो विविक्ता अपि ईश्वरवेदपरलोकादिप्रामाण्योरीकरणादास्तिका एव॥

(८) **विशिष्टाद्वैतिनस्तु** जीवेश्वरभेदादौ कर्मणां मोक्षोपयोगे ईश्वरप्रणिधानादेव तद्भक्त्यपरपर्यायान् मोक्षसिद्धौ च द्वैतिभिः समाना अपि ईश्वराभिन्ननिमित्तोपादानत्वमोक्षातारतम्यजीवादिभगवच्छरीरत्वान्नमयादिव्यूहापरमात्मत्वादौ ततो विषमा आस्तिकपदप्रवृत्तिनिमित्तभाज एवेत्यत्र न विवादलेशोऽपि॥

(९) ये तु पुनरद्वैतिनः ब्रह्मव्यतिरिक्तं सर्वमपि वस्तु मिथ्यापयन्तो जीवेश्वरवेदधर्मादिकं सर्वमपि नास्तीति वदन्ति, तेऽपि परमार्थत एव तदसत्वमाशेरते नतु शशशृङ्गादिवदत्यन्ततोऽभावमित्यप्रामाण्यज्ञानाद्यनास्कन्दितपद्धुतमसंस्कारसहिताखण्डाकारसाक्षात्कारपूर्वक्षणपर्यन्तं वेदेश्वरधर्मादिसर्वप्रामाण्याङ्गीकारादास्तिकव्यपदेशमर्हन्त आस्तिका एव संवृत्ता इति निश्चिनुमः॥

तत्र लोकायतिकमतं तावत् आस्तिकवर्यबृहस्पत्यादिभिः केनापि कार्यवशेन प्रवर्तितं तैत्तिरीयगतान्नमयात्मत्वव्यवस्थापनद्वारा ब्रह्मपुच्छमिति वाक्यप्रतिपादितजीवाभिन्नब्रह्मस्वरूपसमर्पणे एव परंपरयोपकरोतीति नात्यन्तमेवावहेयमिति मन्महे॥

सौगतमतंतु चतुर्विधमपि प्रपञ्चस्य ज्ञानात्मके ब्रह्मणि कल्पितत्वस्य स्वाधिकरणे स्वात्यन्ताभावस्य च मिथ्यात्वस्य व्यवस्थापकं ज्ञानक्षणिकत्वादौ विरुद्धमप्यद्वैतसिद्धान्तस्यात्यन्तमेव प्रत्यासन्नमिति तस्याप्यद्वैतमतानुगुण्यम्। उक्तंहि वार्तिके बौद्धादिकृतान्तानामपि यथाकथंचिच्छ्रौतपदार्थनिर्णयादिद्वारा श्रौतसिद्धान्तोपयोग इति॥

वैशेषिकनैयायिकमतयोस्तु सपरिकरं सप्रपञ्चं चानुमानस्वरूपविवेचनार्थं प्रवृत्तयोरात्मतत्वविनिर्णये श्रावणाङ्गतया विहितमननस्वरूपोपपादकतयाऽद्वैतमतोपयोग इति न तेनाप्यद्वैतसिद्धान्तस्य विरोधः॥

सांख्यमतंतु जीवासंगत्वनिर्णयद्वाराऽद्वैतस्यातिप्रत्यासन्नमिति तदपि नास्माकं प्रतिकूलम्॥

एतेन—योगिपाशुपतद्वैतिनां मतमपि—**व्याख्यातम्**; जीवेश्वरभेदनिषेधार्थं प्रसक्त्यपेक्षस्य तस्य निरूपणेनाद्वैतसिद्धान्तेनैकवाक्यतासंभवात्। उपयन्ति ह्यद्वैतिनोऽपि सगुणवाक्यानां सृष्टिवाक्यानां जीवेश्वरभेदश्रुतीनां च कर्मकाण्डस्येव व्यावहारिकं प्रामाण्यमिति विशदमिदं निखिलानाम्। विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तोऽप्यत एव व्याख्यात इति सर्वेषामपि पूर्वाचार्यसिद्धान्तानामद्वैत एव पर्यवसानमिति निश्चिनुमः। भवेदपि कथंचिदन्नमयादिवाक्यानां तदनुसारिसिद्धान्तानामन्येषां च द्वैतपाशुपतविशिष्टाद्वैतेष्वन्यतमे उपयोगेन पर्यवसानम्, अद्वैतश्रुतीनामद्वैतसिद्धान्तस्य च द्वैते विशिष्टाद्वैते पाशुपते वा न कथंचिदप्युपयोगसंभव इति सर्वाबाधेनोपपत्तिरद्वैतसिद्धान्तपारमार्थ्य एव युज्यते, न मतान्तरपारमार्थ्य इति अद्वैतसिद्धान्त एवौपनिषदः। एतदभिप्रायेणैवाद्वैतदर्शनं दर्शनेषु सर्वेषु दर्शनीयतमं दर्शनीयमिति न्यायरत्नावल्यां ब्रह्मानन्दसरस्वत्यो विशिषन्ति।

प्रवर्तकाचार्यगौरवेणाप्यद्वैतपारमार्थ्यमेव सम्यगवगच्छामः, नतु द्वैतकृतान्तं विशिष्टाद्वैतराद्धान्तं वा। द्वैतसिद्धान्तप्रवर्तका ह्याचार्याः श्रीमन्तो भगवन्त आनन्दतीर्था वाय्ववतारपुरुषाः, विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तप्रवर्तकास्तु श्रीमन्तो भगवद्रामानुजाचार्याः अनन्तावतारपुरुषाः। अद्वैतराद्धान्तप्रवर्तकास्तु शङ्करभगवत्पादाः त्रिमूर्त्यन्तर्गतभगवच्छङ्करावतारपुरुषाः इति तत्तन्मताभिमानिनामभिमानः। तत्र वाय्वनन्तयोरुत्कर्षतारतम्ये विप्रतिपत्तिसंभवेऽपि उभयापेक्षया शङ्करोत्कर्षे न कस्यापि विप्रतिपत्तिरिति तदवताराणां पूज्यपादानां शङ्करभगवत्पादानां गौरवमवचनसिद्धमेव। भगवद्विष्ण्ववतारपुरुषस्य बादरा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यणस्याशयं तत्समकक्ष्यो भगवान् शङ्कर एव यथावदवगन्तुं पारयति नान्य इति ब्रह्मसूत्राणामप्युपनिषदामिवाद्वैत एव परमतात्पर्यं न द्वैते नवा विशिष्टाद्वैते इति पश्यामः ॥

अथात्रावसरप्राप्तमुपनिषदां ब्रह्मसूत्राणां च किं द्वैतमर्थः, उत विशिष्टाद्वैतमाहो अद्वैतमिति विषयमधिकृत्य किंचिदिव लेखिनीं व्यापारयामः ।

तत्र केचिद्द्वैतमेव तासां तेषांचाभिधेयमिति वर्णयन्ति । **तेषामयमाशयः—**"अथातो ब्रह्मजिज्ञासे"ति जिज्ञास्यत्वेन प्रतिज्ञातं हि ब्रह्म "जन्माद्यस्य यत" इति जगत्कारणत्वेन लक्ष्यते । तत्रच कारणत्वं निमित्तत्वमात्रम्, नतूपादानत्वमपि; ब्रह्मणोऽविकारस्यापरिणामित्वेन विवर्तोपादानत्वस्यान्यत्रादर्शनेन च तदयोगात् । एतेन वाचारम्भणश्रुतिरपि व्याख्याता; तत्र मृत्तिकेति पदं संस्कृतशब्दाभिप्रायं सत् व्यापकात्संस्कृतशब्दज्ञानादपभ्रंशज्ञानमिव व्यापकब्रह्मस्वरूपज्ञानेन व्याप्यप्रपञ्चज्ञानं संभवतीत्येवंपरं एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपपादकं भवतीति न दोषः । **एतेन—**तदनन्यत्वसूत्रतद्विषयवाचारम्भणश्रुतिविरोधान्न द्वैततात्पर्यमुपनिषदामिति पाराशर्यविजयोक्तम्**—पराहतम्**; तदनन्यत्वंसूत्रं हि न शरीरशरीरिभावसिद्धं कार्यकारणभावसिद्धं वा प्रपञ्चब्रह्मतादात्म्यं गोचरयति, किंतु स्वतन्त्रसाधनान्तरानपेक्षं ब्रह्मकारणत्वम्; शरीरशरीरिभावस्याभेदोपपादकोपादानोपादेयभावस्य वा तयोरसंभवात् । "यतो वा इमानि" इति श्रुतावपि पञ्चम्या हेतुत्वमात्रमर्थः, नतूपादानत्वम्, संमतं चैतत्परेषामप्यभिन्ननिमित्तोपादानत्वसिद्धान्तपराणां नोपपादनमपेक्षते । आरम्भणशब्दघटिते वाक्ये हि न शरीरशरीरिभावः उपादानोपादेयभावो वाऽभेदसाधकः प्रत्यपादि । ब्रह्मोपादानत्वस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वसिद्ध्यधीनत्वादुपादानोपादेयभावस्य कारणस्वरूपातिरिक्तकार्यस्वरूपासत्यत्वस्यैव बोधने तत्र न तात्पर्यम् । वाचोपपदपरित्यागेन 'आरम्भणादिभ्य' इति सूत्रयन्तो हि बादरायणाचार्याः "किंस्विदासीदधिष्ठानमारम्भणमि"ति वाक्यमेव तदनन्यत्वाधिकरणविषयमाशयानाः स्वतन्त्रसाधनान्तरानपेक्षब्रह्मकारणत्वमेवात्र सिषाधयिषन्तीति वयं निर्णयामः । **एतेन—**"प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादि"ति सूत्रमपि**—व्याख्यातम्**; इदंहि सूत्रं समन्वयाध्यायगतं प्रकृतिशब्दमपि ब्रह्मणि संगमयितुमेव प्रावीवृतन्नाचार्याः, नत्वभिन्ननिमित्तोपादानत्वमपूर्वं स्थापयितुम् । नह्यत्रावसरस्तन्निरूपणस्येति मन्तव्यम् । लक्षणान्तरेषु सत्स्वपि "जन्माद्यस्य यत" इति जगत्कारणत्वमेव लक्षणं परामृशतां पाराशर्याणां द्वैतं एव परमं तात्पर्यम् । "भेदव्यपदेशाच्चान्य" इति स्पष्टमेव जीवेश्वरभेदं सूत्रयतां परमाचार्याणामभेदतात्पर्यकल्पना निरालम्बनैवेति मन्यामहे । "द्वा सुपर्णौ सयुजौ सखायौ समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति" "जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः" पृथगात्मानं प्रेरितारंच मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेती"त्यादिश्रुतीरप्यत्र प्रमाणयामः ॥ यद्यपि "द्वासुपर्णे"ति वाक्ये सयुजौ सखायाविति परस्पराविनाभाव एव जीवपरमात्मनोरवगम्यते इति विशिष्टाद्वैत एव स्वारस्यम्, यद्यपिच तयोरन्य इत्यन्यपदस्यैकतरार्थकत्वेन भेदस्यापदार्थतयाऽवाक्यार्थत्वात् द्वित्वस्य स्वाश्रयप्रतियोगिकभेदनियमानुपपत्तिगम्यत्वेऽपि भेदश्रुतेः प्रत्यक्षसिद्धभेदानुवादित्वेन हीनबलतया षड्विधतात्पर्यलिङ्गोपेताद्वैतश्रुतेरेव प्राबल्येन तद्विरुद्धेऽर्थे प्रामाण्यायोगाच्चाद्वैतमत एव तात्पर्यमिति च भवति संभावना; तथापि मुक्त्यवस्थायां जीवपरमात्मसहभावस्यैव "सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते"ति श्रुतिसिद्धस्य "सयुजौ सखायावि"त्यनेनानुवादेनाविभागावगमाभावात्, अनुपपत्तिगम्यस्यापि भेदस्य श्रौतत्वेन श्रुतेश्चापूर्वविषयकत्वनियमेन कल्पितस्य व्यावहारिकस्यवा भेदस्य तया गोचरणे तज्ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वायोगेन "जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशं" इति वाक्यवैयर्थ्यापत्त्याऽसंजातविरोधप्रत्यक्षसंवादान्निरवकाशत्वाच्च भेदश्रुतेरेव "स्वाद्वत्ति" "अनश्नन्" "पूर्णः परो जीवसंघो ब्रह्मपूर्णः" इत्याद्युपपत्तिः "सत्यं भिदा सत्यं भिदे"त्यभ्यासादितात्पर्यलिङ्गोपेतायाः प्रबलत्वेन द्वैतमते एवोक्तश्रुतितात्पर्यं निश्चिनुमः। अतएव (१) "यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति" इति कठवल्लीचतुर्थखण्डवचनम्, (२) "समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान् पुण्यापापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" इति मुण्डकपञ्चमखण्डवचनम्, (३) "परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इति दहरविद्यावचनम्, (४) "यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्ते उदकमेवानुविलीयेत न हास्योद्ग्रहणायेव स्यात् यतो यतस्त्वाददीत लवणमेव, एवं वा अरे इदं महद्भूतमनन्तरमपारं विज्ञानघन एव एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति" इति बृहदारण्यकचतुर्थाध्यायचतुर्थब्राह्मणवचनम्, (५) "तस्मिन्नेव यजमानाः सैन्धवघन इव लीयन्त्येषा वै ब्रह्मैकता नाम अत्रहि सर्वे कामाः समवहिता" इति मैत्रायणीयोपनिषद्वचनं च संगतं भवति । **प्रथमश्रुतौ द्वितीयश्रुतौ** च हि ब्रह्म प्राप्नुवतः तत्साम्यमेव "तादृगेव भवति" "परमं साम्यमुपैति" इति बोध्यमानमवगच्छामः । **तृतीयश्रुतिस्तु स्वेन रूपेण** स्वयोग्येन गुणेनाभिनिष्पत्तिं ज्ञापयन्ती सारूप्यपरेति निगदव्याख्याता । **चतुर्थश्रुतेस्तु** परमसाम्यापत्त्याऽत्यन्तवैधर्म्याग्रहणेऽपि कतिपयधर्मग्रहणे दृष्टान्तबलेन तात्पर्यमध्यवस्यामः। तदिदं सिद्धम्—यन्मुक्त्यवस्थायामपि प्रतीयमानो जीवेश्वरभेदो नापारमार्थिक इति सांप्रतमिति । "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इत्यत्रापि इववद्वेति निघण्टुमनुसृत्य सादृश्यमेवैवकारार्थं मन्यामहे, नत्ववधारणार्थमिति "परमं साम्यम्" इति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जीवेश्वराभेदसिद्धान्तं खपुष्पमिति जानीमः ॥ "यमेवैष पारम्यविशेषणमपि धर्मेऽतिशयसंपादनार्थं सन्न दुष्यतीति वृणुते तेन लभ्यः" "अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते। तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्" इति प्रत्यक्षानुमाने अपि भगवत्साक्षात्काराधीनभक्तिप्रभवभगवत्प्रसादसाध्यमेव मोक्षमवगमयतो ननु ज्ञानसाध्यं ब्रह्मभावा-पत्तिलक्षणं तमिति स्फुटतरमिदं सर्वेषाम्। एवं सति सर्वेषामपि वेदविभागानां साक्षादेव मोक्षोपयोगोऽपि सिद्धो भवति। कर्मणां चित्तशुद्धौ उपासनायाः साक्षात्कारे साक्षात्कारस्य मोक्षे विनियोगकल्पनायां विशदं वैषम्यं समापतति। तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेतीत्यादिज्ञानसाध्यमोक्षपराणि तु वचनानि भूयोऽनुग्रहन्यायाविरोधार्थं उपचरितार्थानीति पश्यामः। अतएवोपासनापराण्येव वाक्यानि व्यचीचरन् बादरायणाचार्याः, न निर्विशेषवाक्यानि। निर्विशेषवाक्यपरतयापि आनन्दमयेन्द्रप्रतर्दनभूमादृश्यत्वाद्यधिकरणानामद्वैतविद्याचार्यैर्योजनं तु तैरपि बहूनामधिकरणानां सगुणविषयतया योजनात् **स्वार्थादपि तस्करा बहव इति न्यायेनानादरणीयमेवेति** सविशेषमेव परमार्थं बादरायणाचार्या आशेरते। सविशेषमाशयाना अपि ते न विशिष्टाद्वैतमनुमन्वते। जीवेश्वरशरीरशरीरिभावस्य ब्रह्माभिन्ननिमित्तोपादानत्वस्य मुक्ति-तारतम्याभावस्य वा श्रुतिसूत्राभ्यामनवगमात्। "अथातो ब्रह्मजिज्ञासे"ति पूर्ववृत्तकर्मावबोधानन्तर्यबोधकोऽथशब्दस्तु शाङ्करमतावलम्बिनां प्रतिकूल एव। नहि साधनचतुष्टयसंपत्तिः पूर्ववृत्ता, येन तदानन्तर्यमथशब्दार्थः स्यात्। रामानुजीयानां तु अथशब्देनैव कर्मावबोधहेतुताया अधिकारिलाभसंभवस्य वा लाभादतःशब्दवैयर्थ्यमवैयासिकत्वं विशदयति। ईश्वरप्रसादसिद्ध्यर्थमित्यतःशब्दं व्याचक्षाणास्तं सार्थयन्तो वैयासिका एवेत्यत्र नावसरः संशयले-शस्यापि। ब्रह्मजिज्ञासेति ब्रह्मपदश्रवणमपि "बृहन्तोऽस्मिन् गुणा" इति वचनसिद्धसगुणब्रह्मपरं आत्मजिज्ञासां समर्थयतामद्वैतिनां विरोधि। आत्मजिज्ञासेतिहि तदाऽसूत्रयिष्यत्, यदि अद्वैतमाशेष्यत। जिज्ञासेति ज्ञानस्येष्य-माणत्वनिरूपणमपि ज्ञानस्य स्वतोऽपुरुषार्थस्य सन्निहितेश्वरप्रसादसाधनत्वेनैव युज्यते, नत्वसन्निहितमोक्षसाधनत्वेनेति तदप्यस्मानेवानुकूलयति नत्वद्वैतिन इति अद्वैतसिद्धान्तं सूत्राननुगुणमिति मन्यामहे। जिज्ञासाधिकरणशरीरमप्यस्म-दभिमतमेव समीचीनम् नेतराभिमतम् ॥

(अधिकरणशरीरं चैषामद्वैतसिद्धिभूमिकायां प्राचीकशामेति नात्र पिष्टं पेषयामः ॥)

तत्राद्वैतमते यद्यपि पूर्वपक्षेऽविशेषः; तथापि सिद्धान्ते जीवस्यैवान्तःकरणाद्युपाधिविगलितस्य परमात्मभावापन्नस्य विचार्यत्वव्यवस्थापनाद् ब्रह्मशब्दप्रयोगानुपपत्त्या दुरपह्नवमस्वारस्यं समापद्यते। विशिष्टाद्वैतमतेतु पूर्वपक्षेऽस्वारस्यम् ॥

इत्थं तदभिमतमधिकरणशरीरं—ब्रह्ममीमांसाशास्त्रं सिद्धे व्युत्पत्त्यसंभवात् कर्मास्थिरफलत्वनिर्णयसहितसिद्धब्रह्मता-त्पर्यसंभावनाविशिष्टब्रह्मज्ञानानन्तस्थिरफलत्वापातप्रतीतिविशिष्टाधिकार्यलाभान्नारम्भणीयमिति प्राभाकरमतानुसारेण पूर्व-पक्षे सिद्धेऽपि व्युत्पत्तिसंभवात् सद्विद्यादीनामकार्यपरत्वात् कार्यार्थत्वेन प्रतिपन्नेष्वर्थवादेष्विवार्थसत्त्वनिर्बन्धाभावाभावेन जीवविलक्षणब्रह्मसिद्ध्या विचारः कर्तव्य एवेति सिद्धान्तः—इति ॥

तत्रासन्दिग्धत्वाप्रयोजनत्वाभ्यां विचारकर्तव्यतापूर्वकल्प एव स्वरसः, सन्दिग्धत्वसप्रयोजनत्वयोरेव विचारव्याप-कत्वेन व्यापकविरहप्रतिपादनस्यैवावसरप्राप्तत्वात्। सिद्धे व्युत्पत्त्यसंभवेन प्रवर्तमानोहि विकल्पः पूर्वमीमांसयैव गतार्थत्वादिदं शास्त्रमनर्थकमित्यत्रैव पर्यवस्यति। तच्च न युक्तम्; पूर्वमीमांसायां सविशेषब्रह्मवाक्यानामविचारि-तत्वेनार्थवादसमानत्वेन पूर्वपक्ष्यभिमतानामपि न्यायेनार्थविशेषतात्पर्यनिर्णयार्थमुत्तरांशसार्थक्यात्। दृष्टंहि अर्थ-वादत्वाविशेषेऽपि "औदुम्बरो यूपो भवति" "यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति" "प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एत-रात्रीरुपयन्ति" इति वाक्यतात्पर्यनिर्णयार्थं न्यायविशेषाणां जैमिन्याचार्यैः प्रवर्तनम्। एवमुपनिषदामपि विषये भविष्यतीति कथं वा गतार्थत्वमिति भवन्त एव विवेचयन्तु। तत्रापि यदि सिद्धे व्युत्पत्तिग्रहसंभवः अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र शब्दतः सूच्येत, कथमपि तर्हि भवतां पूर्वपक्षोऽपि स्वरसः संपद्येत, नैतदस्ति। **एतेन**—अथातो धर्मजिज्ञासेत्यनन्तरं चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इतिवत् अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यनन्तरं "जन्मादिकारणं ब्रह्म" इत्यसूत्रणात् शास्त्रयोनित्वादित्यत्रापि साध्यानिर्देशात् चतुर्थसूत्रस्यापि तृतीयशेषत्वात् शास्त्रारम्भार्था चतुःसूत्रीति सिद्धान्तोऽपि—**पराहतः**; "जन्माद्यस्य यतः" इति यच्छब्दमहिम्नाऽध्याहरणीयस्य तच्छब्दस्य ब्रह्मजिज्ञासापदघटकाप्रधानब्रह्मपदेन किमन्वयः, उताध्याहृतप्रथमान्तब्रह्मशब्देनेति विचिकित्सायां यत इति पञ्चम्यन्तघटितसृष्टिवाक्ये तद्ब्रह्मेतिवाक्यशेषश्रव-णादेकदेशान्वयेऽसामर्थ्याच्चोपस्थितेन तद्ब्रह्मेतिवाक्यशेषेणैवात्रापि वाक्यार्थपरिसमाप्तिरिति प्रथमद्वितीययोः सूत्रयोरेक-वाक्यताऽसंभवात्। **एतेन**—जन्मादिकारणं ब्रह्मेत्यसूत्रणेऽपि निमित्तम्—**सूचितम्**; यतः—"यतो वे"ति श्रुतिमूलमेव जगत्कारणत्वमत्र लक्षणत्वेन विवक्षितं, नत्वानुमानिकमित्ययमर्थो नान्यथा स्वरूपं लभते। एतेन शास्त्रयोनित्वादिति सूत्रमपि व्याख्यातम्। तृतीयसूत्रस्य चतुर्थसूत्रं शेष इति तु तत्तुपदवैयर्थ्यान्न संगच्छते। एवंच शास्त्रयोनित्वाधिकरणेन शास्त्रप्रमाणकत्वे ब्रह्मणि साधिते शास्त्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरपरत्वनियमेन कार्यपराणामेव सतां वाक्यानां प्रामाण्यात्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वेदान्तानां सिद्धवस्तुप्रमाणत्वासंभवपूर्वपक्षनिराकरणार्थमेवोक्तसूत्रप्रवृत्तिरिति प्रथमसूत्र एवोक्तभारकल्पनं निरालम्बनमिति पश्यामः ॥ **अयमाशयः**—यथाहि "तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वे"ति वाक्यमेव विचारविधिपरम्, नतु "यतो वे"ति वाक्यम्, तत्तु विचार्यत्वेन प्रतिज्ञातब्रह्मस्वरूपलक्षणपरमेव; अन्यथा सर्वेषामपि वेदान्तानां विचारविधित्वापत्त्या विचार्यभागस्यैवासिद्ध्या महाननाश्वासः समापद्येत। लक्षणाभावाद्ब्रह्म न विचार्यमित्याक्षेपाभिप्राय इति प्रथमसूत्रेण द्वितीयसूत्रस्याक्षेपलक्षणां संगतिमाहेति च भामतीकल्पतरुवचने अपि शास्त्रसंगत्यभावेन ब्रह्मणः शास्त्रविषयत्वाभावपरे इति सूत्रचतुष्टयस्याप्यारम्भार्थत्ववर्णनमसंगतमेव। नायमर्थोऽद्वैतिनामप्यसंमत इति श्रुतिपर्यालोचनया जिज्ञासाधिकरणपर्यालोचनया च द्वैतमेव वैयासिकम्, नतु विशिष्टाद्वैतमद्वैतं वेति ।

तदेतद्विशिष्टाद्वैतिनो नानुमन्यन्ते। तथाहि—यद्यपि पूर्वोदाहृतश्रुतिभिर्मोक्षदशायामपि भेदः परमार्थः; तथापि जीवेश्वरयोः शरीरशरीरिभावनिबन्धनोऽविनाभावोऽप्यपृथक्सिद्धिरूपोऽङ्गीकरणीयः। एवमपि हि भेदपारमार्थिकता युज्यत एव। दृष्टो हि द्रव्यगुणयोरप्यपृथक्सिद्धिसंबन्धवतोः पारमार्थिको भेदः। एवंच भेदस्याविनाभावस्य चाविरोधाद्भेदश्रुतयो न विशिष्टाद्वैतिनां प्रतिकूला इत्यवेमः। जीवेश्वरयोः शरीरशरीरिभावे तु अन्तर्यामिब्राह्मणं प्रमाणयामः। भूयोऽनुग्रहन्यायविदोऽभ्यासादितात्पर्यग्राहकप्रमाणदर्शिनश्च प्रामाणिका अन्तर्यामिब्राह्मणमुपचरितार्थं न सहेरन्। **एतेन**—तत्त्वमसीत्यादिश्रुतयोऽपि **व्याख्याताः**; शरीरवाचकानां पदानां शरीरिपर्यन्तत्वस्य देवदत्तो जानातीत्यादिस्थलेषु क्लृप्ततया त्वंपदस्यापि परमात्मपरत्वेन सामानाधिकरण्यमुपपद्यते। युष्मदर्थस्य पुरोवर्तिनोऽत्राविवक्षणेऽपि युष्मदुपपदत्वाविघातान्मध्यमपुरुषप्रयोगोपपत्तिः। जीवशरीरकः परमात्मास्तीति प्रयोक्तव्ये तत्त्वमसीति निर्देशस्तूपस्थितत्वेन श्वेतकेतुमेव दृष्टान्तयितुमिति न किंचिदनुपपन्नं प्रतीमः। एवंच "सदेव सोम्येद"मित्युपक्रमोऽपि सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्य स्थूलचिदचित्प्रहाणद्वारा स्थूलचिदचिद्विशिष्टाभेदगोचर उपपद्यते। **एतेन**—विशिष्टाद्वैतपदमपि—**व्याख्यातम्**। स्थूलचितं प्रति सूक्ष्मचितः स्थूलाचितं प्रति सूक्ष्माचितश्चैव कारणत्वेऽपि सूक्ष्मचिदचितोर्भगवच्छरीरत्वात् तयोश्चासच्छरीरवत्पारतन्त्र्यात् स्वतन्त्रस्य भगवत एव कारणत्वव्यपदेशः, अचेतनोपादानकानामपि केशलोमादीनाम्—"यथा सतः पुरुषात् केशलोमानी"ति व्यपदेशवदिति "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इति श्रौतव्यवहारोऽप्युपपन्न एव भवति। ब्रह्मकारणत्वं चेदं अभिन्ननिमित्तोपादानत्वम्। एतदभिप्रायैव "ब्रह्म वनं ब्रह्म स वृक्ष आसीत् यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुरि"ति श्रुतिः। तत्तेजोऽसृजतेत्यादिवाक्यं विहाय यतो वा इमानीति वाक्यमेव ब्रह्मलक्षणसमर्पणार्थं संगृह्णाना बादरायणाचार्या अपि अभिन्ननिमित्तोपादानत्वमेवाभिप्रयन्ति। यत इति हि उपादानपञ्चमी ॥

द्वैतिनामेतत्सूत्रविवरणम् तन्निरसनमद्वैत्यभिमततद्विवरणप्रकारंचाद्वैतसिद्धिभूमिकायां न्यरूरुपामेति न पुनरुक्तिं संपादयामः ॥

तत्राद्वैत्यभिमते विवरणे किंचिदिदानीं विचारयामः। किमिदं लक्षणं सविशेषस्यैव जिज्ञास्यत्वाभिप्रायेण, आहो निर्विशेषस्य। **आद्ये** शास्त्रस्य सविशेषविषयत्वप्रसंगः, लक्षणासंभवपूर्वपक्षानुत्थानं च। **द्वितीये** कृत्स्नस्यापि मिथ्यात्वेन व्यावर्त्यासिद्ध्या न लक्षणमाकाङ्क्षितम्। मिथ्यावस्तुनो व्यावर्त्यत्वे व्यावृत्तिप्रयोजकं लक्ष्यवृत्तित्वं लक्षणे स्यादिति लक्षणाक्षेपो न संभवी; कृतकत्वस्य नित्यासंबन्धेनालक्षणत्वेऽपि कारणत्वस्य ब्रह्मसंबन्धेन लक्षणत्वसंभवात्। जगत्कारणत्वस्य मिथ्यात्वे ब्रह्ममिथ्यात्वापत्त्या सत्यत्वे निर्विशेषस्वरूपासिद्ध्या स्वरूपलक्षणत्वासंभवेऽपि तटस्थलक्षणत्वं युज्यत एवेति न सांप्रतम्; व्यावृत्तिसमानाधिकरणव्यावर्तकधर्माणां स्वेतरधर्माश्रययावद्धर्मिभेदकत्वस्यौत्सर्गिकतया जन्मादिकारणत्वस्यैकधर्मिस्वरूपलक्षणत्वमिव ज्ञातज्ञाप्यताकारोपलक्षणानां त्रयाणामभावेन तटस्थलक्षणत्वमपि न संभवतीति जन्मादिकारणधर्मिभेदोऽवर्जनीय इति पूर्वपक्षेण उक्तनियमस्याप्रामाणिकत्वेन सविशेषब्रह्मण एव जिज्ञास्यत्वेन तत्र ज्ञातताद्याकारोपलक्षणानां संभवात् लक्षणतः ब्रह्म प्रतिपत्तुं शक्यते इति सिद्धान्त एव युक्त इति विशिष्टाद्वैतमत एव सूत्रस्वारस्यम्। अभिन्ननिमित्तोपादानत्वं सविशेष एव श्रुतितात्पर्यंच हि पूर्वमेवासीसधाम। **एतेन**—"तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य" इति सूत्रमपि—**व्याख्यातम्**; तस्य सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्य स्थूलचिदचिद्विशिष्टोपादानत्वेन तदभेदे एव तात्पर्यात्। "असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्" इति पूर्वाधिकरणेऽसत्त्वनिषेधेन कार्यसामान्योपादानत्वस्य ब्रह्मणि समर्थनेनोपादानोपादेययोर्विप्रतिपन्नानन्यत्वसाधनार्थत्वस्यैव युक्तत्वेन स्वतन्त्रकारणान्तरविरहसमर्थनार्थत्वस्य तद्व्यतिरेकेण प्रपञ्चाभावरूपप्रपञ्चमिथ्यात्वस्य वा तदनन्यत्वशब्दतः स्वरसतोऽप्रतीतेः। एवंच कार्यावस्थाया अनित्यत्वेऽपि स्वरूपस्य कारणस्य सत्यत्वेनोपादानत्वेन च तद्विज्ञानेन कार्यस्वरूपविज्ञानसंभवादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानमप्युपपद्यते इति वाचारम्भणश्रुतिरपि व्याख्याता। संस्कृतशब्दानां व्यापकत्वासंभवात् व्यापकत्वेऽपि व्यापकस्वरूपविज्ञानेन व्याप्यस्वरूपविज्ञानासंभवात् द्वैतिनां व्याख्यानम्, यथा सौम्यैकया रज्वा सर्पजलधारादिविज्ञानमित्यदृष्टान्तयित्वा मृत्स्वरूपविज्ञानमेव निदर्शयन्ती भगवती श्रुतिर्द्वैतमिथ्यात्वं प्रतिरुणद्धीत्यद्वैतिनां—वाचैव केवलमारभ्य-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवं ब्रह्मव्यतिरिक्तं सर्वमपि नाममा-
माणं घटादिविषयजातं नाममात्रमेव, मृत्तिकैव स्वरूपतो विद्यमाना यथा सत्यम्, एवं ब्रह्मव्यतिरिक्तं सर्वमपि नाममा-
त्रमेव मिथ्या ब्रह्मैव सत्यमिति—व्याख्यानं च न संगतमिति सूचयामः। यदिहि उक्तश्रुतेर्द्वैतमिथ्यात्व एव तात्पर्यं, तर्हि
मृत्तिकेत्येव सत्यमिति वाक्यमनर्थकं संपद्येत; वाचारम्भणवाक्येनैव तत्सिद्धेः। **वस्तुतस्तु**—विकारो नामधेयं मृत्ति-
केत्येव सत्यमिति वाक्यं ह्यद्वैतिनामत्यन्तमेव प्रतिकूलम्। नहि तन्मते घटो मिथ्या मृत्तिका सत्येति संभवति; उभयो-
रपि व्यावहारिकत्वात्। सत्यपदेनाविनश्यदवस्थात्वविवक्षणे तु नामधेयपदवैयर्थ्यम्। एवंच **वाचा** व्यवहारार्थं आद्रिय-
माणनाममात्रमेव घटादिविकारः, न मृत्स्वरूपव्यतिरेकेण घटादिस्वरूपं किमप्यस्ति; अवस्थाविशेषापन्नाया मृद एव घटश-
ब्दत्वादिति नामधेयभेदप्रयुक्तभेदोऽपि न संभवतीत्यस्मदीयव्याख्याने एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानमुपपादयामः। यथा-
च—कारणस्वरूपव्यतिरेकेण कार्यस्वरूपान्तराभाव इति शब्दैक्येऽपि न मिथ्यात्वेऽस्माकमाशयस्तथाऽवस्थाविशेषापन्नाया
मृद एव घटशब्दत्वादित्यनेनानुपदमेव प्रत्यपीपदाम। नह्यद्वैतिनः अवस्थाविशेषापन्ना मृत् यथा घटशब्द एवं तादृशं
ब्रह्म प्रपञ्चशब्दमिति मन्यन्ते। मृत्तिकेति परिणाम्युपादानकारणनिदर्शनमप्यस्मानेवानुगृह्णाति। **एतेन**—"प्रकृतिश्च प्रति-
ज्ञादृष्टान्तानुपरोधादि"ति सूत्रमपि—**व्याख्यातम्**; अस्पष्टस्पष्टस्पष्टतरलिङ्गकवाक्यावगतजगत्कारणत्वसमन्वयार्थमेवहि
प्रथमेतरपादानां प्रवृत्तिः, नत्वन्यत्रोभयत्र च प्रसिद्धसर्वविधपदसमन्वयार्थमित्यभिन्ननिमित्तोपादानत्वसमन्वयमेवात्र समितं
पश्यामः। अनुक्तसमुच्चयार्थः प्रकृतिश्चेति चशब्दोऽपि भवतां विरुणद्धि। भेदव्यपदेशाच्चेत्यादिसूत्राण्यद्वैतप्रतिकूलान्यपि
नास्माकं प्रतिकूलानीति पूर्वमेवासूसुचाम। एवंच पूर्वोक्तप्रकारैः परमात्मन्चिदचिच्छरीरकत्वस्य तादृशभगवदुपासनमो-
क्षसाधनत्वस्य, भूयोऽनुग्रहन्यायेन सर्वेषामपि वेदान्तानां सगुणस्वरूपतात्पर्यस्य, सोऽश्नुते सर्वान् कामानिति श्रुतिबोधि-
तब्रह्मसाहित्यान्यथानुपपत्तिसिद्धस्य परमसाम्यमुपैतीति श्रुतिसिद्धस्य च मोक्षतारतम्याभावस्य चैव प्रामाणिकत्वात् द्वैतमतं
प्राप्यप्रापकभावविरोधेनाद्वैतमतं चाप्रामाणिकमनौपनिषदं चेति पश्यामः। (अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रविवरणमानन्द-
तीर्थीयं न क्षोदक्षममित्यद्वैतसिद्धिभूमिकायां बहुशः क्षुण्णमित्युत्तरतः प्रचरामः।) **एतेन**—श्रीकण्ठाचार्यसंमता जिज्ञा-
साधिकरणयोजनापि—**पराहता**। अद्वैतमते तु यद्यपि निर्विशेषजीवपरत्वस्य सिद्धान्त्यभिमतत्वात्तस्यचासिद्धिशङ्कया
न्यायविशेषापेक्षयैव पूर्वपक्षसंभवात् शास्त्रापेक्षाभावेन व्याघाताद्यभावात् श्रवणविधिमूलकत्वमेव विचारस्य न मननविधि-
मूलकत्वमित्यङ्गीकारेण मतान्तरसिद्धप्रत्यक्षप्राबल्यानुवादस्यापि संभवाच्च पूर्वपक्षप्रकार उपपद्यते; तथापि अपरमार्थे
प्रत्यग्ब्रह्मैक्ये नोपनिषदामाचार्याणां च तात्पर्यकल्पनं युक्तिसहमिति मन्महे। अथात आत्मजिज्ञासेत्येव सूत्रयितव्ये
ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रयतामयमेवाभिप्राय इति पूर्वमेवोपपादितम्। ईक्षत्यधिकरणादिभिः कारणविषयां चिन्तामुपक्रम-
माणा अपि कारणत्वविशिष्टमेव ब्रह्मपदेन विवक्षन्तीति विश्वसिमः। निर्विकारस्यापि ब्रह्मणो घटस्येव रूपं प्रत्युपादा-
नत्वमुपपद्यते। **एतेन**—जीवब्रह्माभेदोऽपि—**पराहतः**; नह्यशनायाद्यतीतस्य ब्रह्मणस्तत्परवशेनैक्यमिति युक्तम्।
अशनायादिमिथ्यात्वमेव यदि जिज्ञासाधिकरणे प्रतिपिपादयिषितं, तर्हि अथातो मिथ्यात्वजिज्ञासेत्येवासूत्रयिष्यन्।
एतेन प्रपञ्चमिथ्यात्वमप्यपास्तम्; नहि भ्रमात्मकं बाधितविषयकं ज्ञानमस्ति वस्तुतः। यथार्थं सर्वविज्ञानमिति वेदविदां
मतमिति हि प्रामाणिका उद्घुष्यन्ति। सर्वविज्ञानयथार्थतावादश्चायं प्राभाकरसंमतोऽख्यातिवादेन व्यपदिश्यमानः—
"यत्र यदध्यासस्तद्विवेकाग्रहनिबन्धनो भ्रमः" इति शङ्करभगवत्पादवाक्यविवरणावसरे भामत्यां परिमले च विस्तरतः
प्रचकास्त इति ग्रन्थविस्तरभयादुपरमामः। यथाच भ्रमज्ञानाङ्गीकारेऽपि अन्तःकरणादिमिथ्यात्वासंभवः, तथाऽद्वैतसिद्धि-
भूमिकायां विशदमिति प्रकृतं विषयमुपसंहरामः। एवंच सर्वथा विशिष्टाद्वैत एव सूत्रस्वारस्यं न द्वैत इति सिद्धमिति।

तदेतदद्वैतिनः प्रतिक्षिपन्ति। तथाहि—पूर्वोदाहृता हि श्रुतयः "निरञ्जनः परमं साम्य"मिति पारम्यविशेषणेन "ब्रह्मैव भवति" इत्यवधारणाम्नानेन तत्त्वमसीति सामानाधिकरण्योपपत्त्या "उदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति" "द्वितीयाद्वै भयं भवति" "अतोऽन्यदार्तम्" "विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः" इत्यादिभेदनिन्दाश्रवणेन च भेदविरहितस्यैव मोक्षपदार्थस्यावगमान्न पारमार्थिकं भेदं गोचरयितुमीशते इति प्रत्यक्षादिप्रमाणप्राप्तकाल्पनिकभेदविषयिण्योऽग्निर्हिमस्य भेषजमित्यादिवाक्यानीवाऽन्यशेषत्वेनैव प्रामाण्यमश्नुवते इत्यद्वैतपरमार्थतायामेव सूत्रोपनिषदां तात्पर्यम्। सौसादृश्यविवक्षया पारम्यावधारणयोरुपपत्तिस्तु ज्ञानाधीनत्वानुपपत्त्या मोक्षस्य नित्यप्राप्तस्वरूपस्यैवाङ्गीकार्यत्वान्नात्रावकाशं विन्दते। यद्यदुपासनादिक्रियाव्याप्यं तत्तदप्राप्तमेवेति मोक्षस्योपासनाधीनत्वे कार्यत्वापत्त्याऽनित्यत्वमापद्यते, ज्ञानसाध्यत्वे तु कण्ठचामीकरन्यायेन प्राप्तस्यैव प्राप्तिरिति युज्यते। कण्ठचामीकरादिस्थले हि अज्ञानतदधीनभ्रमनिरसनेन प्राप्तस्यैवाप्राप्तत्वेन ज्ञायमानस्य प्राप्तिव्यपदेशः सर्वेषामपि संमतः। एवंच दशमस्त्वमसीत्यादिस्थल इव प्रापकस्यैव प्राप्तत्वप्रतीतिरपि वाक्यजन्यज्ञानेनोपपद्यत इत्यपरोक्षयामः। यानि पुनर्मोक्षदशायां भेदं बोधयन्ति, तान्यवान्तरमुक्तिमेव प्रतिपादयन्ति, नतु परमां मुक्तिम्; तत्र भेदविरहात्। "द्वा सुपर्णौ सयुजौ" इति वाक्यं हि अन्तःकरणकर्तृत्वादिप्रतिपादनद्वाराऽकर्तृ निर्लेपं परमात्मभावापन्नं जीवस्वरूपमेव प्रतिपादयतीति पैङ्गिरहस्यब्राह्मणव्याख्यानमनुसृत्य व्याख्यायि भगवद्भिराचार्यैरिति तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीत्यन्तोऽनुवादः अनश्नन्नन्य इत्यंश एव स्वार्थपर इति न भेदपारमार्थिकतायां प्रमाणम्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

"कस्मिन्नु खलु विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति" इति शौनकप्रश्नानन्तरं "द्वे विद्ये वेदितव्ये" इति विद्याद्वयमवतार्य "अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते" इत्यभेदेनोपक्रमात् "पुरुष एवेदं विश्वं ब्रह्मैवेदमिदं विश्वं वरिष्ठ"मिति मध्यपरामर्शात् "परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति स यो ह वैतत् परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इत्युपसंहाराच्च मुण्डकत्रयात्मिकाया उपनिषदोऽभेदतात्पर्ये निर्णीते मध्यगतं द्वासुपर्णवाक्यमपि सन्दंशन्यायेन तदनुकूलतयैव नेयमिति काल्पनिकमेदपरमेवेति निश्चिनुमः। यथाच जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमित्यादीनामपि अद्वैतानुगुण्यम्, तथाऽद्वैतसिद्धौ द्वितीयपरिच्छेदे व्यक्तमिति तत एवावगन्तव्यं विस्तरभयान्नात्रोल्लिख्यते। **एतेन**—शरीरशरीरिभावसाधकमन्तर्यामिब्राह्मणमपि—**व्याख्यातम्**। "आत्मेत्येवोपासीते"ति सूत्रितब्रह्मविद्यावतरणरूपायां चतुरध्याय्यां "अनेन ह्येतत्सर्वं वेद" इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञापूर्वकं "ब्रह्म ह वा इदमग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषत्" इत्यभेदेनोपक्रम्य षष्ठाध्यायान्ते मैत्रेयीब्राह्मणे निगमनरूपे "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येत्" इत्यादिनाऽभेदेनैवोपसंहारादध्यायचतुष्टयस्याप्यभेदपरत्वे निर्णीते सन्दंशन्यायेनान्तर्यामिब्राह्मणस्य सूत्रात्मपरत्वस्यैवोपगमात्। **एतेन**—वेत्थ नु त्वं गार्ग्येत्युपक्रमात् एष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्युपसंहारात्, एष त आत्मेत्येकविंशतिकृत्वोऽभ्यासात्, अन्तर्यामित्वस्यापूर्वत्वात्, स वै ब्रह्मविदिति फलश्रवणात्, तच्चेत्त्वं याज्ञवल्क्य सूत्रमविद्वान् तमन्तर्यामिणं ब्रह्मगवीरुदजसे मूर्धा ते शतधा पतिष्यतीति निन्दार्थवादात्, यस्य पृथिवी शरीरमित्युपपत्तेश्च पृथिव्यादिशरीरकेऽन्तर्यामिण्येव सर्वेषां वेदान्तानां पर्यवसानमिति शङ्कापि—**पराहता**। एवंच मेदज्ञानस्य मोक्षानुपयोगात्प्रत्युतानर्थप्रयोजकत्वात् जुष्टं यदा पश्यतीत्यादीनां मेदपारमार्थिकतायामतन्त्रत्वात् नेह नानास्तीत्यादिश्रुत्यनुसारेण तदपारमार्थिकतैव शास्त्रार्थः। तत्त्वमसीति श्रुतिस्तु सम्यगेव विमृश्यमाना जीवपरमात्मनोरमेदमेवात्यन्तिकं बोधयतीति भेदाविरोधेन तद्व्याख्यानप्रकाराः सर्वेऽपि निरालम्बना एवेति जानीमः।

इयं हि श्रुतिर्द्वैतिभिरेवं व्याख्यायते। प्रत्यक्षेण ब्रह्मभिन्नं जीवं श्रुत्वा जीवभिन्नं ब्रह्म च वयमधिगच्छाम इति जीवोद्देशेन ब्रह्माभेदं ब्रह्मोद्देशेन जीवाभेदं उभयोद्देशेनोभयाभेदं वा बोधयितुं नेदं वाक्यं पारयति। अनुमानोपस्थापितमपि ब्रह्म सर्वज्ञत्वादिविशिष्टमेवेत्युपजीव्यविरोधेन न स्वरूपमात्रपरं तत्पदम्। सुषुप्त्यसंप्रज्ञातसमाध्यादौ गृहीतस्वरूपमात्रस्योपस्थानेऽपि पदद्वये लक्षणाकल्पनाभिया तत्पदमात्रे "वसन्तादिभ्य" इत्यत्र वसन्तपद इव तत्सहचरिते, "सन्मूला" इति श्रुत्यनुसारेण "समर्थः पदविधिरि"त्यत्र समर्थपदे इव तदाश्रिते, "इग्यण" इत्यत्र संप्रसारणपदे इव तज्जाते धान्यमसीत्यत्र धान्यशब्दे इव तदधीने, "आदित्यो यूप" इत्यत्रादित्यपदे इव तत्सदृशे वा लक्षणाकल्पनमेव युक्तमुत्पश्यामः। यदितु सुपां सुलुगिति लुप्ततृतीयाद्यन्तत्वमाश्रित्य 'तेन त्वं' 'तस्मै त्वम्' 'तस्मात्त्वम्', 'तस्य त्वम्' 'तस्मिँस्त्वम्' इतीदं वाक्यं विव्रियते, तदा लक्षणाश्रयणप्रयुक्तो दोषोऽपि नात्रावकाशं लभते इति जीवब्रह्माभेदवादो न संभवदुक्तिकः—**इति**॥

विशिष्टाद्वैतिनस्तु—शरीरवाचकानां पदानां शरीरिपर्यन्तत्वस्य देवदत्तो जानातीत्यादिस्थलेषु क्लृप्ततया त्वंपदमपि परमात्मपरमेवेति शरीरशरीरिभावबोधकत्वेन सामानाधिकरण्यमिति विवृण्वन्ति। तत्र षड्विधतात्पर्यलिङ्गैस्तत्त्वमसिवाक्यस्याभेदपरत्वे निर्णीते तात्पर्यनिर्वाहार्थं पदद्वयलक्षणाश्रयणमपि न दोषाय। तात्पर्यानुपपत्तिर्हि लक्षणाबीजम्। जीवस्य परमात्मसाहचर्यबोधकप्रमाणाभावात्तदेकवाक्यतया तत्परत्वमपि न संभवति। द्वासुपर्णेति श्रुतिस्तु जीवस्यान्तःकरणसाहचर्यमेव बोधयति, नतु जीवस्य परमात्मसाहचार्यमिति पैङ्गिरहस्यब्राह्मणविदां विशदमेव। सन्मूला इत्यादीनामपि जीवोपाधिपरत्वात् न तदाश्रितत्वादिलक्षणापि युज्यते। **एतेन**—तृतीयान्तत्वादिपक्षोऽपि—**पराहतः**। समस्तपदत्वपक्षस्त्वेकप्रसरताभङ्गापत्त्या न संभवति। शरीरवाचकानां पदानां शरीरिपर्यन्तत्वं न लोकसिद्धम्। तद्धि शक्त्या वा, लक्षणया वा। **आद्ये** अन्यायश्चानेकार्थत्वमिति न्यायविरोधः। **किंचो**भयोरपि परमात्मपरत्वे त्वंपदस्य पुरोवर्तिवस्तुपरत्वाभावेन युष्मदुपपदत्वाभावात् न मध्यमपुरुषप्रयोगोपपत्तिः। नहि युष्मदुपपदकत्वमात्रं मध्यमपुरुषप्रयोगप्रयोजकम्, किंतु समानाधिकरणतदुपपदकत्वम्। सामानाधिकरण्यघटकश्चाभेदः एकप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयप्रतियोगिकः तदनुयोगिकश्च। शरीरशरीरिभावनिबन्धनाभेदस्तु प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयाश्रयिप्रतियोगिकः इति नात्र तद्विवक्षा युज्यते। शरीरत्वननुगतं न प्रवृत्तिनिमित्ततामर्हति। देवदत्तो जानातीति तु अध्यासे सामानाधिकरण्यं, नाभेदे इति पश्यामः। **एतेन**—"सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इति श्रुतिरपि न स्थूलचिदचिद्विशिष्टस्य स्थूलचिदचिदंशप्रहाणेन सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्याभेदं गोचरयति, इदंपदस्य शरीरिपर्यन्तत्वाभावादिति—**व्याख्याता**। अतएव एकमेवाद्वितीयमिति सजातीयविजातीयस्वगतभेदविरहमामनन्ति प्रामाणिकाः। इदंतादात्म्यापन्ने ब्रह्मणि द्वैताभावस्य द्वैतकालावच्छिन्नत्वात् द्वैतमिथ्यात्वोपक्रमोऽप्यस्यानेव कटाक्षयति। **एतेन**—सदेव सोम्येदमग्र आसीत् इति सन्दर्भो न प्रपञ्चमिथ्यात्वानुगुणः; तेनेदानीं सत्वेनानुभवसिद्धस्याग्रेऽपि सत्वप्रतिपादनेन सत्वस्यैवावधारणात्। सत्पदेन ब्रह्मविवक्षा तु इदानीमपि तादात्म्यस्य विद्यमानेनेदानीमेव विद्यमानत्वेन वाऽग्रे इति निर्देशानुपपत्त्याऽधिष्ठानारोप्यभावनिबन्धनाभेदस्यासंभवान्नात्रावसरं लभते। **किंचात्र** सदुद्देशेनाद्वितीयत्वम्, उताद्वितीयसदुद्देशेन प्रपञ्चाभेदः। **आद्ये** इदंपदार्थानन्वयप्रसङ्गः। **द्वितीये** प्रपञ्चस्य विद्यमानतादशा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यामेव ब्रह्माभेदेनाग्रे तदभेदाभावः इति पाराशर्यविजयोक्तं—**पराहतम्**। इदानीमिवाग्रेऽपि सूक्ष्मरूपापन्नप्रपञ्चतादात्म्यस्य ब्रह्मणि संभवेन तादृशप्रपञ्चतादात्म्यवद्ब्रह्मानुवादेनाग्रकालसत्वमनूद्य तादृशब्रह्मणोऽद्वितीयत्वबोधनार्थमेवोक्तवाक्यप्रवृत्तेः। प्रपञ्चब्रह्मणोस्तादात्म्यंच न तयोः परिणाम्युपादानोपादेयभावनिबन्धनम्; निर्विकारस्य ब्रह्मणः परिणामासंभवात्। शरीरनिष्ठमेव कारणत्वं शरीरिणि गौणमिति तु न शङ्कनीयम्; प्रमाणाभावात्। यथा सतः पुरुषात् इत्यादिकं तु आत्मविवर्तोपादानतापक्षेऽप्यनुगुणमेव न भवतामनुकूलम्। अविकार्योऽयमुच्यते इत्यादिवचनानामप्येवंसत्येवोपपत्तिः। स्वरूपाभिप्रायमिदं वचनमिति चेत्, किं तत् स्वरूपम्; किं शरीरविशिष्टं, उत शुद्धम्। **आद्ये** दुरपह्नव एतद्वचनविरोधः। नहि परिणामिन एवाविकार्यत्वम्। द्वितीये त्वायातं सन्मार्गेणाऽस्मन्मत एव प्रवेशात्। अद्वारकावस्थैव विकारः, नतु सद्वारकावस्थेत्यादिकल्पनायां तु रज्जुसर्पादिस्थलक्लृप्तविवर्तोपादानोपादेयभावेनैव कारणाविकार्यादिवाक्यानामुपपन्नत्वाच्च प्रमाणमुत्पश्यामः। यथाच रज्जुसर्पादिस्थलेऽसत इव सतोऽपि सर्पादेर्न भानं, तथाऽध्यासभाष्ये भामतीकल्पतरुपरिमलेषु विस्तरत उपापादीति तत एवावगन्तव्यं ज्ञापयामः। **एतेन**—रूपं प्रतीव घटस्यावस्थापरिणामाभावेऽप्युपादानत्वसंभव इति शङ्कापि—**पराहता**; नहि नैयायिका इवागुणं द्रव्यं वयमुपगच्छामः, किंतु सगुणमेव द्रव्यं परिणामिकार्यमुपेमः। तत्रच रूपं प्रति घटो नोपादानतया व्यवह्रियमर्हतीत्यसिद्धमिदं निदर्शनमिति बोधयामः। अतश्च सिद्धमिदं यत्सदेवेत्याद्युपक्रमोऽद्वैतस्यैवानुगुण इति। यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इति लक्षणवाक्यमप्यत एवोपपद्यते। इदं हि लक्षणं अन्नाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते इत्यादिनाऽन्नादिष्वपि समन्वीयमानमपि स्थूलारुन्धतीन्यायेन आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादिति श्रुतिसिद्धानन्दात्मके ब्रह्मण्येव पर्यवस्यतीति विशिष्टाद्वैतिनामपि संमतम्। तत्रच आनन्दशब्देन आनन्दमयो वा विवक्षितः, उत ब्रह्मपुच्छमिति विचिकित्सायां पुच्छब्रह्मैवेति आनन्दमयाधिकरणविषयविमर्शनावसरे विशदं निरूपयिष्याम इति नेह वितायते इति नित्यशुद्धबुद्धमुक्तानन्दस्वभावनिर्गुणब्रह्मलक्षणमेवेति निगदव्याख्यातमिदम्। सैषा भार्गवी वारुणी विद्येत्याद्युत्तरसन्दर्भोऽपि ज्ञानमोक्षसाधनतापक्ष एवोपपद्यते इत्यद्वितीयपरात्मस्वरूपबोधने एव तैत्तिरीयोपनिषदस्तात्पर्यं न सद्वितीयतद्बोधने। विस्तरतश्चैतं विषयमधिकृत्यावसरान्तरे विचारयिष्यामः इति विस्तरभयादुपरमामः। वस्तुतोऽगुणस्यापि ब्रह्मणः जगत्कारणत्वं काल्पनिको धर्म इति न जगत्कारणत्वस्यालक्षणत्वसंभवः। दृष्टं हि शाखायाः वस्तुतः चन्द्रासंबद्धाया अपि कल्पनया तत्संबद्धायाश्चन्द्रलक्षणत्वमिति तटस्थलक्षणमेवेदमिति न दोष इति जानीमः। यथाच—कल्पितो धर्मधर्मिभावो नाद्वैतसिद्धान्तविरोधी, तथा—

अक्षमा भवतः केयं साधकत्वप्रकल्पने।
किं न पश्यसि संसारं तत्रैवाज्ञानकल्पितम्॥

इत्यादिवार्तिकेषु व्यक्तं भाष्यभामत्यादिष्वपि विस्तरतः तत्र तत्र प्रतिपादितम्, ग्रन्थविस्तरभयात्तदत्रोपेक्षामहे। योऽयं सर्पोऽभात् सा रज्जुरिति असत्येनापि सत्यावगमो दृष्ट इति न कृतकनित्यत्वानुमानसाम्यापादनमत्र द्वारमाप्नोति। यत इति पञ्चमीनिर्देशस्तु जन्मादेर्ब्रह्मासंबन्धबोधनार्थं सन् निर्गुणब्रह्मवादमेव द्रढयति। "इदं सर्वमसृजत" इत्यादिवाक्यान्यप्येतदनुगुणतयैव नेयानीति मन्तव्यम्। जीवस्य शरीराधिष्ठानस्यापि केशलोमादिकं प्रति निमित्तकारणत्वमेव नतूपादानत्वमिति शरीराधिष्ठानस्य परात्मनोऽपि निमित्तत्वमात्रमेव परिणामवादे स्यात्, नतूपादनत्वमपीत्यभिन्ननिमित्तोपादानत्वं विशिष्टाद्वैतिनां न कथंचिदपि सिध्यति, विवर्तोपादानत्वपक्षे तु चेतनस्य चेतनान्तरापेक्षया प्रवृत्तिसंभवात् निमित्तान्तरानपेक्षेत्यभिन्ननिमित्तोपादानत्वमुपपद्यते। **एतेन**—जगत्कारणत्वस्यैकब्रह्मलक्षकत्वासंभवपूर्वपक्षेण तत्संभवसिद्धान्तेन च जन्माधिकरणयोजनाप्रकारोऽपि—**परास्तः**; यतो वा येन यत् इति यच्छब्दत्रयोपात्तस्वरूपस्य तद्ब्रह्मेत्येकवचनैकतच्छब्दघटितवाक्यशेषेणैकस्मिन्नेव पर्यवसानावधारणेनोक्तपूर्वपक्षानवतारात्। निर्विशेषासंबन्धेन संबन्धेऽपि तस्य मिथ्यात्वेन सत्यब्रह्मलक्षकत्वायोगेन ब्रह्मलक्षणत्वायोगात् जीवलक्षणत्वपूर्वपक्षेण तयोगाद्ब्रह्मलक्षणत्वसिद्धान्तेनचाद्वैत्यभिमताधिकरणशरीरे तु न काचिदनुपपत्तिः। यथाच तटस्थलक्षणे सत्यपि स्वरूपविशेषप्रतिपत्त्यर्थं प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति स्वरूपलक्षणमपेक्षामहे, एवमत्रापि स्वरूपलक्षणमाकाङ्क्षामहे। एवं सामान्यतः चन्द्रस्वरूपावगमं विना विशेषतस्तज्जिज्ञासानुदयात्तदर्थं तत्र यथा तटस्थलक्षणमाद्रियामहे, तथाऽत्रापि तटस्थलक्षणमाहरामः। तटस्थलक्षणलक्ष्यत्वं सामान्यरूपस्य स्वरूपलक्षणलक्ष्यत्वं तु विशेषरूपस्येति विवेकोऽप्येतेन सिद्ध इत्यद्वैतमत एव सूत्रं स्वरसयामः। एतेन "प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्" इति सूत्रमपि विवृतं भवति। प्रकृतिशब्दार्थश्चात्र प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् इति वाक्यशेषोपपत्त्यर्थं विवर्तोपादानमिति प्रतिजानीमः। भगवच्छरीरसूक्ष्मचिदचिदभिन्नत्वात् स्थूलचिदचितां सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टभगवत्स्वरूपज्ञानेन सर्वविज्ञानमपि सिद्धमेवेति तत्त्वत्रयविज्ञानं विशिष्टाद्वैतिनोऽभिमन्यन्ते। तदेतन्न संगतम्; गुणादिकं गुण्यादिना भिन्नाभिन्नमिति न्यायेन विशिष्टशुद्धातिरेकस्य विशिष्टान्तरात् विशिष्टान्तरातिरेकस्य च सिद्ध्या सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टभगवत्स्वरूपविज्ञानेन स्थूलचिदचिद्विशिष्टस्वरूपकेवलचिदचित्स्वरूपस्य च विज्ञानोपपादनासंभवात्। विशिष्टशुद्धायनतिरेकेऽपि विशिष्टविज्ञानेन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

किं सर्वविज्ञानम्, उत विशेष्यविज्ञानेन, आहो विशेषणविज्ञानेन। **आद्ये** स्थूलचिदचितां सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्वरूपानन्तर्गमेन सर्वविज्ञानोपपादनासंभवः। कार्यकारणयोर्हि नात्यन्तिकाभेदः; कार्यकारणभावव्याहतेः, किंतु भेदघटितोऽभेदः। नहि वस्तुतः कटकसुवर्णादीनामभेदेऽपि सुवर्णविज्ञानेन कटकविज्ञानमिति संभवति। अनुभवामो हि वयं सुवर्णविदोऽपि कटकादिस्वरूपमविजानतो बहून् जनानिति न विशिष्टविज्ञानेन सर्वविज्ञानसंभवः। विशेषणविशेष्यविज्ञानेन विशिष्टविज्ञानासंभवेन सर्वविज्ञानासंभवात् द्वितीयतृतीयकल्पौ नात्र कल्पेते। विशिष्टस्य विशेषणविशेष्योभयरूपत्वे तूभयविज्ञानेन सर्वविज्ञानं, नतु एकविज्ञानेनेति मन्तव्यम्। **एतेन**—वाचारम्भणश्रुतिरपि—**व्याख्याता;** अवस्थाविशेषणापन्नमृद इव तादृशस्य ब्रह्मण एव सत्यत्वमिति योजनं हि अवस्थाविशेषस्यासत्यत्व एवोपपद्यते। एवंच विकारो नामधेयमिति वाक्यं बाधितार्थत्वादनादरणीयमेव संपद्यते। समस्तस्य कार्यजातस्य व्यावहारिकत्वस्य कारणरूपातिरेकेणाभावरूपमिथ्यात्वरूपस्य च प्रतिपादने तु नेयमनुपपत्तिरायाति। एतदभिप्रायेणैव तदनन्यत्वमिति कारणातिरेकेण कार्याभावरूपोऽर्थः प्रतिपादित इति न किंचिदनुपपन्नं पश्यामः। रज्जुविलक्षणसर्पस्याज्ञानविषयरज्जुकार्यत्ववत् स्वरूपविलक्षणसर्वप्रपञ्चस्यापि मायाविषयतत्कार्यत्वमुपपद्यते इति स्वरूपकारणत्वे न कोऽपि दोषः। मृत्तिकेत्येव सत्यमिति सत्यपदप्रयोगो हि मृत्तिकाशब्दलक्षितकारणस्वरूपसत्यत्वे तदितरमिथ्यात्वे चाञ्जसो नतु कारणाविकार्यत्वकार्यविकार्यत्वयोः। परिणामवादोऽपि विवर्तवादानुगुण एवेति संक्षेपशारीरकादौ प्रतिपादितत्वेन मृत्तिकेत्येव सत्यमिति निदर्शनमपि नास्माकं प्रतिकूलम्। कार्यसत्यत्ववादप्रतिक्षेपार्थं वाचारम्भणवाक्यमिव कारणस्वरूपशून्यतावादनिरासार्थं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति वाक्यमाम्नातमिति नैकस्यापि वर्णस्यास्मन्मते वैयर्थ्यम्। यथाहि मृत्स्वरूपस्य कार्येष्वनुगमात् कार्यमपि मृद्रूपमिति प्रत्यक्षतोऽवगन्तुं शक्यते न तथा रज्जुविज्ञानेन सर्पविज्ञानमुपपादयितुं शक्यते इति मृदादिदृष्टान्तादरणं नतु रज्ज्वादिदृष्टान्तादरणम्। **युक्तं चैतत्**—एकविज्ञानेन सर्वविज्ञाने प्रतिज्ञाते एकस्य कारणत्वं सर्वस्य कार्यत्वं च निमित्तमिति यत्र कार्यानुभवदशायामेव कारणस्वरूपावगमोऽपि तादृशमेवोदाहरणमन्वेषणीयम्। रज्जुसर्पस्थले न सर्पानुभवदशायां रज्ज्वाद्यनुभवः इति मृदादिनिदर्शनादरणस्यैव युक्तत्वात्। नामधेयपदं तु मिथ्यात्वानुकूलत्वादस्माकमेवानुगुणं, नतु भवताम्। "भेदनिर्देशाच्चान्यः" इत्यादिसूत्राण्यप्यौपाधिकभेदगोचराणि नास्माकमननुगुणानि। यथाहि स्थूलचिदचित्प्रहाणेन स्थूलचिदचिद्विशिष्टस्य सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्यचाभेदो भवतामभिमतः, तथोपाधिद्वयप्रहाणेन जीवपरमात्मनोरभेदोऽस्माकमभिप्रेत इत्युपाधिसत्तादशायां भेदव्यवहारं हि नानुपपन्नं पश्यामः॥ एवंच चिदचिच्छरीरकत्वेन भगवतः प्रमाणसिद्धत्वात् तन्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वस्यैव प्रामाणिकत्वात् समप्रधानभावेन गुणप्रधानभावेन वा ज्ञानकर्मसमुच्चयासंभवात् "ब्रह्मविदाप्नोति परं" इति ब्रह्मणो ज्ञेयत्वेन तत्प्राप्तेस्तद्भावापत्तिरूपाया ज्ञानसाध्यत्वेन चावगमेनापास्तसगुणस्वरूपादितात्पर्यवादस्यायुक्तत्वात् "सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता" इति वचनस्यापि वाक्यान्तरगतस्य सहशब्दस्य वाक्यान्तरगततृतीयान्तेनान्वये ऋग्वाक्यत्वव्याघातेन यौगपद्येन सर्वकामावाप्तिरूपब्रह्मभावापत्तिपरत्वस्यैव युक्तत्वाच्चाद्वैत एवोपनिषदां तात्पर्यमित्यवधारयामः। अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रयोजनप्रकारोऽपि शङ्करभगवत्पादानामेवाऽञ्जस इति वदामः। अथशब्दो हि आनन्तर्याभिधेयवचनः स्वघटितसूत्रविषयविचारविधिपूर्ववृत्तवाक्यबोधिताधिकारसंपत्तिमेवानन्तर्यप्रतियोगिनीं प्रत्यासत्त्या बोधयतीति कर्मविचारानन्तर्याभिधेयतावादं निरालम्बनं मन्यामहे। जिज्ञासाधिकरणस्य हि विषयवाक्यं आत्मन्येवात्मानं पश्येदिति वाक्यम्, सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य इति वाक्यम्, समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति वाक्यम्, तद्विजिज्ञासस्वेति वाक्यं वा। तत्र यद्यपि एकैकत्रैकैकस्य शमदमादेः इहामुत्रार्थफलभोगविरागस्य नित्यानित्यवस्तुविवेकस्यचैवाम्नानमुपलभामहे, एवमपि सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन मिलितानामेव तेषामधिकारिविशेषणत्वमिति साधनचतुष्टयसंपत्त्यानन्तर्यार्थशब्दार्थतावाद एव युज्यते। **एतेन**—परीक्ष्य लोकानिति वाक्यमात्रसिद्धकर्मास्थिरफलत्वनिर्णयसाधककर्मविचारस्य पूर्ववृत्तस्य अथशब्देन सिद्धब्रह्मतात्पर्यसमर्थनेनाधिकारित्वाभस्यातःशब्देनच सूचनात् कर्मास्थिरफलत्वनिर्णयसहितसिद्धब्रह्मतात्पर्यसंभावनासहितब्रह्मज्ञानानन्तस्थिरफलताप्रतीतिरूपाधिकारसमर्थनेन शास्त्रारम्भसमर्थनार्थं प्रथमसूत्रमिति विवरणम्—**अपास्तम्;** परीक्ष्य लोकानिति वाक्यसिद्धकर्मास्थिरफलत्वनिर्णयस्यैवेहामुत्रार्थफलभोगविरागपर्यवसन्नस्य पूर्ववृत्तत्वसंभवे तत्साधनकर्मविचारस्य तत्त्वविवक्षाया अप्रामाणिकत्वाच्च॥

वस्तुतस्तु—कर्मविचारस्य तदनुष्ठान एवोपयोगो नतु तदस्थिरफलत्वे इति न तस्य तत्साधनत्वमपीति निर्धारयामः। नहि साधनतारतम्येन कल्प्यमानं फलतारतम्यं तस्यानित्यतां गमयति; नित्येष्वपि कस्यचन तारतम्यस्य कल्पयितुं शक्यत्वात्। **किंच** शास्त्रीयस्य विधेः शास्त्रीयमेवाधिकारिनिमित्तं प्रत्यासत्त्या समाश्रयणीयं नत्वशास्त्रीयम्। कर्मविचारश्च भवतां न शास्त्रीयः, किंतु रागप्राप्तः। तत्र पुरुषः स्वयमेव प्रवर्तते इति श्रीभाष्यवचनात्। **इत्थं हि तदाशयः**—स्वविधिप्रयुक्तमप्यध्ययनमक्षरावाप्तिफलम्, नत्वर्थावबोधफलम्; अन्यथा हि कर्मकाण्डानामिवोपनिषदामपि कर्माङ्गकर्तृस्तावकत्वादिना कर्मशेषत्वापत्त्याऽर्थविवक्षाऽसंभवेन शास्त्रानारम्भप्रसंगः। अक्षरावाप्तिफलत्वे तु कर्मशेषत्वानापत्त्या विवक्षितार्थत्वसिद्ध्या शास्त्रारम्भोपपत्तिः। एवंचाधीत्य स्नायादिति अध्ययनानन्तरं स्नाने

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कृतेऽपि श्रावयितुरिव श्रोतुरप्यवसरलाभाद्रागतो विचारे प्रवृत्तिः—**इति**। ब्रह्मविचारस्तु भवतामपि परीक्ष्य लोकानिति
विधिमूलको न रागप्राप्त इति युक्तमाश्रयितुम्। मोक्षानित्यत्वापत्त्या कर्मब्रह्मज्ञानयोरेकफलत्वासंभवस्तु भामत्यां "धर्मजि-
ज्ञासायाः प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेरिति भाष्याशयविवरणावसरे सप्रपञ्चं न्यरूपीति तत एवावगन्तव्यम् ।
यथाच पूर्वोत्तरमीमांसयोर्नाभेदस्तथा निर्णयसागरमुद्रापितशास्त्रदीपिकाभूमिकायामस्मदीयायां व्यक्तमिति न तदनुसारे-
णापि कर्मविचारपूर्ववृत्तत्वसंभवः। यथाच कर्मब्रह्मावबोधयोः क्रमविषये श्रुत्यर्थपाठस्थानमुख्यप्रवृत्तिप्रमाणानां कस्यापि
नावसरस्तथा ब्रह्मविद्याभरणे सपरिकरमुपापादीति तदपि तत एवावगन्तव्यम्। एवंचाथशब्दार्थपर्यालोचनयाऽद्वैतमतमेव
परमार्थमवलोकामहे। **अतःशब्दार्थस्तु**—अथातो धर्मजिज्ञासेत्यत्रेव अथशब्दार्थानन्तर्यप्रतियोगिसंभवप्रदर्शनद्वारा
तस्यैव जिज्ञासासाधनत्वप्रदर्शनार्थोऽद्वैतिनामेवानुकूलः, न विशिष्टाद्वैतिनाम्, अधिकारिलाभादित्यस्यार्थस्य धर्मजिज्ञासासूत्रेऽ-
दर्शनात्। जीवो हि विशिष्टरूपो न ब्रह्मणाऽभेदमर्हति; विगलितवन्धजातस्यैवात्मनोऽत्र विचार्यत्वविवक्षणात्। तत्रच ब्रह्मा-
त्मशब्दयोः तस्माद्वा एतस्मादात्मन इत्यादिस्थले ब्रह्मण्यप्यात्मशब्दप्रयोगेणं पर्यायत्वावगमात् न ब्रह्मशब्दप्रयोगे आत्मपद-
प्रयोगे च कोऽपि विशेष इति अथात आत्मजिज्ञासेति सूत्ररचनापादनं दुराग्रहमूलमेवेति मन्यामहे। निर्गुणेऽपि परमात्मनि
ब्रह्मपुच्छमित्यादौ प्रयोगदर्शनात् न तस्य सगुणपरत्वनियमः। नित्यशुद्धत्वादिकं वृहधात्वर्थं इति तु पञ्चपादिकायां प्रत्य-
पीपदन्नाचार्यपद्मपादाः। यथाच ब्रह्मपुच्छमिति वाक्यं ज्ञेयनिर्गुणपरमात्मपरं तथानन्दमयाधिकरणे व्यक्तमिति नेह प्रप-
ञ्चयामः। एवंचोपासनाविधिसमभिव्याहारे ब्रह्मशब्दः सगुणपरः, ज्ञाधातुसमभिव्याहारे निर्गुणपर इति ज्ञानार्थविदिधातु-
समभिव्याहृतब्रह्मविदाप्नोतिवाक्यघटको ब्रह्मशब्द इव तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेत्यत्रत्यो ब्रह्मशब्द इव चाथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्य-
त्रापि ब्रह्मशब्दो निर्गुणपर्यवसाय्येवेति सूचयामः। उपासनाया अपि ज्ञानरूपत्वेऽपि तस्य ज्ञाधातुवोधितस्य च पुरुषकृ-
तिसाध्यत्वतदभावकृतं वैलक्षण्यं विद्यत एवेति समन्वयसूत्रे भाष्यभामत्योर्विस्तर इति स्मारयामः। एतेन विशिष्टाद्वैतिनां
अथातो ब्रह्मोपासिषेति सूत्ररचनापत्तिरपि सूच्यते। पूर्वं काकवति पश्चात्तद्विरहवति च गृहे काकवद्गृहमिति प्रयोग इव
व्यवहारदशायां कल्पनया गुणवति पश्चात्तदा च वस्तुतस्तद्विरहवतिच ब्रह्मशब्दप्रयोग उपपद्यते एव। **किंचा**त्मशब्दस्यो-
पाधिपरवश एव बहुलप्रयोगेण तदपरवत्वेनैव तस्य जिज्ञास्यत्वप्रतिज्ञानार्थं ब्रह्मशब्दप्रयोगः। अतएव पूर्वोत्तरकल्पयोरुभयो-
रपि सूत्रारोहोऽपि सिध्यति। द्वैतिनां विशिष्टाद्वैतिनां पूर्वोत्तरकल्पयोरुभयोरपि सूत्रासंबन्धोऽप्यनेन सूच्यते। **अयमाशयः**
—येषां प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म शास्त्रार्थः, तेषां पद्मपादाचार्याणां मतेऽविद्याश्रयविषयभूतं विम्बचैतन्यं ब्रह्म तत्प्रतिविम्बचैतन्यं
जीवः। नीरूपस्यापि चैतन्यस्याकाशस्येव प्रतिविम्बो न न युज्यते। तत्रच विम्बप्रतिविम्बयोरौपाधिकभेदवतोरपि स्व-
रूपैक्यस्यैव सर्वसंप्रतिपन्नत्वाज्जीवब्रह्माभेदवादेन ब्रह्मपदप्रयोग एव साधीयान्। वाचस्पतिमिश्रमते तु अविद्याश्रयचैतन्यं
जीवः, तद्विषयचैतन्यं ब्रह्म। आविद्यकस्तयोर्भेद इत्यविद्याविलयेनोभयोरभेदे भाविनि अविद्याविषयसाक्षात्कार एवो-
पकरोति नतु तदाश्रयसाक्षात्कार इति सूचयितुं ब्रह्मपदप्रयोग इति न किंचिदनुपपन्नमध्यक्षयामः। उपक्रमोपसंहारा-
दिभिः षड्विधैस्तात्पर्यलिङ्गैः प्रत्यग्ब्रह्मैक्यमेव परमार्थमित्यवगम्यते इति कारणवाक्यानां सर्वेषामपि नेहनानास्ति नात्र
काचन भिदास्ति एकमेवाद्वितीयमित्यादिनिषेधापेक्षितप्रतियोगिप्रसक्तिसमर्पकतयोपयोग इति यस्मिन्नधिकरणे निषेधस्त-
त्रैव प्रतियोगिप्रसक्तेरपेक्षणादीक्षत्यधिकरणादीनामपि न वैयर्थ्यमिति जानीमः। **अयमभिप्रायः**—यथाहि "वुद्धेर्गुणे-
नात्मगुणेन चैव ह्याराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः" इत्याद्यौपाधिकजीवस्वरूपपराणां वचनानां निरुपाधिकजीवस्वरूपवचनशे-
षाणामौपाधिकजीवस्वरूपबोधने न तात्पर्यम्, एवमत्रापि औपाधिकेश्वरस्वरूपपराणां तत्पारमार्थिकताऽगोचरत्वमिति
ध्येयम्। निरुपाधिकजीवस्वरूपविज्ञानेनैव बन्धनिवृत्तिसंभवेऽपि निरुपाधिकेश्वरस्य ततोऽतिरिक्तत्वशङ्कानिराकरणार्थमभे-
दवाक्यान्याम्नायन्ते इति तत्वमसीत्यादीनां शरीरशरीरिभावापन्नजीवपरमात्मगोचरत्वमिति शङ्का नात्र प्रसरति। द्वैतमि-
थ्यात्वस्यापि ब्रह्मशब्देन सूचनेन तस्याद्वितीयब्रह्मसिद्ध्युपयोगितया गुणत्वेन च द्वैतमिथ्यात्वस्यैव सूत्रणीयत्वेऽपि ब्रह्म-
जिज्ञासेति सूत्रयामासुरिति न कोऽपि पर्यनुयोगोऽवकाशमश्नुते। "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः तद्गुणसारत्वा"दित्यादि-
सूत्रयन्तः वेदव्यासाचार्या अपि अद्वैतमेवाशेरते। स्पष्टमवसरान्तरे निरूपयिष्यामः। संक्षेपेण तु तदनन्यत्वसूत्रस्याद्वैतप-
र्यवसानमुपापीपदाम ॥

तद्गुणसारत्वाधिकरणस्य तत्किंचिदिवात्र तत्सूचयामः ॥

तद्धि सूत्रं द्वैतिनः एवं व्याचक्षते। वेदान्तानां नारायणे न समन्वयः परस्परविरोधात्। काश्चित् जीवपरमात्मनो-
रभेदमपराश्च तयोर्भेदंचावगमयन्ति। नच वस्तु विकल्पमर्हतीति शङ्कानिराकरणार्थं पृथगुपदेशादिति सूत्रम्। तद्गुणसूत्रमिदं
तद्गुणसारत्वादिति। परमात्मगुणानन्दादिसमानगुणत्वाज्जीवानामपि परमात्मव्यपदेशान्न परस्परविरोध इति समन्वयोपप-
त्तिरिति तदाशयः ॥

विशिष्टाद्वैतिनस्तु—"नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वे"ति गुणसूत्रप्रसंजितसर्वगतत्वागन्तुकज्ञानत्व-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पक्षद्वयसाधारणदोषनिराकरणार्थं सिद्धान्तसूत्रप्रवृत्तिरिति ज्ञोऽत एवेत्यारभ्यैतदन्तस्यैकाधिकरणत्वमभिमन्यन्ते। ते तु इदं सूत्रं ज्ञानगुणसारत्वात् जीवस्य ज्ञानत्वव्यपदेश इति विवृण्वन्ति। **अयमाशयः**—ज्ञानाभावोऽपि जीवो ज्ञानव्यपदेशमर्हत्येवेति धर्मभूतज्ञानेन यावच्छरीरव्यापित्वं जीवस्योपपद्यते इति जीवाणुत्वमुपपन्नं जानीमः।

तत्रापि विषयद्वयनिर्णयस्य भिन्नाधिकरणसाध्यत्वादेकाधिकरणत्ववादो न क्षोदक्षमः, तद्गुणसारत्वात्तु इति सूत्रस्यैव तुशब्दावगतसिद्धान्तसूत्रत्वविरोधः, धर्मभूतज्ञानानित्यत्वे तदविनाभूतजीवानित्यत्वप्रसंगः नित्यत्वे संकोचविकासानुपपत्तिश्चेति जीवाणुत्वनिरासमेवैतत्सूत्रस्यापि विषयमवधारयन्ति शङ्करभगवत्पादमतानुसारिणः। तच्छब्दो बुद्ध्याद्युपाधिपरामर्शी; बुद्धिगुणस्यैव जीवेऽप्यारोपादणुत्वव्यपदेश इति धर्मारोपस्य धर्म्यारोपपूर्वकत्वनियमात् बुद्ध्यादीनामप्यात्मनि कल्पितत्वमेतत्सूत्रविषयमवगच्छामः। **एतेन**—द्वैतमिथ्यात्वस्य सूत्रानारूढत्वशङ्कापि **पराहता**। "एकमेवाद्वितीयं" "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" "यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति। सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते" "यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः। तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः" "इदं सर्वं यदयमात्मा" "यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येत्" "अद्वयो ह्ययमात्मा" "न ह्यस्ति द्वैतसिद्धिरात्मैवास्य द्वितीयः" "मायामात्रमिदं द्वैतं अद्वैतं परमार्थतः" "विकल्पो विनिवर्तेत कल्पितो येन केनचित्। उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते" इत्यादिवचनान्यपीदमभिप्रायाण्येव दृश्यन्ते। ब्रह्मजिज्ञासेति ज्ञानस्येष्यमाणत्वसूत्रमपि साक्षात्फलत्वेन तत्साधनत्वेन वाऽद्वैतिनामेवाञ्जसं न विशिष्टाद्वैतिनामित्यादि पूर्वमेव सूचितम्। एवंच जिज्ञासाधिकरणशरीरपर्यालोचनयाऽद्वैत एवोपनिषदां सूत्राणां च तात्पर्यमिति सिद्धम्॥

जन्माद्यस्य यत इति सूत्रस्याप्यद्वैत एव स्वरसतां पूर्वमेव प्रत्यपीपदामेति शास्त्रयोनित्वाधिकरणं किंचिदिव कटाक्षयामः। कर्मावबोधोऽनुष्ठानापेक्ष एव फलोपयोगी, ब्रह्मावबोधस्तु तन्निरपेक्ष इति तत्र शास्त्रयोनित्वमवश्यसमर्थनीयमित्यद्वैतसिद्धान्तमेव युक्तमनुमोदामहे॥

यत्त्वत्र वर्णकान्तरं तदप्यद्वैतिनामावश्यकमेवेति समन्वयाधिकरणार्थमवलोकयामः। तद्धि शास्त्रयोनित्वाक्षेपनिरासेन सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मणि पर्यवसानं प्रदर्शयितुं प्रवृत्तम्। येषां तु मते शास्त्रयोनित्वाधिकरणेनैव सिद्धपरवाक्यप्रामाण्यमपि व्यवस्थाप्यते तेषां द्वैतिविशिष्टाद्वैतिप्रभृतीनामिदमधिकरणं वितथमेव संपद्यते॥

एतेनेक्षत्यधिकरणमपि व्याख्यातम्; महावाक्यशेषाणां सगुणवाक्यानां निर्णयार्थमेव तत्प्रवृत्तेः। **वस्तुतस्तु**—जगत्कारणत्वं न शुद्धब्रह्मतटस्थलक्षणम्, तत्र तदसंबन्धात् प्रधानभूताकाशादावेव तत्संभवादिति निर्विशेषवाक्यविनिर्णय एव सर्वेषामप्यधिकरणानां परंपरयोपयोगो भवतीति न कोऽपि विरोधः। ईक्षत्यधिकरणस्वारस्यमद्वैत एवेति अद्वैतसिद्धिभूमिकायां विस्तर इति तत एवावगन्तव्यम्।

आनन्दमयाधिकरणं तैत्तिरीयानन्दवल्ल्युपनिषत्तात्पर्यनिर्णयार्थं प्रवृत्तं न द्वैतिनां विशिष्टाद्वैतिनां वाऽनुगुणमिति विषयं किंचिदिव विस्तरत उपपादयामः।

द्वैतिनो हि प्रद्युम्नानिरुद्धवासुदेवसंकर्षणनारायणव्यूहरूपं परमात्मानमानन्दवल्लीप्रतिपाद्यमिति वर्णयन्तस्तदनुगुणं सूत्राणि योजयन्ति। **तेषामयमाशयः**—"ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इति सूत्रितार्थविवरणसत्यादिवाक्यगतसत्यत्वादिस्वरूपविवेचनमुखेन परमात्मस्वरूपनिरूपणं अन्नमयादिपर्यायपञ्चकविषयः। अन्नात्पुरुष इति वाक्यं पुरुषपदवोध्यशरीरतदभिमानिदेवतातद्विग्रहतदन्तर्यामिणां चतुर्णामप्युपजनं प्रतिपादयतीति न "स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय" इति वाक्यमनुपपन्नं पश्यामः। अन्नं ब्रह्मेति व्यजानादिति पर्यायपञ्चकश्लोकेऽपि ब्रह्मशब्दश्रवणात्पर्यायपञ्चकमपि ब्रह्मस्वरूपसमर्पणार्थमेव युज्यते। अन्यथा "आनन्दमयोऽभ्यासात्" इति अभ्यासहेतुत्वनिर्देशो नोपपद्यते। अभ्यासपदेन हि ब्रह्मपदाभ्यास एव विवक्षणीयः, नत्वानन्दपदाभ्याससहितवाक्यप्रतिपाद्यनिरतिशयानन्दयोगः; अन्याभ्यासेनान्यनिर्णयस्य पृष्ठताडनेन दन्तपतनन्यायविषयत्वात्। सचाभ्यासो यथा आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वं ज्ञापयति, एवमन्नमयादीनामपि; न्यायसाम्यात्। प्रतिपर्यायं ब्रह्मशब्दाम्नानमेवाभ्यासपदार्थ इति अन्नमयादिपर्याये प्रत्येकं ब्रह्मपदानभ्यासो न किंचित्कर इति मन्महे। ब्रह्मशब्दादित्येव सूत्रयितव्येऽभ्यासादिति हेतुनिर्देशस्तु पर्यायपञ्चकविषयत्वस्फोरणायेत्यानन्दमयपदमन्नमयादीनामप्युपलक्षणमिति जानीमः। येषां तु विशिष्टाद्वैतिनां पूर्वोक्त आनन्दयोगोऽभ्यासपदार्थः तेषां आनन्दादित्येव सूत्ररचनाप्रसंगो दुर्निवार एव।

एतेन—द्वितीयसूत्रमपि—**व्याख्यातम्**; यत्र हि स्वरसतो विकारार्थमयटः प्रसङ्गः, तस्यापि पूर्वसूत्रविषयत्वे एवोक्तशङ्का निरर्गलमवकाशते, नान्यथेत्यन्नरसमयादिष्वेव स्वरसतस्तत्प्रतीतेरानन्दमयवाक्यविषयत्वं न युज्यते।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हेत्वसिद्धिवारणार्थत्वापेक्षया साध्यासिद्धिवारणार्थत्वमेव बहुस्थलेषूपलभ्यमानं युक्तमिति गौणश्चेत्यादिसूत्राणामपि यथा-यथमुपयोगः ।

"मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते" इति सूत्रं त्वस्माकमेवानुकूलम् । तद्धि सूत्रं आनन्दवल्लीमन्त्रप्रस्तुतः परमात्मैव, स एवार्थो विवक्षणीय इति बोधयदन्नमयादीनपि परमात्मनोऽवगमयति । "तस्येदमेव शिर" इति प्रत्यक्ष एवास्मदादिशिरसि तत्त्वबोधनं निरर्थकमिति परमात्मन एवाप्रत्यक्षस्यापि शिरसः वस्त्रप्रावृतवत् प्रत्यक्षतया बोधनपूर्वकं सशिरस्कपरमात्म-स्वरूपबोधनेन सफलं सदस्मन्मत एव न दुष्यति । अन्नमयमात्मानमुपसंक्रामतीति ब्रह्मविदाप्नोतीत्युपक्रान्तप्राप्यत्वव्यपदे-शोऽप्युपपद्यते—इति ॥

विशिष्टाद्वैतिनस्तु—ब्रह्मविदाप्नोति परमिति ब्रह्मविज्ञानात्परमित्युक्त्वा तद्विवरणेन सत्यादिवाक्येन ब्रह्मतद्ज्ञान-तत्प्राप्तिस्वरूपाणि विविच्य "तस्माद्वा एतस्मादि"त्यादिना "अन्नात्पुरुष" इत्यन्तेन ब्रह्मपरत्वं विपश्चितेति पदविग्रहं पुनरपि व्याख्याय स वा एष पुरुष इत्यादिवाक्यं स्थूलारुन्धतीन्यायेनेदन्तया तद्ब्रह्म निर्देष्टुं प्रावर्तत । तत्र ह्यन्नमयब्रह्म-तावादो न विचारसहः । नहि व्यूहामिन्नतया परमात्मा प्रथमं प्रास्तावि, न वा "अन्नात्पुरुष" इत्युत्पत्तिनिर्देशः परमात्मन उपपद्यते । नापि वाऽप्रत्यक्षे परमात्मशरीरे इदमिति प्रत्यक्षनिर्देश आञ्जसो भवतीति प्रसिद्धशरीरमेवान्नमयपदार्थो युज्यते । आकाशादिपदानां भूततदभिमानतद्विग्रहतदन्तर्यामिपराणामपि यथायोगं उत्पत्तिप्रादुर्भावादिना संभूतशब्दसा-मानाधिकरण्यमन्नात्पुरुष इति निर्देशः स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इति निर्देशश्चोपपद्यते इति शङ्का तु प्रवृत्तिनिमित्त-भेदेन तदैक्येन वा सकृदुच्चरितन्यायविरोधेनैकस्य शब्दस्य युगपन्नानार्थबोधकत्वासंभवान्नात्रावसरति । तस्माद्वा एत-स्मादिति अन्नमयादन्यस्यैव परमात्मत्वोपदेशस्तु द्वैतिनामत्यन्तमेव विरोधी । अन्नमयादिपदानामपि परमात्मपरत्वनिर्णये हि "अनन्योऽप्यन्यशब्देन तथैको बहुरूपवान्" इति वचनप्रवृत्तिः, नचात्र तन्निर्णय इत्यन्नमयब्रह्मता न युज्यते एव । "अन्वयं पुरुषविध" इति पुरुषसादृश्यनिरूपणमपि वस्तुसत्पुरुषत्वाभावं लिङ्गयतीत्यानन्दवल्ल्या आनन्दमयब्रह्मता-यामेव तात्पर्यम् । अतएवानन्दवल्लीसमाख्यानम्, नत्वेवमन्नमयादिवल्लीति । "अन्नमयादयोऽभ्यासा"दित्यसूत्रयन्तः "आनन्दमयोऽभ्यासा"दित्येव सूत्रयन्तश्च बादरायणाचार्या अप्यत्र हस्तावलम्बयन्ति । ब्रह्मण एवावयवत्वासंभवान्ना-नन्दमयब्रह्मतेत्यधिकाशङ्का यथा आनन्दमयपर्याये, एवं "तस्येदमेव शिर" इति निर्देशानुपपत्तिशङ्काऽधिकाऽन्नमय-पर्याय इत्यधिकाशङ्कानिराकरणार्थमन्नमयोऽभ्यासादित्यसूत्रणमिति न तत्र परिहारः संभवति । **एतेन**—अद्वैत्यभिमतः पुच्छब्रह्मतावादोऽपि—**परास्तः** । ब्रह्मपुच्छमभ्यासादिति हि तदाऽसूत्रयिष्यन् ।

यदुक्तं न्यायरक्षामणौ—ब्रह्म पुच्छमभ्यासादिति सूत्रयितव्ये आनन्दमयोऽभ्यासादिति सूत्रयतामयमाशयः— यत् आनन्दमयो न ब्रह्मेत्येकदेशिमतनिराकरणम्, तद्धेतुव्यपदेशाच्चेत्यत्रानन्दमयपरामर्शसिद्धिश्चेति, तदिदं न क्षोदक्षम-मिति मन्यामहे ॥

ब्रह्मपुच्छमभ्यासादिति सूत्रणेऽपि "नेतरोऽनुपपत्ते"रित्यत इतरपदानुषङ्गेण हि इतरो न ब्रह्म अभ्यस्यमानब्रह्मशब्दा-मुख्यार्थत्वादिति योजनसंभवेन प्रथमं प्रयोजनं आनन्दमयः प्रधानं ब्रह्म वेति संशयनिराकरणार्थं प्रवृत्ते तद्धेतुव्यपदेशाच्चेति सूत्रे प्रतिकोटितयोपस्थितजीवपरामर्शसिद्ध्या आनन्दमयशब्दानपेक्षणेन हि द्वितीयं प्रयोजनं च न संभवति । अतएव हि आनन्दमयपदे तत्पर्यायगतपुच्छवाक्यलक्षणा वृत्तवर्तिष्यमाणसूत्रानुपस्थितसाध्याध्याहारः द्रागुपस्थिताभ्यासपदार्थत्यागश्च "आनन्दमयपर्यायगतपुच्छवाक्यं, प्राधान्येन ब्रह्मसमर्पकम्, ब्रह्माभ्यासवन्निगमनश्लोकप्रतिपाद्यत्वात्" इति प्रथम-योजनायां दोषत्रयम्, द्वितीययोजनायां नञध्याहारः, वैदेशिकपदाध्याहारादि च दोषजातं नात्रापतति । यद्यपि सन्नि-हितोऽयं ब्रह्मशब्दाभ्यासः; तथापि आनन्दाभ्यासस्य भूयस्त्वात् सूत्रे आनन्दमय इत्यानन्दग्रहणात् मयडर्थोपपादकत्वाच्च स एवात्र विवक्ष्यते । नहि ब्रह्मशब्दाभ्यासवन्निगमनश्लोकप्रतिपाद्यत्वं पुच्छब्रह्मणः संभवतीत्यसिद्धश्चायं हेतुः । पूर्वतनेषु हि पर्यायेषु सावयवान्नमयादीनामेव निगमनश्लोकविषयताऽधिगतेति तदवैरूप्यार्थमानन्दमयपर्यायेष्ववयविनमानन्द-मयमेव निगमनश्लोको गोचरयति न पुच्छं ब्रह्मेति निश्चिनुमः । अस्तु वा हेतुसिद्धिः, तथाप्यप्रयोजक इति प्रतिजानीमः । नहि निगमनश्लोकप्रतिपाद्यं प्रधानमिति नियमे किंचित्प्रमाणमुपलभामहे । प्रकरणं त्वानन्दमयप्राधान्य एवावकल्पते । अवयवावयविनोरवयवस्य गुणत्वमवयविनस्तु प्राधान्यमिति लौकिकन्यायोऽपीदानीमनुगृहीतो भवति । अन्योऽन्तर आत्मेति स्थूलारुन्धतीन्यायेन ब्रह्मस्वरूपनिरूपणस्यानन्दमये पर्यवसानमप्यानन्दमयप्राधान्यमवगमयति । नह्यानन्दमयादन्योऽन्तर आत्मेति पुच्छं ब्रह्म निरूप्यते । तदिदं सिद्धं यन्निगमनश्लोकप्रतिपाद्यत्वं न पुच्छब्रह्मणः, प्रतिपाद्यत्वेऽप्यप्रयोजको हेतुरिति च । यथाच तस्माद्वा एतस्मादित्यादिवाक्यानामपि निगमनश्लोकस्यावयविप्राधान्यपक्ष एव स्वारस्यं सार्थक्यं च । अन्यथा वैयर्थ्यं तथान्यत्र विस्तरः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवं आनन्दमयोऽभ्यासादिति सूत्रं विशिष्टाद्वैततात्पर्य एवोपपद्यत इति सिद्धम् । **तदयं सूत्रार्थः**—आनन्दमयः, नेतरः, आनन्दपदाभ्यासचिह्नितवाक्यप्रतिपाद्यनिरतिशयानन्दयोगात्—**इति** ।

ब्रह्मपदं हि चिदचिद्विलक्षणपरतया नेदानीमपि निर्णीतमिति ब्रह्मपदाभ्यासादिति योजनं न संभवतीति सर्वतादात्म्येन ब्रह्मबोधनार्थं नेदं प्रकरणम्, किंतु इतरनिषेधमुखेनेत्यभिप्रायेणैव नेतरोऽनुपपत्तेरिति सूत्रमिति गृह्णीमः । अभ्यासपदेनोक्तार्थविवक्षणे समापतद्गौरवं तु फलमुखत्वान्न दोषाय भवति ॥

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यादिति तु सूत्रमेवं व्याचक्षते । आनन्दमय इत्यत्र मयट् न स्वार्थिकः; वैयर्थ्यात्, नापि प्राचुर्यं तदभिधेयम्; प्राचुर्यस्य स्वसमानाधिकरणविजातीयाल्पतानिरूपकत्वस्याभाव्येन दुःखाल्पत्वापत्त्या जीवत्वप्रसंगात्, किंतु विकारस्तदर्थः । (यथाच द्व्यचश्छन्दसीति द्व्यच एव छन्दसि विकारे मयटो विधानेऽप्यन्नरसमयशब्द इवानन्दमयशब्देऽपि तत्संभवस्तथा ब्रह्मविद्याभरणे परिमले आनन्दमयाधिकरणगतास्मदीयायां टिप्पण्यां च विस्तर इति नेह प्रतनुमः ।) एवंच आनन्दमयो नेतर इति न, किंतु इतर एवेति चेन्न; प्राचुर्यात् । प्राचुर्यमेवात्र मयडभिधेयमाश्रयामः ॥

प्रचुरप्रकाशः सवितेति तमोविरहिण्यपि सवितरि प्रचुरप्रकाशप्रयोगदर्शनेन हि वयं जानीमोऽप्रामाणिकोऽयं नियमः प्राचुर्यस्य स्वसमानाधिकरणविजातीयाल्पतानिरूपकत्वमिति । अथतु मतं व्यधिकरणसजातीयाल्पतानिरूपकत्वं प्रकृते प्राचुर्यस्य विशेषणत्वात्, आनन्दमयस्थले तु तस्य विशेष्यत्वात्स्वसमानाधिकरणविजातीयाल्पतानिरूपकत्वमेव ब्राह्मणप्रचुरो ग्राम इत्यादाविवेति, इदमप्याशामोदकमात्रमेव । घनापसरणसमये सवितृगतमपि तमोल्पत्वमपेक्ष्यहि बहवः प्रयुञ्जते प्रचुरप्रकाशः सवितेति । तत्र प्रकाशप्रचुरः सवितेत्येव प्रयोगः साधुरिति कल्पनायामपि "सैवानन्दस्य मीमांसा भवती"त्यानन्दमीमांसाप्रकरणेन व्यधिकरणसजातीयाल्पतानिरूपकत्वमेव प्राचुर्यस्यावगच्छाम इति तदविरोधेन परमात्मविवक्षामेवात्रानुजानीमः । विज्ञानमयशब्दे तु अगत्या स्वसमानाधिकरणविजातीयाल्पतानिरूपकं प्राचुर्यं विवक्षितमिति न विरोधः । प्रक्रमापेक्षया च वाक्यशेषो बलवानिति तदविरोधार्थमानन्दमये नियमान्तरस्वीकरणमेवोचितं पश्यामः ॥

परमार्थतस्तु—प्रचुरशब्दोपात्तप्राचुर्यविशेष्यत्वविशेषणत्वयोरेवोक्तविधा व्युत्पत्तिभेदकल्पना नतु मयडर्थप्राचुर्यतत्वयोरपीति परमात्मानन्दशब्दतायां न कोऽपि विरोधः । अन्नरसमयादिशब्देष्वपि न विकारो मयडर्थः, किंतु प्राचुर्यमेवेति प्रक्रमवैरूप्यमपि नावकाशमाप्नोति ॥

अयमाशयः—"ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इति ब्राह्मणं सत्यादिवाक्येन व्याख्याय सत्यत्वादीनां छान्दोग्यानुसारेण चेतनाचेतननियन्तृत्वानन्याधीनज्ञानत्वत्रिविधपरिच्छेदराहित्यरूपतया तस्य चिदचिद्विलक्षणस्वरूपप्रतिपादकत्वेऽपि व्याख्यानेन विना तदप्रतिपत्तेः नियन्तृत्वव्यञ्जकं कारणत्वं तस्माद्वा एतस्मादित्यादिवाक्यैरुपदिश्य तत्रात्मशब्देन किं जीवो विवक्ष्यते, उतान्यः, अन्नात्पुरुष इति कारणत्वेनोक्तस्यात्मन एव कथं कार्यत्वम् ? कथं चात्मनो भूतोपादानत्वमिति संशयं निरसितुं विशिष्टोपादानत्वं प्रकाशयितुं आत्मशब्दान्तर्यामिपरत्वं व्यवस्थापयितुं चान्नमयादिपर्यायाः प्रावर्तिषत । तत्राकाशादिशब्दानां पुरुषशब्दपर्यन्तानां वस्तुतः परमात्मपरत्वाच्छरीरमुखेन परमात्मानं प्रत्याययितुं पुरुषशब्देन विशेषणतया निर्दिष्टं शरीरं पृथक् निर्दिशति भगवानाम्नायः—स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इति । **सः** अन्नात्पुरुष इत्यत्रोपसर्जनतया निर्दिष्टः **एषः** प्रत्यक्षदृष्टः शरीराख्यः पुरुषोऽन्नरसमयः । तत्र च शरीरे अन्नरसप्राचुर्यस्यापि विद्यमानत्वाद्विकार एवार्थ इति न नियन्तुं पारयाम इति उत्तरप्रक्रमानुगुण्यात्प्राचुर्यमेव तदर्थ इति मन्यामहे । "अन्नमशितं त्रेधा भवती"ति श्रुत्यनुसारेण शरीरातिरिक्तान्नरसपदार्थावगमान्न मयट्प्रयोगवैयर्थ्यमिति तदवैयर्थ्याय विकारार्थकल्पनाप्येतेन पराहता । अन्नरसशब्दशरीरपरत्वेऽपि तदुत्तरमयड्विकारार्थत्वेऽपि च शरीरावच्छिन्नचैतन्यं न शरीरविकारः । शरीरपरिच्छेदेन तद्विकारत्वं तु आनन्दाकारवृत्तिपरिच्छिन्नस्य ब्रह्मणोऽप्यानन्दविकारत्वापत्त्या न संभवति ॥

विकारशब्दान्नेति चेदिति सूत्रमप्यस्माकमेवानुकूलम् । इदं हि सूत्रं अभ्यासरूपहेत्वसिद्धिशङ्कावारणार्थमेवात्र सन्निवेशितमिति स्वरसतोऽवगमेनाभ्यासपदेन ब्रह्मशब्दाभ्यासविवक्षणासंभवात् । स्वतन्त्राक्षेपसमाधानार्थमत्र संनिवेशेऽपि तदेतच्छब्दसमानाधिकरणं पुरुषपदं शरीरपरमेवेत्यन्नमयब्रह्मतावादो न संभवत्येव । **एतेन**—पुच्छब्रह्मवादोऽपि—**परास्तः**; पुच्छशब्दादित्येव सूत्ररचनाप्रसंगात् । अकर्तरिच कारके संज्ञायामिति कर्मणि घनन्तकारशब्दसमस्तो हि विकारशब्दो ह्यानर्थक्यरूपार्थान्तरपरः सन् प्रतिष्ठापदेनैवाधारत्वलाभात् पुच्छपदवैयर्थ्ये पुच्छवत्सापेक्षत्वापत्तिर्वेत्याशङ्कान्तरानुवादार्थः । एवं प्रायपाठादित्येव सूत्रयितव्ये प्राचुर्यादिति सूत्रणं प्रायपाठस्य शब्दैक्यमात्रेणोपपत्तिरूपार्थान्तरसंग्रहेण पुच्छशब्दलक्षणायां प्रायपाठबाधशङ्कानिराकरणार्थं इत्यादिकल्पनमप्येतेन पराहतम्; आशङ्कान्तरा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नुवादस्यावयवशब्दादितिसूत्रणेऽपि कथंचित्संग्रहसंभवात् । पञ्चाग्निविद्यायां समित् समित् धूमो धूम इति षष्ठपर्याये साम्पादिकसमिद्धूमादिविषयत्वेन मुख्यसमिद्धूमादिविषयत्वेन च भेदे सत्यपि अग्निसमिद्धूमादिबुद्धेः सर्वत्राविच्छिन्नत्वेन पर्यायपञ्चकेऽग्निसमिदादिशब्दप्रयोगैकरूप्येऽपि प्रकृते पुच्छपदार्थावयवत्वस्य ब्रह्मणि बुद्धेर्भवद्भिरनङ्गीकारात् प्रायपाठबाधशङ्कानिराकरणस्याप्यसंभवाच्च ॥

एतेन—(१) शिरःपक्षाद्यवयवयोगात्, (२) पुच्छत्वेन निर्दिष्टाद्ब्रह्मण आनन्दमयस्य व्यतिरेकप्रतीतेः, (३) स्वपर्यायगतश्लोकाविषयत्वात्, (४) आनन्दमयस्यापि तस्यैष एव शारीर आत्मेत्यात्मान्तराम्नानात् (५) अन्नमयादिवदानन्दमयस्यापि शोध्यत्वनिर्देशाच्चानन्दमयो न ब्रह्मेति शङ्कापि—**पराहता;** ब्रह्मत्वानन्दत्वाद्युपाधिभेदेन ब्रह्मणोऽवयवित्वनिरूपणस्य पुच्छत्वेन निर्दिष्टाद्ब्रह्मणो व्यतिरेकप्रतीतेश्चोपपत्त्या पूर्वतनपर्यायेष्विवावयविन आनन्दमयस्यैव श्लोकविषयत्वावश्यकत्वेन तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्येत्यस्य विज्ञानान्तरात्मत्वेनानन्दमयप्रतिपादन एव तात्पर्येणानन्दमयातिरिक्ततदन्तरात्माऽनाम्नानेन, अनेकजीवापराधकलुषिते ब्रह्मण्यपि प्रसाद्यत्वरूपस्य शोध्यत्वस्य संभवेन चादोषात् ॥

एवंच पूर्वतनपर्यायेषु श्लोकानामवयविविषयत्वप्रक्रमस्य आनन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्येत्यानन्दमयोपसंक्रम्यत्वाम्नानस्य अन्योऽन्तर आत्मेति स्थूलारुन्धतीन्यायेनानन्दमयपर्यवसानस्य चानन्दमयब्रह्मत्व एवोपपत्त्या अन्नरसमय इत्यमुख्यविकारार्थत्वाङ्गीकारस्य मयट्पञ्चकेऽप्यस्वरसार्थाङ्गीकारस्य वाक्यस्वरसतात्पर्यविरुद्धस्य प्रक्रान्तान्तरात्मोपदेशपरिसमाप्तेः पुच्छनिष्ठात्वाङ्गीकारस्य सोऽकामयतेति पुंलिङ्गस्य तच्छब्दस्य सन्निहितानन्दमयपरत्वे संभवति व्यवहितात्मपरत्वाङ्गीकारस्य भृगुवल्लीविरुद्धार्थाङ्गीकारस्य श्लोकानां स्वारसिकप्राकरणिकावयवविषयत्वनियमत्यागस्यचापत्त्या पुच्छब्रह्मतासिद्धान्तो न समीचीन इति पश्यामः—**इति वर्णयन्ति ।**

तदेतदद्वैतिनो नानुमन्यन्ते । तेषामयमाशयः—"ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इति सूत्रितब्रह्मतद्ज्ञानतत्प्राप्तिस्वरूपाणि सत्यादिवाक्येन सामान्यतो व्याख्याय तस्यैव विशेषरूपेण विवरणार्थं "तस्माद्वा एतस्मात्" इत्यादिवाक्यं प्रावर्तत । तत्र तच्छब्देन ब्रह्मविदाप्नोतीत्युपक्षिप्तं एतच्छब्देनच सत्यज्ञानानन्ततयोपपादितं ब्रह्मस्वरूपमनूद्य आत्मन इति तस्य जीवाभेदमनुसंधाय "अन्नात् पुरुष" इत्यन्तेन सकलजगत्कारणत्वेन स वा एष पुरुष इत्यादि "ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा" इत्यन्तेन गुहानिहितत्वेन च तत्स्वरूपमुपपाद्यते इति विवेचयामः । एवंच अविद्याद्युपाधिवशेन यज्जगज्जन्मादिकारणं तदेव गुहानिहितं जीवस्वरूपमपीति जीवेशभेदप्रतीतेरौपाधिकत्वात् ब्रह्मविदाप्नोति परमिति ज्ञातृज्ञेयप्राप्यप्रापकभावव्यवहारः सर्वोऽपि काल्पनिक एवेत्यध्यवस्यामः । सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सहेति वाक्यमपि ब्रह्मभावापन्नस्य युगपत्सर्वानन्दानुभवमेव बोधयति; नतु ब्रह्मसाहित्येन तत्प्राप्तस्य सर्वकामानुभवम् । ब्रह्मविदाप्नोतिपदचतुष्टयव्याख्यानरूपेण पादचतुष्टयेन पादान्तरानपेक्षया "ब्रह्मवित्, आप्नोति परम्" इति पदविवरणस्यैव युक्तत्वात् । गुहानिहितत्वाम्नानं हि गुहानिहितत्वेन ब्रह्मविज्ञानमोक्षसाधनतार्थमिति यदि स्यात् तर्हि मूलव्याख्यानयोर्भिन्नार्थकत्वमापद्येतेति प्रत्यगभिन्नस्वरूपसमर्पणार्थमेवेति जानीमः । तेषां ऋक् यत्रार्थवशेन पादव्यवस्थेति सूत्रविरोधाद् सहपदं ब्रह्मणाविपश्चितेत्यनेन नान्वेति । ब्रह्मणेति तृतीयार्थस्तु इत्थंभाव एवेति न दोषः । ब्रह्मणा विपश्चितेति तु परत्वविवरणार्थम् । एवंच आनन्दमयब्रह्मतावादे (१) गुहानिहितत्वोक्तिवैयर्थ्यमेको दोषः । (२) मूलव्याख्यानयोर्भिन्नार्थकत्वापत्तिरपरो दोषः इति मन्तव्यम् । श्रुत्यन्तरेषु यज्जगत्कारणत्वेन प्रतिपादितं तदेव सत्यज्ञानत्वादिनापीह निरूप्यते इति तटस्थलक्षणमुखेन तन्निरूपणार्थं अनिरुक्तेऽनात्म्ये इत्यादिनिषेध्यसमर्पणार्थं च सृष्ट्यादिवाक्यप्रवृत्तिः । तथाच जगत्कारणस्य परमात्मन एव जीवादिकारणत्वमपि यद्युपपाद्यते, तदानीमेव तद्व्यतिरेकेण सर्वमिथ्यात्वमुपपादयितुं शक्यते इति जीवपर्यन्तं सर्वमपि परमात्मकार्यमित्यन्नात्पुरुष इत्यन्तेन निरूपितम् । तत्र यद्यपि पुरुषपदवाच्यस्य जीवस्य स्वरूपतो नोत्पत्तिः, तथापि औपाधिका सा भवत्येवेति न विरोधः । **एतेन**—स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इति वाक्यमपि प्रागाकाशादिकारणत्वेन प्रस्तुतमात्मानं तच्छब्देनानुपदमन्नकार्यत्वेन निरूपितं जीवं चाभिन्नत्वेनानूद्य तस्य शरीरात्मतादिदृष्टिविधानपूर्वकं सर्वान्तरसर्वाधिष्ठानब्रह्मरूपतापर्यवसानमद्वैतिनामेवानुकूलमिति—**सूचयामः** । अन्नरसमयादिशब्दश्च तदवच्छिन्नचैतन्यपर इति स इति पदार्थमात्मरूपमुद्दिश्य एष पुरुषोऽन्नरसमय इति प्रत्यक्षशरीरावच्छिन्नचैतन्यात्मताविधानं वाऽत्र वाक्यार्थमध्यवस्यामः ॥

अत्र शरीरादिभिस्तदविच्छिन्नचैतन्याविवक्षायां अन्योऽन्तर इत्यादिनिर्देशानुपपत्तिः, अन्नरसमयः प्राणमय इत्यादिमयट्प्रयोगवैयर्थ्यं च समापद्यते । नहि प्रसिद्धशरीरात् प्राणादिभेदः कस्यापि नापरोक्षः । शरीरावच्छिन्नचैतन्यस्यापि शरीरविकार्यत्वाद्विकारार्थो मयडिति युज्यत एव । अन्नरसशब्दस्य अन्नमय इत्यादाविव रसपदप्रयोगं विनाऽपि निर्वाहे रसशब्दवैयर्थ्यापत्त्या शरीरपरत्वमेव युक्तम् । अन्नमयप्राणमय इत्यादौ तु अन्नशब्दस्यैव तत्कार्ये उपचारादेकवाक्यतामनुपश्यामः । शरीराद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य गौणविकारत्वेऽपि फलमुखगौरवस्यादोषत्वान्नानुपपत्तिरिति मन्महे । प्राणमनआदिशब्दानां तत्तद्वृत्तिपरत्वेनात्र मयट्प्राचुर्यार्थनिर्वाहस्तु न संभवति; लक्षणाप्रसंगात् । एवंच प्रायपाठनिर्वाहार्थमानन्दमयपर्यायेऽपि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विकारार्थ एव मयडुररीकरणीयः। नहि स्थूलारुन्धतीन्यायेन परमात्मानं दर्शयितुं प्रवृत्ताया अन्योऽन्तर आत्मेति शैल्या आनन्दमय एव पर्यवसानम्, नवा असन्नेवेति श्लोकोऽवयव्यानन्दमयगोचरः, येनानन्दमयब्रह्मतायां शास्त्रसिद्धान्तः स्यात्। नहि तस्मादन्योऽन्तर आत्मेति आनन्दमयपर्यायानन्तरमपि नास्तीत्येतावता सर्वान्तरोपदेशस्य तत्रैव पर्यवसानं निश्चेतुं वयमीश्महे। नहि निर्विशेषं चैतन्यं शिरःपक्षाद्यवयवकत्वेन निरूपणमर्हतीत्यानन्दमयप्रतिष्ठात्वेन पुच्छब्रह्मनिरूपणेनैव वयमधिगच्छामो यत् पुच्छब्रह्मण्येव सर्वान्तरत्वोपदेशं पर्यवस्यतीति। नह्यवयवानामवयव्यनन्यत्वमिति नियमः; मनोमयपर्याये तदनवयवैरपि ऋगादिभिस्तदवयवित्वोपलम्भात्॥

किंच यया शैल्या परमात्मनिरूपणं प्रक्रान्तं नहि तयैव शैल्या तत्पर्यवसातव्यमिति नियमः समस्ति। भूमविद्यायामात्मजिज्ञासयोपसेदुषे नारदाय नामादिषूत्तरोत्तरमर्थान्तरोपदेशस्य "अस्ति भगवो नाम्नो भूयसी"ति वाक् वाव नाम्नो भूयसीत्युपक्रान्तप्रश्नप्रतिवचनशैलीं विहायान्ततः एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदतीति शैल्यन्तरेणापि भूमोपदेशदर्शनात्। तत्र यथा प्राणस्योपादेयत्वद्योतनाय पूर्वानुक्तातिवादित्वोक्त्या शिष्येण तत्रैव परिसमाप्तिशङ्कया ततोऽधिकस्य प्रश्नेऽकृते शिष्यमनुजिघृक्षुराचार्य एव स्वयं शैल्यन्तरस्वीकारेण तदुपदेशं पर्यवसाययत्, तथा प्रकृतेऽपि निर्विशेषस्य शिरःपक्षाद्यवयवकत्वशैल्या प्रथमोपक्रान्तया दुर्निरूपतया शैल्यन्तरमाद्रियत भगवानाम्नाय इति न वैषम्यं किंचन विन्दामहे॥

एतेन—असन्नेवेति श्लोकोऽपि पुच्छब्रह्मविषयतया—**व्याख्यातः**; पूर्वतनशैलीपरित्यागेन प्रक्रान्तशैल्यन्तरपतितवाक्ये प्रक्रमभङ्गापादनमुपहासास्पदमेव। यथाहि अन्नमयपर्यायेऽन्नसंकीर्तनेनान्नमयोपस्थितिः, यथावा प्राणमयपर्याये प्राणमिति प्राणशब्देन प्राणमयप्रत्यासत्तिः, यथावा मनोमयविज्ञानमयपर्याययोः "अप्राप्य मनसा" "विज्ञानं यज्ञमि"ति मनोविज्ञानशब्दाभ्यां मनोमयविज्ञानमययोः सन्निधानम्, नैवानन्दमयपर्याये असन्नेवेति श्लोक आनन्दपदाम्नानमिति न तद्विषयोऽयं श्लोकः, किंतु असद्ब्रह्मेति ब्रह्मशब्दाम्नानेन पुच्छब्रह्मविषय एवेति युक्तमुत्पश्याम इति शैल्यन्तरेणोपदेशपरिसमापनमपि सप्रमाणयामः॥

एतेन सोऽकामयतेत्यादिसंदर्भोऽपि विवृत इति मन्तव्यम्। एष तु वेति तु शब्दनिवर्तिते शैल्यन्तराधिकारे एषशब्देन प्राणपरामर्शवत् प्रकृतेऽपि आनन्दमयपरामर्शासंभवात् पुंलिङ्गेनाप्यात्मशब्देन ब्रह्मपरामर्शो न दुष्यति। पुच्छब्रह्मण एवात्र सन्निधिर्नतु आनन्दमयस्येति सोऽकामयतेति तच्छब्देन व्यवहितपरामर्शदोषो भवतामेव नास्माकम्॥

"बहु स्यां प्रजायेये"ति वचनसिद्धमभिन्ननिमित्तोपादानत्वं त्वद्वैतमेव सावलम्बयति। "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहे"ति आनन्दमीमांसाश्लोकोऽपि हिरण्यगर्भानन्दपर्यन्तं परिच्छिन्नं वाङ्मनसगोचरं ब्रह्मानन्दस्तु अपरिच्छिन्नः न वाङ्मनसगोचर इति बोधयन् स एको ब्रह्मण आनन्द इत्यत्र वान्यत्र वा तदुत्तरभागे आनन्दमयप्राधान्यविवक्षा न संभवतीति सूचयति। यथाच पुच्छब्रह्मतासिद्धान्तेऽपि प्राप्यपरस्वरूपविवेचनार्थं आनन्दमीमांसा प्रवृत्ता तथाऽन्यत्र विस्तरः॥

एवंच (१) शिरःपक्षाद्यवयवयोगात्, (२) पुच्छत्वेन निर्दिष्टात् ब्रह्मणो व्यतिरेकप्रतीतेः, (३) विकारार्थकमयट्प्रवाहपठितत्वात्, (४) स्वपर्यायगतश्लोकाप्रतिपाद्यत्वात् (५) तस्यैष एव शरीर आत्मा यः पूर्वस्येत्यानन्दमयस्याप्यन्तरात्मोपदेशात् (६) शोध्यत्वलिङ्गाच्चानन्दमयो न ब्रह्मेति सिद्धम्। नहि निःसङ्गस्योदासीनस्य च परमात्मनः जीवापराधकालुष्यसंभवः। येन तन्निराकरणेन शोध्यत्वोपपत्तिराशङ्क्येत॥

पुच्छब्रह्मतावादे उद्भावितान् सर्वानपि दोषान् पूर्वमेव सूचनया तत्तत्स्थलेषु अदूदुषामेति विस्तरभयादुपरमामः॥

वस्तुतस्तु—आनन्दमयब्रह्मतासिद्धान्त एव दोषबहुलः। **यथा—**(१) मन्त्रब्राह्मणयोर्भिन्नार्थकत्वम्, (२) गुहांनिहितत्वोक्तिवैयर्थ्यम्, (३) पादव्यवस्थाभङ्गः (४) तस्माद्वेति तच्छब्दनिर्देशवैतथ्यम्, (५) स वा एष पुरुष इत्यत्र व्यवहितपरामर्शकस्य तच्छब्दस्यान्नात्पुरुष इति सन्निहितोपसर्जनशरीरपरत्वम् (६) अन्नात्पुरुष इत्यात्मपर्यन्तस्य पुरुषपदस्य शरीरपरत्वम्, (७) अन्नरसमय इत्यादौ मयट्प्रयोगवैफल्यम्, (८) तत्रैव तस्यैष एव शारीर आत्मेति वाक्यशेषानन्वयापत्तिः, (९) तस्यैष वाक्ये पूर्वतनपर्यायेषु आनन्दमयपर्याये च वैरूप्यम्; (१०) अन्नमयादिषु मयटो विकारार्थत्वम्, आनन्दमये प्राचुर्यार्थत्वमिति वैषम्यम्, (११) शैल्यन्तरेण पुच्छब्रह्मणि समाप्तस्योपदेशस्यानन्दमयविषयत्वाङ्गीकारः; (१२) तस्यैव तदवयवत्वस्वीकारः, (१३) आनन्दादिशब्दाघटितस्यापि श्लोकस्य प्रक्रमविरुद्धानन्दमयविषयत्वाङ्गीकारः, (१४) सोऽकामयतेति तच्छब्देन व्यवहितपरामर्शः, (१५) शैल्यन्तरेण पुच्छब्रह्मविषतया निर्णीतस्य तदप्येष इति तच्छब्दस्य तद्विरुद्धानन्दमयविषयत्वाङ्गीकारश्चेत्यादयो दोषा अत्र प्रादुर्भवन्ति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सर्वानुभवसिद्धे आनन्दमये असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत्, इति वाक्यशेषानन्वयादयस्तु दोषा अनन्तेनाप्यगणनीया इति सूचयामः ॥

एतेन—आनन्दमयोऽभ्यासादिति सूत्रतात्पर्यमपि आनन्दमयब्रह्मतानिषेधपूर्वकपुच्छब्रह्मतासिद्धान्तसमर्थन एव स्वरसम्, नत्वानन्दमयब्रह्मतासिद्धान्तसमर्थने । नहि श्रुतिविरुद्धेऽर्थे वैदिकाग्रगण्यानां बादरायणानां तात्पर्यकल्पनं शोभावहं भवतीति—**सूचितम् । अयमाशयः**—उदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवतीति भेदनिन्दयाऽभेदपारमार्थिकतामवगमयन्ती श्रुतिरद्वैतमेवोपबृंहयति । पूर्वतनवाक्यगतप्रतिष्ठापदार्थध्यानविश्लेषभयहेतुताबोधन एवोक्तवाक्यतात्पर्यमिति कल्पना तु प्रतिष्ठापदस्य ध्यानाभिधेयत्वस्याप्रसिद्धत्वादुपेक्षणीया । सूत्रयोजनायां प्रसक्ता लक्षणाध्याहरादिक्लेशास्तु प्रयोजनान्तरसंग्रहार्थत्वात्सहनीया एवेति पश्यामः । तच्च प्रयोजनमानन्दमयब्रह्मतानिराकरणमेवेति पूर्वमेवासूसुचाम । ब्रह्म पुच्छमभ्यासादिति सूत्रणे हि ब्रह्मपुच्छमवयवः, अभ्यस्यमानानन्दमयपरश्लोकाविषयत्वादित्यपि योजनाप्रसङ्ग इत्यानन्दमयोऽभ्यासादिति सूत्रणमेव साधु जानीमः । हेतौ नवर्थनिवेशश्च नेतर इति सूत्रात्तदनुवृत्तिसाध्य इत्यादि स्वयमेवोहनीयम् । अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यधिकृतब्रह्मण एव साध्यत्वेनान्वयात्र साध्याध्याहारनिबन्धनं क्लेशं वयमनुभवामः । स्थूलारुन्धतीन्यायेन ब्रह्मलिलक्षयिषया प्रवृत्तस्य सन्दर्भस्यान्तिमपर्यायेणैव प्राधान्येन ब्रह्मसमर्पणमिति निर्णयेन प्राधान्यादीनां साध्यकोटावनिवेशात् । अभ्यासादितिहेतुस्तु आनन्दमयाभ्यासचिह्नितवाक्यप्रतिपाद्यनिरतिशयानन्दयोगश्चेत् अकामहतश्रोत्रियेऽनेकान्त इति पुनरुच्चारणविषयब्रह्मशब्दवत्त्वरूप एव विवक्षणीय इत्यद्वैतमतमेवोपोद्बलयति ॥

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यादिति सूत्रमप्यद्वैतिनामेव स्वरसम् । यदि हि अन्नमयादिषु आनन्दमये च मयटो विकारार्थत्वं निर्णीतं स्यात्, तदानीमेव सिद्धवद्विकारशब्दादिति हेतुनिर्देशः स्वरसः स्यात् । मयडर्थनिर्धारणार्थमेवोक्तसूत्रप्रवृत्तौ तु मयट्शब्दादिति सूत्ररचनापत्तेः । नच—प्रतिवादिसिद्धं विकारार्थकत्वमादाय विकारशब्दादिति मयडर्थनिर्धारणार्थमेवोक्तसूत्रप्रवृत्तिः, अन्यथा पुच्छशब्दस्याप्यवयवार्थकत्वस्यानिर्णयादद्वैतमतेऽपि तन्निर्देशानुपपत्तेरिति—वाच्यम्; पुच्छशब्दादित्येव सूत्रयितव्ये विकारशब्दादिति सूत्रणस्याद्वैतमते प्रयोजनान्तरसंग्रहवदानन्दमयब्रह्मतावादेऽसंभवेन वैषम्यात् । एवंचानन्दमय इत्यत्र मयटोऽर्थनिर्णयार्थं नोक्तसूत्रप्रवृत्तिरिति तस्य पूर्वतनपर्यायेष्विव विकारार्थकत्वमेव सूत्रकृदाशयविषय इति तद्ब्रह्मतावादोऽसंभवदुक्तिक एव । **एतेन** हेत्वाक्षेपसमाधानार्थत्वेन सूत्रयोजनम्—**परास्तम्**; सूत्रितहेतावसिद्धिवारणार्थं सूत्रान्तरप्रणयनस्य कुत्राप्यदर्शनात् । **किंच** किं सर्वेष्वपि पर्यायेषु मयटोऽर्थनिर्धारणार्थत्वमुक्तसूत्रप्रवृत्तिः, उतानन्दमयपर्यायमात्रे । प्रथमपक्षे प्राणमयादिषु प्राणशब्दस्य तद्व्यापारादिषु लक्षणाप्रसङ्गः । द्वितीये प्रायपाठबाधकमेव प्रमाणं निरूपयणीयम्, नतु प्राचुर्यार्थत्वसंभवः । यथा विकारार्थकत्वं पूर्वतनपर्यायेषु सूत्रकारैर्न सूत्रितम्, एवं प्राचुर्यार्थकत्वमपि न सूत्रणीयम्; पाणिनीयेनैव गतार्थत्वात् । एवं प्रकरणोपपदाद्यर्थविशेषनिर्णायकमेव प्रमाणमत्र सूत्रणीयमिति पाणिनीयसूत्रसूचनार्थत्वेनोक्तसूत्राशयवर्णनमनुचितमेवेति ज्ञापयामः । प्रायपाठविरोधशङ्कया प्रत्यवतिष्ठमानस्य तदुपपत्तिवर्णनार्थमुक्तसूत्रप्रवृत्तिरिति वाद एव रमणीयतमः ।

एवंच यथा पुच्छशब्दस्य पूर्वतनपर्यायेष्ववयवपरत्वमेवं प्रकृतेऽप्यवयवपरत्वमेव युक्तम्; प्रायपाठबाधस्यान्याय्यत्वादिति शङ्काभागार्थः । पुच्छशब्दप्रयोगमात्रेण पञ्चाग्निविद्यायामग्निसमिदादिप्रयोगमात्रेणेव प्रायपाठोपपत्तिः । पञ्चाग्निविद्यायां सर्वत्राग्निसमिदादिबुद्धेरविच्छेद इवात्रापि सर्वप्रतिष्ठात्वेन निरतिशयब्रह्मबोधनं प्रयोजनं विद्यते इति मानुपपत्तिः ।

आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य इत्यादाविव दृष्टान्तधर्मस्य सापेक्षस्य दार्ष्टान्तिके बाधितस्यात्र विवक्षणासंभवात् प्रायपाठबाधेन पुच्छपदसार्थक्याच्च न सापेक्षाधारत्वपुच्छपदप्रयोगवैयर्थ्ये प्रसञ्जयामः । एतदर्थमेव प्रायपाठादित्यसूत्रणेन प्राचुर्यादिति सूत्रयामासुः । अवयवशब्दादिति सूत्रणे तु प्रयोजनान्तरसंग्रहार्थमपेक्षिताया आवृत्तेर्विकारशब्देनावयवशब्देनासूचनात् विकारशब्दादित्येव प्रयोजनान्तरसंग्रहार्थं सूत्रणीयमिति वदामः । प्राचुर्यार्थनिर्धारणार्थमेवोक्तसूत्रप्रवृत्तिरित्यङ्गीकारेऽपि प्राचुर्यस्य स्वाधिकरणेऽल्पस्वविजातीयसत्वनिरूपकत्वस्याभाव्येन मात्रयापि दुःखासङ्गः परमात्मा नात्र विवक्षामर्हति । प्राचुर्यविशेष्यत्वे एवोक्तनियमाङ्गीकारान्न प्रचुरप्रकाशः सवितेति प्रयोगविरोधः । मेघच्छन्न एव तस्मिन् प्रकाशप्रचुरः सवितेति प्रयोग इति नानेकान्तोऽयं नियम इति पश्यामः । प्रचुरशब्दोपात्तप्राचुर्यस्य मयट्प्रत्ययोपात्तप्राचुर्यस्य च स्वरूपतो न कोऽपि विशेष इति प्रचुरशब्दोपात्तप्राचुर्यविषय एवायं नियम इति कल्पनामप्रमाणामधिगच्छामः । प्राचुर्यविशेषणत्वविशेष्यत्वकृतनियमस्याप्रामाणिकत्वेऽपि विज्ञानमयशब्दे स्वसमानाधिकरणविजातीयाल्पतानिरूपकत्वस्यैव मयडर्थे प्राचुर्ये विवक्षणात्प्रायपाठानुसारेणानन्दमयेऽपि स एव स्वभावोऽङ्गीकरणीयः । आनन्दमीमांसायाः प्राप्यस्वरूपनिरूपणार्थत्वेनानन्दमयस्वरूपविवेचनार्थत्वाभावान्न तदनुसारेणानन्दमये स्वव्यधिकरणविजातीयाल्पतानिरूपकत्वस्वभा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वोऽत्र पार्यतेऽङ्गीकर्तुमित्यानन्दमयो न परमात्मेति सिद्धमिदमानन्दमयब्रह्मतावादो नौपनिषद इति शङ्करभगवत्पादसंमतः पुच्छब्रह्मतासिद्धान्त एव क्षोदक्षम औपनिषदश्चेति सुधीरमुद्धोषयामः ॥

यथाचान्येषामपि सूत्राणामद्वैत एव स्वारस्यम्, तथा सत्यवसरेऽवसरान्तरे विमर्शयिष्याम इति विस्तरभयादुपरमामः ॥

तानि चेमानि ब्रह्मस्वरूपनिरूपणार्थमेव प्रवृत्तत्वात् धर्मं प्रत्यशेषत्वाच्च ब्रह्मसूत्रनाम्ना व्यपदिश्यन्ते । यथा चेमानि तैस्तैराचार्यैर्यथा स्वाभिमतमन्यथा व्याख्यातानि न बादरायणाशयं स्पृशन्ति तथा पूर्वमेव न्यरूरुपाम ।

तदिदं सिद्धं शङ्करभगवत्पादकृतमेव ब्रह्मसूत्रभाष्यं बादरायणाशयानुसारि नान्यदिति । शङ्करभगवत्पादबादरायणयोः सूत्रतात्पर्ये महान् विवादः अन्ततो बादरायणेनापि ब्रह्मसूत्राणामद्वैत एव तात्पर्यवर्णनं च शङ्करविजयगतमपीदानीमुपपन्नं पश्यामः ।

शङ्करभगवत्पादाश्चेमे कदा वा भूमिमलंचक्रुरिति केचिदत्र पर्यनुयुञ्जते ।

तत्र केचन पाश्चात्याः तदनुसारिणश्च—आचार्यवागभेद्या इति पदेन, १४३४१६० संख्याममिदधानेनाचार्यपादानां अवस्थाने गतानि कलिदिनानि संगृह्णानाः द्वात्रिंशतामेव परंपराचार्याणां तिरोभावमपि विचारयन्तः नवमं शतकं (A. d.) आचार्याणां समय इति—**निश्चिन्वते** ।

कस्तूरिरंगार्यास्तु—मा किं सप्ततिसंख्याचार्यानिदानीमतीतान् अष्टत्रिंशतां पूर्वाचार्याणामसंख्यानंच ज्ञापयन्तः पञ्चमशतकं (B. c.) तेषां काल इति—**निरूपयन्ति** ।

परे तु—बुद्धमतप्रचारस्यादिमैव दशा कुमारिलभट्टानां बुद्धान्तेवासिनां तत्परंपरान्तेवासिनां वेति युक्तम् । नह्यन्यथा द्रागित्येव तदस्तमयं क्षोदक्षमं जानीमः । बुद्धसमयश्च माकिं षष्ठं पञ्चमं (B. c.) वा शतकमिति पाश्चात्या आशेरते इति तृतीयं द्वितीयं वा शतकं कुमारिलपादानामवस्थानकाल इति सांप्रतम् । कुमारिलपादभगवत्पादयोश्च समानः समय इति प्रसिद्धमिदं सर्वेषाम् । पीठाधिपतीनामाचार्यपादानां द्वात्रिंशत्संख्यापरिगणनादिकं आचार्यकालनिर्णयोपयोगितयाऽभिप्रेतं **आचार्यवागभेद्या—इति पदं च** माकिं त्रिंशत्स्वाचार्येषु परमाचार्यवदेव भिक्षाचर्यादिनैव तिरोभूतेषु एकत्रैव निवासादिकमुपक्रान्तवतामाचार्याणामेवेति संभावनापि कस्तूरिरंगार्याणामिवान्येषामपि संभवतीति नाचार्यकालनिर्णये पर्याप्तं प्रमाणमिति पश्यामः । संभावनायां चास्यां मुख्यं निमित्तं श्रीमद्भगवत्पादभाष्यविवृतौ भामत्यामन्ततो निर्दिष्टं **श्रीमन्नृगे** इति पदमेवेति मन्तव्यम् । अनेन हि ३०५२ तमं कल्यब्दमपि संगृहीतं जानन्तः केवा विप्रतिपद्येरन् वाचस्पतिमिश्राणां प्रथमं शतकमेव (B. c.) समय इत्यत्रेति तेषामाचार्याणां च शतकद्वितयेन एकेन वा शतकेनान्तरेऽपि तृतीयं द्वितीयं वा शतकं शङ्करभगवत्पादानामित्येव युक्तमिति—**विवेचयन्ति** ।

तदत्र विषये चरितविमर्शकानामेव स्वातन्त्र्यमित्यस्वतन्त्रप्रज्ञा वयं तन्निर्णयार्थं तेषामेव सविधे तदिदमुपहरामः ।

तदिदं शङ्करभगवत्पादकृतं ब्रह्मसूत्रभाष्यं निरतिशयगाम्भीर्यमिति बहूनां तद्विवरणानां दर्शनमात्रेणैव श्रवणमात्रेणैव च विशदमिति न वयमल्पज्ञास्तद्वर्णने पारयामः ।

तस्यचास्य चतुःसूत्रीपर्यन्ता पञ्चपादिका भामती रत्नप्रभा आनन्दगिरीयन्यायनिर्णयो ब्रह्मविद्याभरणमिति पञ्च व्याख्यानानि संप्रत्युपलभामहे ।

तत्र यथा पञ्चपादिका विवरणेन, विवरणं तत्त्वदीपनेन अपरेणचाप्रकाशितेन व्याख्यानेनोपबृंहितम्, एवं भामत्यपि कल्पतरुणा, कल्पतरुः परिमलेनेतरेण च व्याख्यानेनाभोगाख्यव्याख्यानेनेति विशदमिदं सर्वेषाम् ।

तदत्रावसरप्राप्तमचिरेणैव कल्पतरुव्याख्यानस्याभोगाख्यानस्य ब्रह्मसूत्रभाष्यव्याख्यानस्य महनीयमहिम्नो ब्रह्मविद्याभरणस्य च प्रकाशमस्मदीयमपि भाविनं सप्रश्रयमेव विज्ञापयामः ॥

अतिप्रयत्नसाध्येऽपीदानीं मुद्रणव्यापारे एतादशानां महनीयानां ग्रन्थानां प्रकाशने बद्धादराणां **निर्णयसागराधिपतीना**मायुरारोग्यादिसंपदे भगवन्तमुमारमणं रमारमणं च सविनयं **प्रार्थयामः** ।

तदिदं **रत्नप्रभया भामत्या आनन्दगिरीयेन** च साकं प्राचीकशन् **निर्णयसागराधिपतयः तुकारामश्रेष्ठिनः** । संप्रति भामतीप्रस्थानमिदं प्रकाशयन्तीति महदिदमामोदस्थानमुपकारश्चाकिंचनस्य पण्डितकुलस्य ।

तदत्रोपलभ्यमानेन पाठभेदेन विजयनगरमुद्रापितकल्पतरुपरिमलास्तत्संगृहीतादर्शाद्यनुसारिणाप्यपरितुष्यतां पुरोभा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गिनां सविधे सविनयमिदं विज्ञापयामः—यत् द्वितीयस्मिन् संस्करणे तद्विषयमधिकृत्य टिप्पण्यां विमर्शयिष्याम इति। अध्यापकानां परिशोधकानां च महदिदमन्तरं यदध्यापकाः पारयन्ति यथेच्छमेव स्वातन्त्र्यविनियोगे परिशोधकास्तु न तथेति सप्रश्रयमिदमपि निवेदयामः।

पुस्तकसंस्करणे प्रथमं शिक्षमाणानां अशिक्षिततत्प्रकाराणां चास्माकं प्रामादिकानक्षरावापोद्वापादिनिबन्धनानपराधान् द्वितीयसंस्करणे यथाशक्ति मार्जयिष्याम इति सुहृद्भावनया सर्वेऽपि नोऽनुगृह्णीयुरिति प्रार्थयामः।

इति सुधीजनविधेयः—

वेदान्तविशारदः सु- अनन्तकृष्णशास्त्री,

मीमांसोपाध्यायः, संस्कृतकलाशाला, तिरुपति.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥ श्रीः ॥

सपरिमलकल्पतरूपबृंहितभामतीविलसितब्रह्मसूत्र-शांकरभाष्यविषयानुक्रमणिका ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
अध्यासभाष्यविषयाः ।		
१ भामतीमङ्गलश्लोकाः (भा.) ...	१	१
२ कल्पतरुमङ्गलश्लोकाः (क.) ...	१	१
३ कल्पतरुपरिमलमङ्गलश्लोकाः (प.)...	१	१
४ कल्पतरुमङ्गलश्लोकानां तत्तद्दलप्रयोजननिरूपणपूर्वकं सर्वशास्त्रविषयसमर्पकतया विवरणम् । (प.)	१	५
५ अविद्याद्वितयस्वरूपतदाश्रयविषयब्रह्मानीश्वरत्वनिराकरणजीवसाधारणप्रपञ्चविवर्तत्वब्रह्मविषयत्वप्रयोजनत्वानामनिर्वाच्येति श्लोकेन समर्पणम् । (क.)	३	१५
६ ब्रह्मणोऽविद्याश्रयत्वविषयत्वयोर्विवरणभामतीप्रस्थानविवेकः (टि.) ...	३	१
७ ईश्वरवेदयोः षडङ्गाव्ययस्वरूपनिरूपणम् ॥ (क.)	४	७
८ वेदव्यासस्य ज्ञानशक्त्यवतारत्वम् (क.)	४	१३
९ ज्ञानशक्त्यवतारायेत्यस्य ज्ञानशक्तेरवतारः प्राप्तिर्यस्मिन्निति विवरणम् (क.)	४	१३
१० अवतारशब्देनाधिकरणघञन्तेन षष्ठीसमास एव युक्त इत्युक्तविवरणानुपपत्तिशङ्का (प.)	४	२
११ षष्ठीसमासप्रदर्शनार्थत्वमेवाचार्यग्रन्थस्येति तत्परिहारः । (प) ...	५	२
१२ अध्यासभाष्यस्य तत्पुनरिति भाष्यस्य च इहाहमनुभवगोचर एवात्मेति तत्र तदतिरिक्त एवात्मेति च कृत्वा विचार इति विषयविवेकः । (क.) ...	५	२
१३ अहमनुभवगोचरस्यात्मनोऽसन्दिग्धत्वेनाविचार्यत्वाक्षेपः । (भा.) ...	५	१
१४ ब्रह्म मुमुक्षुणा न विचार्यं तं प्रत्यसंदिग्धत्वादित्युक्तार्थेऽनुमानप्रमाणम् । (क.)	५	४
१५ सर्वस्यापि मुमुक्ष्वमुमुक्षुसाधारण्येन केनचिद्रूपेण सन्दिग्धत्वेनोक्तानुमाने हेतुसाध्ययोर्मुमुक्षुविशेषणवैयर्थ्यशङ्का । (प.)	५	७
१६ मोक्षजनकत्वाभिमतज्ञानविषयेण रूपेणासन्दिग्धत्वलाभार्थत्वेन तत्सार्थक्यनिरूपणं तत्र सामान्याव्याप्तौ घटदृष्टान्तत्वसमर्थनं च (प.) ...	५	१४
१७ अहंप्रत्ययस्याध्यस्तात्मपरत्वेन संदिग्धत्वशङ्कयाऽविचार्यत्वाक्षेपाक्षेपः । (भा.)	५	५
१८ योऽहं बाल्ये पितरावन्वभूवं स एवेदानीमिति प्रत्यभिज्ञाविरोधेन स्वप्नोत्थितस्य नाहं देवो मनुष्य इत्यनुभवविरोधेन योगव्याघ्रीयानेकशरीरैकात्मानुभवविरोधेन च निष्कृष्टशरीरात्मविषयत्वमेवाहंप्रत्ययस्येति असन्दिग्धत्वोपपादनम् । (शां. भा.)...	६	१
१९ योगव्याघ्रस्वरूपोपपादनम् । (प.)	६	३
२० भेदग्रहादिना विरुद्धस्वभावत्वादिना चात्मान्तःकरणयोः परस्पराध्यासासंभवोपपादनाम् (शां. भा.) ...	६	१
२१ आत्मान्तःकरणयोरात्यन्तिकभेदोपलक्षणार्थं युष्मदस्मद्ग्रहणोपपादनम् । (भा.)	६	१८
२२ अयमहमिति प्रमित्यपेक्षया त्वमहमिति प्रतीतेर्वैषम्यनिरूपणम् । (क.)	६	८
२३ धर्मितादात्म्याध्यासं विनापि विम्वप्रतिविम्वभावेनान्तःकरणधर्माणामात्मनि प्रतिभासशङ्का । (भा.) ...	७	४
२३ रूपवत एव प्रतिबिम्व इति नियमेनोक्तशङ्कापरिहारः । (भा.) ...	७	८
२५ गगनस्य सलिले प्रतिबिम्बितत्वभ्रममात्रमित्युक्तनियमाव्यभिचारः । (क.)	७	१०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
२६ रूपवतोऽरूपवतो वा रूपोपहितस्यैव चाक्षुषत्ववत् तस्यैव तादृशस्य प्रतिबिम्ब इति गगनात्मादिप्रतिबिम्बसंभवाशङ्का (प.)	७	१२
२७ रूपोपहितस्यैव चाक्षुषत्वमित्यगत्याऽङ्गीकारेऽपि तस्यैव प्रतिबिम्ब इति नाङ्गीक्रियत इति नोक्तनियमव्यभिचार इति परिहारः (प.) ...	७	२०
२८ गगने जलप्रतिबिम्बत्वभ्रमवत् आत्मनः अन्तःकरणप्रतिबिम्बत्वभ्रमस्याप्यनवसरः (प.)	८	७
२९ एवंचाध्यासकारणभेदाग्रहाभावान्नान्तःकरणशबलितस्यैवात्मनोऽहमनुभवे भानमिति असन्दिग्धत्वान्न विचार्यत्वमिति पूर्वपक्षसंक्षेपः ॥ (भा.)	८	६
३० अहमनुभवे समस्तोपाध्यनवच्छिन्नश्रुतिस्मृत्यवगतात्मतत्त्वाप्रकाशेनात्मस्वरूपसन्दिग्धत्वम् । (भा.)	८	७
३१ अहमनुभवविषय एव श्रुतावपि प्रतिपाद्यते इति शङ्कातत्परिहारौ । (भा.)	८	८
३२ उपजीव्यप्रत्यक्षविरोधेन श्रुतीनामुपचरितार्थत्वशङ्का । (क.) ...	९	१
३३ आगमस्य स्वजन्यज्ञानप्रमितौ तदुत्पत्तौ वा प्रत्यक्षानुपजीव्यत्वोपपादनम् । (क.)	९	३
३४ उपजीव्यत्वेऽपि तात्पर्यवद्वाक्येनोपजीवकेनौपदेशिकेन यो होता सोऽध्वर्युरिति वाक्येनोपजीव्यातिदेशस्येव हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्याघारमाघारयतीति विनियोगेनोपजीव्यमन्त्रस्येव चोपमर्दात् श्रुत्यनुपचरितार्थत्वोपपादनम् । (प.)	९	१०
३५ न विधौ परः शब्दार्थ इति न्यायेनानुपचरितार्थत्वोपपादनम् । (भा.)	१०	२
३६ विधिवाक्यादेः तात्पर्यवतः प्रमाणान्तरानुग्रहणार्थमन्यार्थत्वनिरासे "न विधौ" इति शाबरभाष्याभिप्रायनिरूपणम् । (प.)	१०	८
३७ मुख्यत्वेन प्रत्यक्षप्राबल्यशङ्कायास्तत एव दौर्बल्यनिरूपणेन परिहारः (भा.)	१०	३
३८ उक्तार्थे अपच्छेदन्याययोजनम् । तन्न्यायस्वरूपं च । (प.) ...	१०	१९
३९ परेण पूर्वस्य बाधेऽपच्छेदन्यायाप्रवृत्तिशङ्कापरिहारौ (प.)	१०	२७
३९ प्रयोगान्तरे पूर्वनैमित्तिकस्येव प्रत्यक्षस्य व्यावहारिकप्रामाण्ये चारितार्थ्यसमर्थनम् (प.)	११	१७
४१ अहमनुभवस्य तद्विषयान्तःकरणादिविवेकाग्रहेणाध्यासत्वसमर्थनम् । (भा.)	११	२
४२ भेदप्रत्ययपुरःसरो गौणप्रत्यय इति कौण्डपायिनामग्निहोत्रदृष्टान्तेनोपपादनम् । (भा.)	११	५
४३ अग्निहोत्रपदनामधेयत्वं कौण्डपायिगतस्याग्निहोत्रस्य क्रियान्तरत्वं तत्र तस्य गौणत्वमित्यादिनिरूपणम् । (क.)	११	११
४४ अग्निहोत्रपदे व्यधिकरणबहुव्रीह्युपपादनम् ।	१२	९
४५ अहमनुभवस्य गौणत्वनिरासः ।(भा.)	१३	४
४६ अहमनुभवे शरीराभेदग्रहनिबन्धनाध्यासनिबन्धनमेव प्रादेशिकत्वग्रहणम् (भा.)	१४	४
४७ अहमनुभवप्रामाण्यादात्मप्रादेशिकत्वशङ्काया अणुमध्यमपरिमाणत्वाद्यसंभवस्य प्रतीत्यनुसारेण समर्थनम् ॥ (भा.)	१४	५
४८ अन्धोऽहमित्यादीनां कृशोऽहमित्यादीनां चार्शआद्यजन्तत्वेन प्रमाणत्वशङ्का कुणिरहमित्यादाविव भ्रमत्वसमर्थनं च ॥ (प.)	१४	२३
४९ अहंप्रत्ययस्यात्मन्यसामर्थ्येन श्रुतेरेव तत्र प्रामाण्येनात्मनः सन्दिग्धत्वोपसंहारः । (भा)	१५	२
५० स्वरूपनिमित्तफलैरहमध्यासोपपादनम् । (शां. भा.)	१५	१
५१ अध्यासस्य मिथ्याज्ञाननिमित्तकत्वस्य नैसर्गिकत्वस्य चोपपादनम् (क.) ...	१६	२
५२ निर्विभागचितोऽनाश्रयत्वेनाध्यासक्रियाऽसंभवेनाध्यासस्य व्यवहारकारणत्वाक्षेपः । (क.)	१६	४
५३ पूर्वपूर्वाध्याससंस्कृताविद्यया संप्रतीतनाध्यासोपपत्त्या तत्समाधानम् । (क.)	१६	६
५४ नैसर्गिकपदेनैतद्वारणे स्वातन्त्र्येणाधा-		

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
र्याणां परिहारकथनवैयर्थ्यशङ्का (प.)	१६	१६
५५ आध्यासिकेन बुद्धितादात्म्येनाध्यासान्तरोत्पत्तिनिरूपणपरनैसर्गिकविशेषणेन सर्गादौ प्रथमाध्यासात्पूर्वं आध्यासिकबुद्धितादात्म्याभावेन तादृशाध्यासाश्रयलाभः आचार्योक्तप्रकारेणैव संपादनीयः तदभिप्रायस्तु पूर्वपूर्वभ्रमसंस्कारसचिवाविद्योपहितचित आश्रयत्वादध्यासक्रियासंभव इति। (प.)	१६	१
५६ आरोप्यस्य वस्तुसत्तां विनाऽपि प्रतीतिमात्रेणारोपसंभवः। (भा.)	१७	२
५७ सत्यानृतमिथुनीकरणरूपाध्यासो न संभवति; प्रतीयमानस्य सर्वस्यापि देहेन्द्रियादेः सत्यत्वादिति प्रत्यवस्थानम्। (भा.)	१७	६
५८ स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभास इति पूर्वदृष्टपदेनोक्तशङ्कापरिहारः (क.)	१८	३
५९ तत्रावभासपदेन यौगिकेन संक्षिप्तलक्षणस्य रूढेन विस्तृतलक्षणस्य च विवक्षणम्। (क.)	१८	३
६० प्रत्यभिज्ञादावतिव्याप्तिनिरासार्थं स्मृतिरूपपदमिति विवक्षणम् (भा.)	१८	११
६१ पूर्वदृष्टपदस्यानृतपरत्वस्योक्तत्वात् प्रत्यभिज्ञायाश्चानृताविषयकत्वादतिव्याप्तिशङ्कानुपपत्तिशङ्का, स्मृतिरूपपदसत्वे एव तेन तादृशार्थविवक्षणमिति स्मृतिरूपपदाभावपक्षेणातिव्याप्तिरिति परिहारश्च। (क.) ...	१९	२
६२ गोत्वादिप्रत्यभिज्ञाया अपि लक्ष्यत्वादतिव्याप्तिशङ्कानुपपत्तिः, प्रत्यभिज्ञाया इव प्रमात्वेनोपपत्त्यार्थान्तरमेवातिव्याप्तिशब्दार्थ इति तत्परिहारश्च। (प)	१८	३
६३ असन्निहितविषयत्वं स्मृतिरूपमिति विवक्षणादुक्तातिव्याप्तिनिरासः (भा.)	१९	१
६४ परत्रपदं स्मृतावतिव्याप्तिवारणार्थमिति निरूपणम्। (क.) ...	१९	४
६५ परशब्देन पूर्वदृष्टदेशान्यदेशस्य सत्यस्य अहंकाराध्यासजडाधिष्ठानकात्माध्यासयोरव्याप्त्या पूर्वदृष्टपदेन पूर्वदृष्टस्य तत्सजातीयत्वस्य वा रजताध्यासाव्याप्त्या सर्वत्र सर्वाध्यासप्रसंगेन च विवक्षणासंभवात्स्मृतिरूपपदेनाधिष्ठानविषमसत्ताकत्वविवक्षणेनैव सर्वदोषपरिहारात्परादिपदं निरर्थकमिति निरूपणम्॥ (प) ...	१९	६
६६ स्मृतिरूपावभासपदाभ्यां ख्यातिचतुष्टयनिरासः। (क.)	१९	७
६७ स्वप्नेऽनुभूयमानपित्रादीनां अधिष्ठानाभावेनाव्याप्तिशङ्का, स्मर्यमाण एव पित्रादौ सन्निहितदेशकालत्वस्य समारोपेण तत्परिहारश्च॥ (भा.) ...	२०	१
६८ उक्तपरिहारो नैयायिकमतेनेति स्वमतेनात्माधिष्ठानकत्वेनाव्याप्तिपरिहारः तत्र प्रसक्तव्यावहारिकत्वनिरासश्च। (प.)	२०	१४
६९ प्रकाशमानतामात्रस्य रज्ज्वादीनां सर्पादिभावापत्त्या सत्वनिराकरणेन सत्यानृतमिथुनीकरणसंभवोपपादनम् (भा.)	२१	८
७० मरीचीनां भावात्मनोपाख्येयतया तोयरूपेणानुभवगोचरत्वेऽपि प्रपञ्चस्य न तत्वमिति सख्यातिवादिनः आशङ्का। (भा.)	२२	६
७१ असत एव विषयस्य क्षणिकविज्ञानेन प्रकाश इत्यसत्ख्यातिवादिशङ्कातत्परिहाराभ्यां सत्ख्यातिसमर्थनपूर्वकानिर्वचनीयख्यात्यनुपपत्तिशङ्का।(भा.)	२२	९
७२ सत्ख्यातिखण्डनेनानिर्वचनीयख्यातिसमर्थनम्॥	२३	१
७३ अनिर्वाच्येनापि तेन रजतप्रतीत्युपपत्तौ व्यर्थं देशान्तरस्थकल्पनम्। (क.)	२३	११
७४ दोषवशादसन्निकृष्टस्यापि भानकल्पनात् अभिनवरजतकल्पनावैयर्थ्यशङ्का। (प.)	२३	८
७५ प्रतारकवाक्याच्छशशृङ्गमरण्येऽस्ति तदेवंरूपं, तेनेदं प्रयोजनमिति रूपात् अवाप्तमोहस्य प्राप्तारण्यस्य काष्ठादौ प्राप्ते शशशृङ्गभ्रमे मनुष्यपशुपक्षिमृगाद्यनेकरूपैकवस्तुविषये स्वप्न इव चाभिनवरजतादिकल्पनमेवयुक्तमिति तत्परिहारः। (प)	२३	१६
७६ प्रातिभासिकचैत्रज्ञानाद् प्रसिद्धचैत्रोद्देश्यकप्रवृत्तेः चैत्रप्रकारत्वमात्रेणोपपत्त्या रजतान्तर इव प्राति-		

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
भासिकरजतेऽपि दुष्टकरणसहकारिसंस्कारोपनीततत्ताविषयत्वोपपत्त्या चैत्रव्यक्तिविशेषभ्रमादेः तदेवेदमितिप्रत्यभिज्ञायाश्चानिर्वचनीयख्यातिवादे समर्थनम् ॥ (प.)	२४	४
७७ अनिर्वचनीयख्यातिपक्षे जलबुद्बुदादेरिव नाशाप्रतीत्युपपत्तिः (प.)	२४	१०
७८ शुक्तौ रजतभ्रमानन्तरं बाधानुत्पत्तौ जायमाने रजतभ्रमे पाकरक्ते घटे श्यामोऽयमिति भ्रमेचान्यथाख्यातिशङ्कानिरासः। (प.)	२४	१३
७९ अबाधितस्वप्रकाशत्वं सत्यमिति सत्वनिर्वचनम्। (भा.)	२५	३
८० संसारस्य सत्यस्य श्रुतिप्रामाण्येन निवृत्तिसंभवादत एव जैवब्रह्मैक्यसंभवाच्च तदसत्यत्वव्यवस्थापनवैयर्थ्यशङ्का, सत्यस्यानिवृत्त्या सर्वोपपत्त्यर्थं तदावश्यकत्वसमर्थनं च ॥ (क.)	२५	५
८१ तार्क्ष्यध्यानादेः कल्पिताकल्पितसाधारणज्ञानत्वेन निवर्तकत्वं सेतुदर्शनादेस्तु चोदितक्रियात्वेनेति प्रमात्वेन ज्ञाननिवर्त्यस्य संसारस्य मिथ्यात्वमेवेति निरूपणम् ॥ (प.) ...	२५	४
८२ अनिर्वचनीयतां द्रढयितुं मतान्तरोपन्यासः। (भा.)	२५	५
८३ तं केचिदिति भाष्यस्य ज्ञानाकाररजतस्य वस्तुसति अलीके वा बाह्ये नेदं रजतमिति बाधस्य रजतगोचरताया एवौचित्येन समारोप इति आत्मख्यातिनिरूपणम् ॥ (भा.) ...	२६	१
८४ इदं रजतमित्यनुभवेन नेदं रजतमिति बाधकप्रत्ययेन पुरोवर्तित्वप्रतिषेधेनानुमानेन वा रजतस्य ज्ञानाकारतायाः पुरोवर्तित्वेन कारणत्वेन वा शुक्त्या रजतालम्बत्वनस्य चासंभवेन स्वरूपतो विषयतश्चागृहीतभेदग्रहणस्मरणात्मकज्ञानद्वयमेव प्रवृत्तिबाधाद्भ्रमशब्देन व्यवह्रियते इत्यख्यातिनिरूपणम् ॥ (भा.)	२६	८
८५ इदंकाराभिमुखरजतार्थप्रवृत्त्यनुपपत्त्येदं रजतमिति सामानाधिकरण्यव्यपदेशानुपपत्त्या सादृश्यनिबन्धनभेदाग्रहमात्रस्य प्रवर्तकत्वानुपपत्त्या द्रव्यमात्रस्य पुरोऽवस्थितस्यालम्बनत्वोपपत्त्या दुष्टैरिन्द्रियैर्भ्रमज्ञानोत्पत्त्युपपत्त्या च भ्रान्तिज्ञानसिद्ध्याऽनिर्वचनीयख्यातिसमर्थनम् ॥ (भा.)	२७	१९
८६ विवादाध्यासितं रजतज्ञानं पुरोवर्तिवस्तुविषयकम्; रजतार्थिनस्तत्र नियमेन प्रवर्तकत्वादित्यनुमानविरोधोऽख्यातिवादे। (भा.)	२८	१९
८७ उक्तानुमाने पुरोवर्तिनि साधने प्रवर्तके फलज्ञाने स्मरणे वाय्वादौ च व्यभिचारवाणार्थं **नियमेन तत्रार्थिन** इति विशेषणानि ॥ (क.)...	२८	५
८८ रजतार्थिनः पुरोवर्तिनि उपायान्तरेणापि प्रवृत्तिसंभवात् असिद्धिः, व्यक्तिनियमेन हेतुसमर्थने फलज्ञानस्यापि प्रवृत्तिविशेषे नियमेन प्रवर्तकत्वाद्व्यभिचारतादवस्थ्यम्, एवं **तत्र** विशेषणं व्यर्थम्। एवं केवलप्रवर्तकत्वस्य कालादृष्टादिसाधारण्येन प्रवर्तकज्ञानत्वादिति विवक्षणीयतया तत एव वायुव्यावृत्त्या**ऽर्थिन** इति व्यर्थमिति शङ्का। (प.)	२८	१
८९ विवादाध्यासितं रजतज्ञानमित्यनेन फलसाधनतानुमितिहेतुपरामर्शरूपरजतत्वहेतुविषयज्ञानं विवक्षितमिति तस्य नियमेन पुरोवर्तिविषयप्रवृत्तिजनकत्वात् नासिद्धिः, नापि व्यभिचारतादवस्थ्यम्, नियमविशेषणेन कालादिव्यावृत्त्या हेतौ ज्ञानत्वानिवेशेन वाय्वादिव्यावर्तनार्थनियमदलेनैव तद्व्यावर्तने प्रागभावव्यावृत्त्यर्थं **रजतार्थीति** विशेषणमित्याद्युपपादनम् ॥ (प.)	२८	१०
९० इष्टसाधनताज्ञानं न प्रवृत्तिप्रयोजकं किंतु इष्टसाधनभेदाग्रहमात्रमिति शङ्का अनुमितावपि पक्षे लिङ्गवद्भेदाग्रह एव कारणमित्यापत्त्या विसंवादिप्रवृत्तिस्थलेऽपीष्टसाधनतानुमित्यादिना तत्परिहारश्च ॥ (प.)	२९	१४
९१ प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या सत्यरजतज्ञानेनाप्यप्रवृत्त्यापत्त्या भ्रमनिवृत्तेः नेदं रजतमिति ज्ञानादप्रवृत्तेश्चापत्त्या तत एव च केवलभेदाग्रहेण पुरोवर्तिनी-		

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

	विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
	ष्टभिन्नत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वाभावेन, भेदप्रतियोगितयोपस्थितत्वविषयेष्टत्वघटितेन तेन वा प्रवृत्त्युपपादनासंभवेन, इदं रजतं घटनिष्ठभेदप्रतियोगि इति ज्ञानादप्रवृत्त्यापत्त्या इदं नेति भेदविशिष्टपुरोवर्तिज्ञानं रजतस्मरणं चेति ज्ञानद्वयात्मकभ्रमस्थलेऽपि प्रवृत्त्यापत्त्या इदं रजतं इति भ्रमकाले यत्र घटनिष्ठभेदप्रतियोगीति स्मरणं तत्र इदं रजतमिति प्रसिद्धभ्रमस्थले च प्रवृत्त्यभावप्रसंगेन च भेदप्रतियोगितयोपस्थितत्वविषयत्वरूपस्य पुरोवर्त्यग्रहीतासंसर्गतत्वरूपस्य तादृशभेदप्रतियोगित्वासंसर्गाग्रहाभाववत्त्वरूपस्य स्वातन्त्र्यस्यापि पृथक्कारणत्वासंभवेन चाख्यातिवादनिरसनम् (प.)	२९	२४
९२	मिथ्याप्रत्ययस्य व्यभिचारे सर्वप्रमाणेष्वनाश्वासनिरासः स्वतःप्रामाण्यसमर्थनं च । (क.)	३०	२
९३	ज्ञानप्रामाण्यनिश्चयोऽव्यभिचारनिश्चयादेवेति शङ्कायास्त्रेधा विकल्पेन निरासः । (प.)...	३०	२१
९४	ज्ञानस्वतःप्रामाण्यानुमानम्, तत्र प्रयोजनानि, तद्व्यवस्थापनं च। (प.)	३१	३३
९५	शुक्तिका हि रजतवदवभासते इत्यादिलोकानुभवेनानिर्वचनीयख्यातिसमर्थनम् (शां. भा.)	३२	१
९६	रजतवदिति वतिप्रत्ययस्य मिथ्यात्वार्थपर्यवसानम् । (प.)	३४	१५
९७	एकस्यानेकात्मतावभासे उदाहरणान्तरयोजनम् । (भा.)	३४	४
९८	प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासाक्षेपः । (शां. भा.)...	३४	१
९९	आत्मस्वप्रकाशत्वोपपादनम्। (भा.)	३४	९
१००	संविदाश्रयत्वेनात्मनो जडत्वशङ्का (भा.)	३४	१२
१०१	अथ प्रकाशरूपफलस्योपपत्त्या जन्मादिनिषेधेनात्मत्वोपपादनम् । (क.)	३५	१
१०२	संवित्स्वप्रकाशत्वस्यात्मजडत्ववादिनोऽपि संमतत्वेन संविदोऽर्थप्रकाशत्वासंभवस्यार्थानिर्वचनीयत्वव्यवस्थापनद्वाराऽऽत्मरूपत्वोपपादकतयैवोपयोगेन चार्थप्रकाशात्मकफलस्यात्माभेदबोधने एव संविद्वाचस्पत्यस्य सत्यादिश्रुतेश्च तात्पर्यमिति सोपपत्तिकनिरूपणम् । (प.)	३५	१
१०३	अर्थानां संविदश्चाध्यासिकसंबन्धातिरिक्तसंबन्धासंभवेन तेषां तदध्यस्तत्वनिरूपणम् । (भा.) ...	३६	१
१०४	आत्मस्वप्रकाशत्वे देवदत्तसुषुप्तिकालः, देवदत्तात्माऽस्तीति व्यवहारहेतुसाक्षात्कारवान्, कालत्वात्, इतरकालवदित्यनुमानम् प्रमाणम् । (क.)	३७	२
१०५	स्वप्रकाशे निरंशे चात्मन्यन्तःकरणाद्यध्यासासंभवशङ्कोपसंहारः । (भा.)	३७	८
१०६	औपाधिकरूपेणात्मनः सांशत्वात् विषयत्वाच्चाध्याससंभवनिरूपणम् । (भा.)	३८	३
१०७	आत्मनि बुद्ध्याद्यभेदस्येव तद्भेदस्याप्यध्यस्तत्वस्याशङ्कानिराकरणपूर्वकसमर्थनम् । (प.)	३८	१३
१०८	बीजाङ्कुरन्यायेनान्योन्याश्रयपरिहारः । (भा.)	३९	६
१०९	आत्मनोऽहंप्रत्ययविषयत्वमौपाधिकरूपेण, तच्चौपचारिकमिति निरूपणम्, तत्र पूर्वापरविरोधपरिहारश्च । (प.)	३९	३
११०	परोक्षेऽप्यात्मनि नभोदृष्टान्तेनाध्याससमर्थनम् । (शां. भा.) ...	३९	१
१११	नभःपरोक्षत्वादिसमर्थनम् । (भा.)	३९	१७
११२	श्रवणादिजन्यवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यस्याज्ञानेन विरोधोपपादनम् । (भा.)	४०	८
११३	प्रमाणानामविद्यावद्विषयत्वाक्षेपः । (शां. भा.)	४०	४
११४	प्रमातृत्वप्रमाद्यनुपपत्तिः अध्यासं साधयति । (शां. भा.) ...	४१	१
११५	विद्यावतां आचरमसाक्षात्कारमविद्यानुवृत्तिसमर्थनम् । (शां. भा.)	४२	२
११६	शास्त्रीयकर्मणामपि वेदान्तानामपि अविद्यावद्विषयत्वव्यवस्थापनम् । (भा.)	४३	१
११७	वर्णाश्रमवयोवस्थाविशेषाध्यासाश्रयेण शास्त्रप्रवृत्तिः ।	४४	७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
११८ सर्वानर्थप्रहाणार्थसर्वशास्त्रप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्तिरपि सर्वाध्यासे प्रमाणम्।	४५	९
११९ अध्यासभाष्यार्थनिष्कर्षः । ...	४५	२०

इत्यध्यासभाष्यविषयाः।

अथ जिज्ञासाधिकरणविषयाः।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ समस्तदुःखोपशमरूपानन्दैकरसपरमप्रयोजनत्वं ब्रह्मज्ञानस्य संशयो ब्रह्मणि च जिज्ञासया सूच्यते इति जिज्ञासासूत्रस्य शास्त्रादित्वस्थापनम्। (भा.)	४६	११
२ लघूनि सूचितार्थानीति सूत्रलक्षणविवरणम्। (प.)	४७	१
३ अथैष ज्योतिरित्यत्रैवानन्तर्यार्थोऽथशब्द इति निरूपणम्। (प.)...	४७	३
४ विशेषणीभूतब्रह्मतत्प्रमाणाद्यारम्भार्थत्वमथशब्दस्य कार्यान्तरपरिसंख्याफलकप्रैषानुवचने विशेषणीभूतदण्डस्य अप्राप्तदण्डप्रैषवानिति वाक्ये विधिवन्न संभवतीत्यादिनिरूपणम्। (प.)	४७	१
५ मीमांसाशब्दस्य पूजितविचारवचनत्वम्। (प.)	४८	१
६ जिज्ञासाया अमीमांसात्वात् योगानुशासनवदनधिकार्यत्वम्। (भा.)	४८	१
७ लक्षितविचाराधिकारार्थोऽथशब्द इति शङ्कातत्परिहारौ।	४८	२
८ मङ्गलस्यावाच्यस्यालक्ष्यस्य च ज्ञाप्यस्य न वाक्यार्थेऽन्वय इति नाथशब्दार्थत्वम्। (भा.)	४८	६
९ ब्रह्मजिज्ञासाहेतुपूर्वप्रकृतापेक्षत्वेऽथशब्दस्येष्टापत्तिपक्षः, विकल्पाप्रतिभानेनाथशब्दस्य पूर्वप्रकृतापेक्षपरत्वनिरासश्च। (भा.)	४९	२
१० अथैष ज्योतिरित्यत्र विकल्पाभावेऽपि पूर्वप्रकृतापेक्षोऽथशब्दः स्वीकृत इति वार्तिकविरोधशङ्कायाः तस्यानन्तर्यार्थपरत्वेन निरासः। (प.) ...	४९	२
११ वेदाध्ययनानन्तर्यमथशब्दार्थ इति पक्षेऽत्रत्याथशब्दवैयर्थ्यशङ्कापरिहारः। (प.)	४९	१२
१२ धर्मशब्देन ब्रह्मणोऽपि ग्रहणेऽथातो ब्रह्मजिज्ञासेति पृथक्शास्त्रवैयर्थ्यशङ्का विलक्षणन्यायसंग्रथनेन तत्सार्थक्योपपादनं पूर्वोत्तरतन्त्रयोरैक्याभ्युपगमः तत्र प्रौढ्या सिद्धान्तिनामपि मतान्तरसूचनं च। (प.) ...	४९	१४
१३ प्रौढ्यापि पूर्वोत्तरयोः तन्त्रयोरैक्याभ्युपगमोऽनुपपन्नः; ब्रह्मसन्यासापलपनतत्स्वीकारदेवताप्रत्याख्यानतदङ्गीकारविधिशेषतया तयाविनाच प्रामाण्यस्वीकारादिविरुद्धसिद्धान्तत्वाज्जैमिनिबादरायणयोरिति शङ्का। (प.)	५०	९
१४ ब्रह्मसंन्यासदेवतापलापानां द्वादशलक्षण्यामसूत्रितत्वेन आधानपवमानेष्टिजन्यसंस्कारनिचयमाहवनीयशब्दार्थमभ्युपगच्छता तत्संस्काराधारदेवताया अप्यभ्युपगमेन तिर्यगधिकरणे स्पष्टमभ्युपगमेन च देवतायां विरोधाभावेन विधिशेषतया प्रामाण्यसिद्धान्तस्य जैमिनीयस्यार्थवादमात्रविषयत्वेन ब्रह्मवाक्याविषयत्वेन तत्रापि अविरोधेन चैकप्रबन्धतोपपादनम्॥	५०	२२
१५ वेदाध्ययनानन्तर्यस्य वेदान्ताध्ययनानन्तर्यस्य वाथशब्दार्थत्वनिरासः। (भा.)	५१	२
१६ धर्मशब्दस्य वेदार्थमात्रोपलक्षणत्वादिग्रन्थस्य वेदान्तभागाविवक्षितार्थत्वशङ्कानिरासार्थं अतःशब्देन वेदार्थस्य विवक्षितत्वादिति विवक्षणवत् एकदेशाध्ययनासंभवेन सर्ववेदाध्ययनानन्तर्यमेवाथशब्दार्थ इति सूचनार्थत्वोपपादनम्। (प.) ...	५१	२०
१७ विविदषन्तिवाक्यावगतस्य कर्मणां ब्रह्मज्ञाने विनियोगस्य वाक्यादेव न्यायादिसमवेतयोग्यतावगमपुरस्सरात्तदवगमसंभवेन ज्ञानोत्पत्तावनुपयोगेन कल्मषनिवर्हणद्वारा पुरुषसंस्कारद्वारा ऋणापाकरणद्वारा संयोगपृथक्त्वेन साक्षादेव वा ब्रह्मसाक्षात्कारफलाया ब्रह्मभावनायाः सर्वापेक्षासूत्रसिद्धत्वेन तदनुष्ठानार्थमपेक्षितकर्मविचारानन्तर्यमथशब्दार्थ इति शङ्का। (भा.)	५१	४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१८ खादिरे पशुमिति वाक्यस्य फलजननार्थमपेक्षिताश्रयसमर्पकस्य तत्फलर्थानापादकत्वेन खादिरस्य क्रतुपुरुषोभयार्थतावत्कर्मणां स्वफलमोक्षोपयोग इति संयोगपृथक्त्वन्यायस्वरूपविवेचनपूर्वकमुपपादनम्। (प.)	५३	३
१९ ब्रह्मस्वरूपे साक्षात्कारे उत्पत्तिविकाराप्तीनामसंभवात् तत्र ब्रह्मोपासनाया कर्मानपेक्षोपपादनम् । (भा.)	५४	३
२० अविद्यापिधाननिरसनरूपे ब्रह्मसंस्कारे उपासनायाः शाब्दज्ञानसन्ततिरूपाया निर्विचिकित्सशाब्दज्ञानसन्ततिरूपाया वा अपरोक्षभ्रमस्यापरोक्षज्ञानेनैव निवृत्त्या शब्दस्यापरोक्षज्ञानाजनकत्वेन च कर्मानपेक्षोपपादनम्। (भा.)	५४	१४
२१ नित्यापरोक्षब्रह्मविषयकज्ञानं शब्दजन्यमप्यपरोक्षमेवेति शाब्दज्ञानसन्ततेरविद्यानिवृत्त्युपपत्तिशङ्का। (प.)	५५	२
२२ शब्दजनितब्रह्मात्मैक्यधीवासितं मन एव साक्षात्कारकारणम्, न शब्दः, नापि अपरोक्षवस्तुविषयकज्ञानत्वमपरोक्षत्वमित्यादिविवेचनम्। (प.)	५५	१५
२२ स्वाविषयविषयकज्ञानाजन्यज्ञानत्वं ज्ञानापारोक्ष्यमिति, दण्डकुण्डलोभयज्ञानानां दण्डिप्रत्यक्षे कोलाहलस्थलीयबुभुत्साजन्यशब्दविशेषप्रत्यक्षे चाव्याप्त्यादिनिरासपूर्वकमपरोक्षत्वनिर्वचनम्॥ (प.)	५६	९
२४ ब्रह्मणो वेदान्तजन्यवृत्तिविषयत्वेऽपि स्वप्रकाशत्वविरोधात् उपहितस्यैव वृत्तिविषयत्वमिति निरूपणम्। (भा.)	५७	४
२५ उपहितब्रह्मसाक्षात्कारे उपासनायाः कर्मसहभावाभावेन तदनपेक्षोपपादनम्।	५८	४
२६ अविद्यासंस्कारानुवृत्त्याऽनुवर्तमानस्य कर्मण आविद्यकस्यापि अविद्योच्छेदकत्वशङ्का। (भा.)	५८	७
२७ निर्विचिकित्ससाक्षात्कारवतोऽनुवर्तमानाविद्यासंस्कारस्यापि शरीरधर्मब्राह्मणत्वानभिमानेन कर्माधिकारनिरासः। (भा.)	५८	१४
२८ विहित इव निषिद्धेऽप्यनधिकारेण भिन्नकर्मतापातशङ्का, निषेधेऽभिमानिनोऽप्यधिकारेण तत्परिहारश्च । (भा.)	५९	७
२९ सगुणोपासकस्य कर्मसहकारित्वेन कर्मविचारानन्तर्यमथशब्दार्थो भवत्विति शङ्का, सगुणविचारस्य प्रासंगिकत्वेन तदनपेक्षया परिहारश्च।(प.)	६०	१४
३० कर्मणां विविदिषायामेवोपयोगः, नतु वेदने; विविदिषायाः प्रथमतो भाव्याकाङ्क्षायां भाव्यत्वेनान्वयात्, भावार्थाधिकरणेन सोमादिवाक्ये इव धात्वर्थस्यापि करणत्वे मत्वर्थलक्षणापत्तेः, इष्यमाणस्यैव भाव्यत्वमिति न्यायस्यात्र जिज्ञासाया अपि यज्ञसाध्यत्वस्यावश्यमङ्गीकरणीयत्वेनाप्रवृत्तेश्चेति निरूपणम्। (प.)	६०	२६
३१ ज्ञानरूपफलजनकत्वौपाधिकं जिज्ञासायाः फलत्वमिति प्रागेव ज्ञानेच्छायाः सत्वेन सिद्धत्वात् भाव्यत्वान्वययोग्यता नास्तीति ज्ञान एव कर्मणामुपयोगशङ्का, जिज्ञासाद्वैविध्योपपादनेनासिद्धाया अपरायास्तत्र भाव्यत्वेनान्वयेन तत्परिहारश्च । (प.)	६१	२३
३२ उपात्तदुरितनिर्बर्हणेन क्लृप्तेनैव कर्मणामुपयोगः, नतु संयोगपृथक्त्वेन साक्षादङ्गभावः। (भा.) ...	६२	१
३३ नित्यकर्मणां पापक्षयार्थत्वे तेन ज्ञानोत्पत्तौ च विविदिषन्तिवाक्यवैयर्थ्यशङ्का, ज्ञानोद्देशेन यज्ञाद्यनुष्ठाने नियततत्प्राप्तिरन्यथाऽनियतेति ज्ञापनार्थत्वेन तत्सार्थक्यं च ॥ (क.)	६२	४
३४ जायमानो वै ब्राह्मण इत्यस्याविरक्तगृहस्थविषयत्वोपपादनम्। (भा.)	६३	८
३५ कर्मब्रह्मावबोधयोः शेषशेषिणोः श्रौताऽऽर्थक्रमनिरासः। (भा.) ...	६४	५
३६ प्रयोजनवशात् क्रमनिर्णयन्यायरूपादिविवेचनम्। (क.)	६४	१
३७ अनुष्ठानद्वारा हेतुहेतुमद्भावाभावेऽपि प्रामाण्यद्वारा तस्य विद्यमानत्वादार्थक्रमशङ्का, प्रामाण्यद्वाराऽपि तदभावनिरूपणेन परिहारश्च।(प.) ...	६४	५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
३८ पाठस्थानमुख्यप्रवृत्तिप्रमाणैः क्रमनिर्णायकतत्तन्न्यायस्वरूपादिविवेचनम्। (क.)	६५	१
३९ एकफलवदुपकारासंबन्धानां सौर्यार्यमणादीनामिवात्रापि क्रमानियम इति अंगक्रतूनामिति न्यायस्वरूपविवेचनपूर्वकमुपपादनम् (क.) ...	६५	१
४० कर्मब्रह्मविचारयोर्विलक्षणाधिकारिकत्वेन पाठमुख्यप्रवृत्तिक्रमाणां निरासः। (प.)	६६	१८
४१ गोदोहनस्य पुरुषार्थस्यापि अधिकृताधिकारस्यैवात्र क्रमशङ्कापरिहारस्तस्यैवाधिकृताधिकारत्वाभावेन वैषम्यादित्यादिनिरूपणम्।	६७	३
४२ गोदोहनपुरुषार्थत्वाधिकरणस्वरूपविवेचनम्। (क)	६८	८
४३ धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः फलजिज्ञास्यभेदेन क्रमनिराकरणम्। (शां. भा.)	६९	१
४४ न केवलं स्वरूपतोऽपितु ज्ञापकप्रमाणप्रवृत्तिभेदादपीति निरूपणम्।(भा.)	६९	५
४५ आज्ञादिस्वरूपनिरूपणं तेषां अपौरुषेये वेदेऽसंभवात् वेदे चोदना उपदेश इत्यादिविवेचनम्। (क.)...	७०	८
४६ ब्रह्मणः आत्मा द्रष्टव्य इत्यादिविधिविषयत्वनिरासेन धर्मवैलक्षण्यसमर्थनम्। (भा.)	७१	१
४७ नित्यानित्यवस्तुविवेकादिसाधनचतुष्टयसंपत्त्याऽनन्तर्यस्याथशब्दार्थत्वम्। (शां. भा.)...	७१	२
४८ नित्यानित्यवस्तुविवेकपदार्थः, तेषु पूर्वपूर्वस्योत्तरनिमित्तत्वोपपादनम्। (भा.)	७१	१०
४९ नित्यानित्यवस्तुविवेकः सत्यानृतविषयविवेक इति परिष्कारः। (क.)...	७१	१३
५० एतादृशपरिष्कारः नित्यानित्यवस्तुविवेकेनेहामुत्रार्थफलभोगविरागनिरूपणपरभाष्योपपत्त्यर्थं, तदनुगुणमेव कर्मफलानित्यत्वग्रन्थस्यापि मिथ्यात्वापेक्षितानित्यतानिरूपणेनोपयोग इत्यादिनिरूपणम्। (प.) ...	७२	५
५१ शमदमादिस्वरूपविवेचनम्। (भा.)	७३	३
५२ ऐहिकेषु दुःखमिश्रितेष्वपि सुखेषु दुःखानुषक्तमात्रेण वैराग्यासंभवः, आमुष्मिकेषु नित्येषु कथमपि न तत्संभव इति साधनचतुष्टयसंपत्त्यसंभवशङ्कापरिहारार्थत्वेनातःशब्दयोजनम्। (भा.)	७४	१
५३ ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासेति षष्ठीसमासप्रदर्शनम्। (शां. भा.)	७५	२
५४ कात्यायनमतनिरूपणतत्प्रत्याख्यानपरभाष्यार्थसंग्रहादिपुरःसरं ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र चतुर्थीसमासनिरासः। (प.)	७४	५
५५ ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते इति समासनिषेधशङ्कापरिहारादिना षष्ठीसमासव्यवस्थापनम्॥(प.) ...	७५	१९
५६ ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्रोभयप्राप्तौ कर्मणीति षष्ठ्या आवश्यकतया कर्मणि चेति समासनिषेधशङ्का, उभयोः कर्तृकर्मणोः प्रयोग एव सेति तद्वारणं च॥ (प.)	७६	१३
५७ गम्यमानकर्तारमादायान्तर्धाविलादाविवोभयप्राप्तिषष्ठीशङ्का, अकाकारयोः प्रतिषेधो नेति तत्परिहारश्च। (प.)	७७	२
५८ जिज्ञासेत्यत्र ज्ञानं ब्रह्मावगतिः, साच निःशेषसंसारनिबर्हणेन पुरुषार्थो विवक्षित इतिचाशङ्कानिरासपूर्वकनिरूपणम्। (भा.)	७७	५
५९ जिज्ञासितव्यमिति तव्यप्रत्यय आर्थिकार्थमादायेत्यादिनिरूपणम्। (क.)	७८	४
६० वेदान्ताध्ययनस्याध्ययनविधिना वेदान्तार्थविवक्षाया धर्मजिज्ञासासूत्रेण च सिद्धत्वात् साधनचतुष्टयसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्मविचारप्रतिज्ञानार्थत्वेनाथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रसार्थक्यम्। (भा.)	७८	१३
६१ अन्यत्र दृष्टवचनव्यक्त्याभाससाम्येन तत्त्वमसीत्यत्रापि विभक्तिव्यत्ययादिना तस्मै त्वं तस्मात्त्वं तस्य त्वं तस्मिंस्त्वं इत्यादिकल्पनया शरीरशरीरिभावनिबन्धनसामानाधिकरण्यकल्पना, अतत्त्वमसीति विभागकल्पन-		

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
याच प्रसक्तसंदेहनिराकरणादिना विप्रतिपत्तिनिरासेन च मीमांसोपयोगः (प.)	७९	६
६२ लोकायतिकादिविप्रतिपन्नात्मस्वरूपप्रतिपादनेनास्तिकविप्रतिपन्नात्मस्वरूपप्रतिपादनेनचात्मविचारावश्यकतानिरूपणपूर्वकं जिज्ञासासूत्रभाष्योपसंहारः । (शां. भा.)	८१	४
६३ अनुमानार्थापत्त्योर्वेदार्थविचारोपयोगसमर्थनम् । (प.)	८१	२
अथ जन्माद्यधिकरणविषयाः ।		
१ यतो वेति वाक्योक्तजगज्जन्मादेः प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्यां ब्रह्मलक्षकत्वे संशयः । (क.)	८३	४
२ आनन्दाद्ध्येवेति स्वरूपलक्षणस्यैव प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्यां संशयो युक्तः, नतु जगज्जन्मादिलक्षणस्य; तस्य विरोधाविरोधाभ्यामेव संशयादिशङ्का, आनन्दाद्ध्येवेति वाक्यात् सकललक्ष्येतरव्यावृत्तलक्ष्यसमर्पणार्थं जगज्जन्मादिकमपि स्वरूपलक्षणमेवात्राभिमतमिति तत्परिहारश्च । (प.) ...	८३	१२
३ जिज्ञासाधिकरणेनास्याधिकरणस्याक्षेपसंगतिः, आक्षेपादिसंगतिस्वरूपं, आक्षेपसंगतिस्थले पूर्वाधिकरणसिद्धान्तप्रयोजनमेव प्रयोजनमित्यादिनिरूपणम्। (क.)	८४	२
४ आक्षेपोद्घातादिचिन्तादिषु दृष्टान्तविशेषावलम्बनेन प्रयोजनादिवक्तव्यत्वव्यवस्थापनम् । (प.) ...	८४	१३
५ जगत्, जगत्कारणत्वं वाऽशुद्धं न शुद्धब्रह्मणो लक्षणम्, नित्यत्वादिकंत्वप्रसिद्धत्वान्न तल्लक्षणमिति पूर्वपक्षः ॥ (भा.)	८४	२
६ जन्मादि इति निर्देशस्य लिङ्गसामान्यविवक्षया तद्गुणातद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीह्याश्रयणाविशेषशङ्का, श्रुतिसिद्धजन्मस्थितिभङ्गत्रयकारणत्वोपपत्त्यर्थं तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहेरेवाश्रयणेऽपि जन्मादय इति निर्देशप्रयुक्तगौरवनिरासार्थं लिङ्गसामान्यविवक्षोपपादनंच ।	८४	२४
७ प्रधानकालग्रहलोकपालादीनामेव कारणत्वेन ब्रह्मणोऽकारणत्वमिति पूर्वपक्षः । (भा.)		
८ प्रधानादिकारणत्वपूर्वपक्षस्य श्वेताश्वतरश्रुत्याऽऽरूढत्वसमर्थनम् । (प.)	८५	१६
९ पुरुषपूर्वपक्षस्य श्रुत्यन्तरालम्बनत्वस्यापि सत्वात्प्राबल्यनिरूपणम्, तन्निराकरणार्थमेवास्याधिकरणस्य प्रवृत्तिः, प्रधानादिकारणतायाः अन्यत्र निरासादत्र तदकारणत्वानुवादस्य कालाद्यकारणत्वे दृष्टान्तार्थतयोपपत्तिरित्यादिनिरूपणम् । (प.)... ...	८६	२
१० पुरुषकारणत्वनिषेधार्थप्रवृत्तानेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्येत्यस्य विवरणम्।(भा.)	८६	४
११ केषांचनाकर्तृणामपि भोक्तृत्वस्य वैश्वानराधिकरणावष्टम्भेनोपपादनम् । (क.)	८६	२
१२ षड्भावविकाराग्रहणेन जन्मादिग्रहणे प्रयोजनं, तत्स्वरूपविवेचनं च। (भा.)	८६	१३
१३ उत्पत्तिमात्रस्य लयाधारत्वमात्रस्य च लक्षणत्वं भवत्विति शङ्का, त्रिविधपरिच्छेदशून्याद्वैतब्रह्मपरिज्ञानार्थं त्रितयोपादानमिति तत्परिहारश्च। (क.)	८७	१४
१४ लक्षणेन सिद्धायाः ब्रह्मणः संभावनायाः द्रढीकारः । (क.) ...	८८	६
१५ अनुमानेन कारणसिद्धावपि तदेकत्वादीनां श्रुत्यैव सिद्धिरित्यादिनिरूपणम् । (प.)	८८	२
१६ लाघवतर्कसचिवेनानुमानेनैवैककर्तृसिद्धिशङ्का, अनेककर्तृकत्वाभावविशिष्टसकर्तृकरूपगुरुभूतार्थसाधने तस्यानुपयोगादिना तत्परिहारश्च । ...	८८	५
१७ वेदान्तवाक्यग्रथनार्थत्वमेव सूत्राणां, युक्त्यादीनां तदनुसारिणामेव प्रामाण्यम्, धर्म इव ब्रह्म न श्रुत्येकसमधिगम्यं, नापि पुरुषतन्त्रम्, ब्रह्मजिज्ञासायाः साक्षात्कारेणैव पर्यवसानमित्यादिनिरूपणम् । (शां. भा.)	८९	६
१८ पुरुषस्वातन्त्र्येऽपि धर्मे विध्यादिसार्थक्योपपादनम् । (भा.) ...	९०	६
१९ ब्रह्मणो भूतवस्तुत्वे प्रमाणान्तरविषयत्वाक्षेपः, तत्र पराञ्चि खानीति श्रुत्यादिविरोधेन प्रत्यक्षाविषयत्वा-		

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
द्वित्वाद्यसंभवेनानुमानाद्यविषयत्वाच्च तत्परिहारश्च । (भा.)	९१	९
२० कश्चिद्धीर इति उत्तरार्धेन प्रत्यक्षविषयत्वप्रतिपादनाद्ब्रह्मणः प्रत्यक्षाविषयत्वे तद्विरोधशङ्का, शब्दापेक्षतद्विषयत्वेन तत्परिहारश्च । (प.)	९१	६
२१ विमतं धीमत्कर्तृकमित्यनुमानस्य सिद्धसाधनादिदूषितस्य ब्रह्मण्यप्रामाण्यसमर्थनम् । (क.)	९१	६
२२ विमतं धीमत्कर्तृकमित्यनुमानेऽर्थान्तरबाधकाद्युद्भावनेनेश्वरसंभावनायां सृष्ट्यनुमानप्रतिषेधात् पूर्वत्रानुमानेन तत्संभावनासमर्पणात्पूर्वापरविरोधशङ्का, तत्परिहारश्च । (प.) ...	९२	७
२३ आनन्दाद्ध्येवेति वाक्यानां गुणभूतपदार्थविशिष्टप्रधानपदार्थरूपवाक्यार्थसमर्पकत्वस्यैवावश्यकत्वात्, प्रकृष्टप्रकाशवाक्येऽपि व्यावृत्तचन्द्रपदवाच्यत्वादिनैव चन्द्रबोधनात् पदार्थरूपब्रह्माभिन्नानन्दादिबोधकत्वासंभवशङ्का, पदार्थप्रमितिस्थले वाक्यस्थतद्विशिष्टमपरपदाय प्रमापकत्वस्य प्रवृत्त्यात्रच पदार्थाप्रमितेः तादृशनियमाप्रवृत्त्या चन्द्रविशेषरूपेण प्रमापकप्रमाणान्तराभावेन चन्द्रस्वरूपमात्रपरत्वमेवास्य वाक्यस्येति तद्दृष्टान्तेन सत्यादिवाक्यानामपि स्वरूपपरत्वोपपादनेन तत्परिहारश्च। (क.)	९३	१
२४ सत्यादिवाक्यस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य च सखण्डार्थत्वनिरसनपूर्वकं अखण्डार्थत्वानुमानम् । (क.)...	९५	३

अथ शास्त्रयोनित्वाधिकरणविषयाः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ शास्त्रयोनित्वादिति हेतोः ईश्वरसार्वज्ञ्यदृढीकरणार्थत्वेनाथवा वेदनित्यत्वेन प्रसक्तविश्वयोनित्वाभावशङ्कानिराकरणार्थत्वेन वा योजनम् । (क.)	९५	११
२ सर्वशक्तित्वदृढीकरणेऽप्युक्तसूत्रतात्पर्यकथनम् । (प.)	९५	१६
३ वेदानित्यत्वप्रसाधनस्य वियत्पादे संगतस्यापीहानुषंगिकतयैव सिद्धेरसंगतावपि न क्षतिरिति निरूपणम् । (प.)	९५	१९
४ ऋग्वेदादिमहत्त्वस्य पुराणन्यायमीमांसादिप्रामाण्यस्य चोपपादनम् ।(भा.)	९६	२
५ ब्रह्म वेदाधिकविषयज्ञानवत् तत्कर्तृत्वात् यो यद्वाक्यकर्ता स तदधिकज्ञानवान् यथा पाणिनिरित्यनुमानप्रयोगः । (क.)	९७	१
६ विस्तरार्थं शास्त्रमित्यत्र विस्तरार्थविशेषणं वेदब्रह्मणोस्तुल्यविषयत्वभ्रान्तिनिरासार्थम्, विस्तरार्थशब्देन शब्दप्रपञ्च एवोच्यते इत्यपि बोधनम् । (प.)	९७	१
७ वेदकर्तृत्वेन पक्षधर्मतावलात् सर्वज्ञत्वसिद्धिः । (क.)	९७	२
८ ईश्वरस्यासदर्थोपाख्यानार्थज्ञानवत्वेऽप्यभ्रान्तत्वोपपत्त्या वेदविषयतदधिकोभयविषयज्ञानवत्त्वस्यैव साध्यत्वेन निश्वसितश्रुत्यनुसारेण पूर्वपूर्वानुपूर्व्यपक्षसकलवेदोच्चारणकर्तृत्वस्यैव हेतुत्वेनाध्यापकमन्वादिव्यभिचाराप्रसङ्गादिना चोक्तानुमानसाधुत्वव्यवस्थापनम् । (प.)	९७	४
९ वेदविषयज्ञानवत्त्वमात्रेणापि सर्वज्ञत्वसिद्ध्या तदधिकविषयज्ञानवत्वसाधनानावश्यकतानिरूपणम्, इदानींतनपुरुषहस्तगतवराटिकाज्ञानसाधनप्रकारश्च । (प.)...	९७	२३
१० अयं घटः, एतदन्यासर्ववित्कर्तृकत्वानधिकरणतदन्यावेदत्वानधिकरणसकर्तृकान्यः, घटत्वादिति कल्पतरुस्वतन्त्रानुमानवाक्यविवरणदृष्टान्तप्रयोजनादिकम् । (प.)... ...	९८	७
११ आनुपूर्वीरूपवाक्यानित्यत्वस्य मीमांसकानामपि संमतत्वेन पुरुषास्वातन्त्र्यनिबन्धन एवापौरुषेयत्ववादः । (भा.)	९८	३
१२ तत्र जैमिनीयवैयासिकादिमतभेदविचारः । (भा.)	९९	२
१३ शास्त्रयोनित्वादित्यस्यैव वर्णकान्तरपरतया ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वसाधनेन योजनम् । (शां. भा.) ...	९९	१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
समन्वयाधिकरणविषयाः ।		
१ विध्यन्वयं विना सिद्धवाक्याप्रामाण्येनाद्वितीयशुद्धब्रह्मणि वेदान्तानामप्रामाण्यमिति कर्माङ्गकर्तृस्तावकत्वादिनोपयोगः । (शां. भा.) ...	१००	८
२ पूर्वपक्षदार्ढ्यार्थं आम्नायस्येति जैमिनिसूत्रोपन्यासः । (क.) ...	१००	३
३ मन्त्राधिकरणार्थसंग्रहः (क.) ...	१०१	१
४ उत्पत्त्यधिकारविनियोगप्रयोगादिस्वरूपविवेचनेन सर्वत्रापि विधिषु सर्वप्रतीतिव्यवस्थापनेऽप्युत्पत्तिविधित्वायसाधारणव्यवहारोपपादनम् । (क.)	१०१	९
५ उपांशुयाजवाक्ये एव विधिवदुपक्रमोपसंहारैकरूप्यावधृततात्पर्यनिर्वाहार्थमेकमेवेत्यादीनामद्वितीयब्रह्मपरत्वोपपादनम् । (भा.)	१०२	५
६ उपांशुयाजाधिकरणस्वरूपविवेचनम् । (क.)	१०३	२
७ जामितापदस्य कृताकृतानुसंधिदोषपरत्वतन्द्रापरत्वयोरविरोधोपपादनम् । (प.)	१०३	३
८ उपांशुयाजाधिकरणरचनायां विशेषाः । (प.)	१०४	१
९ पुंवाक्यवत्पौरुषेयत्वाभावेन वेदान्तानां निरपेक्षप्रामाण्यसमर्थनम् । भूतार्थत्वस्य कार्यार्थत्वस्येव पौरुषेयत्वासाधकत्वं च । (भा.) ...	१०५	२
१० किं पुंवाक्यानां सापेक्षत्वं भूतार्थत्वेन आहो पौरुषेयत्वेनेति ग्रन्थस्य, पौरुषेयत्वेन सोपाधिकत्वं शङ्कते इति तदवतरणस्य च परस्परविरोधपरिहारः । (प.)	१०५	३
११ वेदापौरुषेयत्वव्यवस्थापनम् । (भा.)	१०५	६
१२ हेयोपादेयरहितत्वेन वेदान्ताप्रामाण्यशङ्का, सिद्धब्रह्मावगममात्रेण पुरुषार्थसिद्ध्या तत्परिहारश्च । (भा.)	१०७	१
१३ सोरोदीदित्याद्यर्थवादानां वेदान्तानां च परस्परावैलक्षण्यशङ्कापरिहारौ । (भा.)	१०७	१७
१४ वेदानां स्वतःप्रामाण्योपपादनम् । (भा.)	१०८	८
१५ अज्ञातसंगतित्वेन शास्त्रत्वेनार्थवत्तया मननादिप्रतीत्या च कार्यार्थाद्ब्रह्मनिश्चयः इति संग्रहश्लोकव्याख्यानपूर्वककार्यपरवाक्यमात्रप्रामाण्यपक्षेण वेदान्तानां सिद्धब्रह्मण्यप्रामाण्येन प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव ब्रह्मसमर्पकत्वनिरूपणम् । (भा.)	१०९	१
१६ ब्रह्मज्ञानस्य रात्रिसत्रन्यायेन स्वर्गफलत्वनिरूपणम् । (भा.) ...	१११	४
१७ रात्रिसत्रन्यायस्वरूपविवेचनम् ।(क.)	१११	४
१८ पिण्डपितृयज्ञन्यायाप्रवृत्तिः, तत्स्वरूपविवेचनं च । (भा.)	११२	४
१९ नित्यप्राप्तस्याप्यानन्दस्य फलत्वसंभवादात्यन्तिकाशरीरत्वरूपमोक्षसाधनब्रह्मावगमपर्यन्ता वेदान्ता इति निरूपणम् । (भा.)	११३	२
२० आत्यन्तिकाशरीरत्वस्य छांदसरूपतया निर्वचनम् । नित्यप्राप्तस्याप्यानन्दस्य मुख्यफलशङ्कापरिहारौ च । (प.)	११४	६
२१ ब्रह्मज्ञानस्य स्वर्गादिफलत्वनिरासेन तत्र विधिनिरासेन च नित्यफलोपयोगित्वनिरूपणम् । (भा.) ...	११५	१
२२ परिणामिपरिणामयोः कार्यकारणात्मना भेदाभेदादिनिरूपणेन परिणामिनित्यतासाधनम् । (भा.) ...	११७	२
२३ एकत्वज्ञानस्य संपदादिरूपत्वशङ्का तन्निरासाभ्यां स्थितवस्तुविषयत्वव्यवस्थापनम् । (भा.)	१२२	१
२४ मोक्षस्योत्पाद्यत्वविकार्यत्वसंस्कार्यत्वादिनिषेधेन तस्योपासासाध्यत्वनिषेधेन ज्ञानमात्रोपयोगनिरूपणम् । (शां. भा.)...	१२५	३
२४ ननु ज्ञानं नाम मानसी क्रियेति ज्ञानसाध्यत्वेऽप्यनित्यत्वापादनम् । (शां. भा.)...	१२५	३
२५ पुरुषतन्त्रक्रियासाध्यत्वे एवानित्यत्वं नतु वस्तुतन्त्रक्रियारूपज्ञानतन्त्रत्वे इति तत्परिहारः । (भा.) ...	१२८	११
२६ ज्ञानस्य वस्तुतन्त्रत्वोपपादनम् । (भा.)	१२९	३
२७ श्रोतव्यादिवाक्याविधित्वसमर्थनम् । (भा.)	१२९	९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
२८ कार्यबोधे यथा चेष्टा लिङ्गं हर्षादयस्तथा। सिद्धबोधेऽर्थवत्तैवं शास्त्रत्वं हितशासनात्। इति संग्रहश्लोकविवरणेन वेदान्तानां सिद्धब्रह्मबोधनेन प्रामाण्यसमर्थनम्। (भा.) ...	१३१	१
२९ आद्यव्युत्पत्त्यनुसारेण प्रयोजनवत्वेऽपि कार्यपदाध्याहारावश्यकताशङ्का, तदनावश्यकतया तत्परिहारश्च। (प.)	१३२	२
३० ब्रह्मणः उत्पाद्यादिचतुर्विधद्रव्यविलक्षणस्य क्रियां प्रति कर्मतया नान्वयः इति निरूपणम्। (प.)	१३३	४
३१ विध्याद्यविषयस्यात्मनोऽविनश्वरस्य प्राधान्येन वेदान्तप्रतिपाद्यत्वोपपादनम्।	१३४	१२
३२ दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनं नामेत्यनुक्रमणस्य धर्मजिज्ञासाविषयत्वम्। (भा.)	१३५	१३
३३ प्रयोजनवतो भूतोपदेशस्यापि प्रामाण्येनाम्नायस्य क्रियार्थत्वादित्येकान्तेनाभ्युपगन्तुं न शक्यते इति निरूपणम्।	१३५	१६
३४ अभिहितान्वयवादेन पदानामेकप्रयोजनवदर्थपर्यवसायित्वोपपादनम्। (प.)	१३६	४
३५ पदाभिहितपदार्थानां तदविनाभावेऽपि वाक्यार्थलक्षकत्वम्, वाच्यार्थस्यापि अजहल्लक्षणास्थल इव लक्ष्यार्थबोधविषयोपपादनम्, वाच्यार्थान्वयानुपपत्तिरिव पदवृन्दबोधितानन्वितपदार्थवाक्यार्थाभावानुपपत्तिरपि लक्षणाबीजमित्यादिनिरूपणम्। (क.)	१३६	९
३६ आकाङ्क्षापरतन्त्रेण वाक्यार्थप्रतीत्युपपत्त्या वाक्यार्थलक्षणावैयर्थ्यशङ्का तत्परिहारादिकम्। (प.) ...	१३६	१२
३७ ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादिनिषेधवाक्यानामिव वेदान्तानामकार्ये ब्रह्मणि तात्पर्यप्रतिज्ञा। (क.)	१३८	१४
३८ भावार्थविषय एव विधिः, दध्ना जुहोतीत्यादावपि विशिष्टविधिरेवेति निरूपणम्। (भा.)	१३९	१
३९ दध्ना जुहोतीत्यादावपि विशिष्टविध्यङ्गीकारे आघाराग्निहोत्राधिकरणविरोधतत्स्वरूपोपपादनादिकम्। (क.)	१४०	५
४० आघाराग्निहोत्राधिकरणपूर्वपक्षादौ तत्तद्विशेषोपपादनम्। (प.) ...	१४१	६
४१ यदाग्नेयवाक्येऽपि भवत्यर्थाविधानेन कार्यविधाननिरूपणम्। (भा.)...	१४२	२
४२ अत्रावसरप्राप्तपौर्णमास्यधिकरणस्वरूपविवेचनादिकम्। (क.) ...	१४२	१३
४३ वाजपेयपदमाख्यातपरतन्त्रं दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यत्र तु नामधेयपरतन्त्रमाख्यातमिति निरूपणम्। (प.)...	१४३	२२
४४ न हन्यादित्यत्र भावार्थविषयत्वाभावोपपादनम्, तत्रावसरप्राप्तप्रजापतिव्रतन्यायोपपादनं च। (क.)...	१४३	१०
४५ न हन्यादित्यत्रापि विधारकप्रयत्नरूपभावार्थविषयत्वशङ्का। (क.) ...	१४५	४
४६ विधारकप्रयत्नविध्यपेक्षया परिपाल्यत्वेन गुरुमतादिरीत्या हननाभावविधिपक्षोत्कर्षशङ्का, नञो हन्यादिति विशिष्टेनान्वयेन विधारकप्रयत्नशङ्का नायुक्तेति तत्समर्थनंच। (प.)...	१४५	३
४७ हन्याचेत्यनेन रागप्राप्तहनानानुवादेन नञाऽभावबोधनमेव न हन्यादित्यत्र वाक्यार्थ इति निरूपणम्। (भा.)	१४५	९
४८ न हन्यादित्यत्र हननकर्तव्यत्वाभाव एव वाक्यार्थ इति टीकाकृदभिमतेऽपि प्रौढ्या पूर्वोक्तमानन्तर्यव्याख्यानमिति निरूपणम्। (प.) ...	१४६	१४
४९ कर्तव्यत्वैकार्थसमवेतेष्टानिष्टसाधनत्वं लिङर्थः, तत्र कर्तव्यतासमवेतेष्टसाधनत्वस्य लोकतोऽवगतौ शास्त्रेणानिष्टसाधनत्वबोधनम्, तेनेष्टसाधनत्वाभावबोधः, अनिष्टसाधनत्वस्यावगताविष्टसाधनत्वस्येत्यादिविवेचनम्। (भा.)	१४६	५
५० कर्तव्यत्वस्य लिङर्थकोटौ निवेशायोगशङ्का तत्परिहारादिकम्। (प.)...	१४७	२
५१ अनिष्टसाधनत्वे बोधितेऽपि इष्टसाधनत्वाभावावबोधकत्वशङ्का, अनिष्टसाधनत्वबोधने दृष्टफलादिच्छाया निवृत्त्या तत्पर्यवसानं रागान्धे तदभावेन पुरुषभेदेन प्रामाण्याप्रामाण्यायोगादिप्रसंगपरिहारार्थं		

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
वलवदनिष्टानुवन्धीरिति इष्टविशेषणविवक्षणादिकं च । (प.) ...	१४८	१७
५२ वस्तुमात्रस्य कर्तव्यविध्यनुप्रवेशमन्तरावर्णनस्यानर्थक्यं, श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं संसारदर्शनेन मननादिनिष्प्रयोजनं इत्यादिशङ्कानिराकरणम् । (शां. भा.)...	१४९	४
५३ देहात्मप्रत्ययादिगौणत्वनिरासेन तन्मिथ्यात्वसमर्थनम् । (भा.) ...	१५१	५
५४ श्रवणादीनां लोकतः साक्षात्कारसाधनत्वस्यान्वयव्यतिरेकव्यभिचाराभ्यामसिद्ध्या विधिविषयत्वशङ्कापरिहारादिकम् । (क.)	१५३	१
५५ वेदान्तानां प्रतिपत्तिविधिपरत्वनिरासेन ब्रह्मात्मावगतिपरत्वोपसंहारेण च त्रिकालावाध्याद्वितीयब्रह्मावाप्त्योपसंहारः । (प.)	१५४	४
५६ जीवविषयप्रतिबिम्वावच्छेदपक्षयोः किं टीकाकारसंमतमिति विचारेणावच्छेदपक्षव्यवस्थापनम् । (प.)...	१५५	५

ईक्षत्यधिकरणविषयाः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावे ब्रह्मणि समन्वयसूत्रसिद्धसमन्वयाक्षेपेणाक्षेपसंगतिनिरूपणम् । (प.) ...	१६१	८
२ प्रधानपरमाण्वनिर्वचनीयाविद्याजगत्कारणत्वमतैर्विप्रतिपत्तिप्रदर्शनम् । (भा.)	१६१	५
३ ब्रह्मणो ज्ञानक्रियाशक्त्यभावात् प्रधानस्य च तत्संभवात् प्रधानमेव कारणमिति निरूपणम् । (भा.)...	१६२	४
४ ब्रह्मणो निरवयवत्वेनैवापरिणामित्वस्य प्रधानस्य सावयवत्वेनैव परिणामित्वस्य च संभवात् ब्रह्मणि ज्ञानक्रियाभावस्य प्रधाने तत्सत्वस्य च निरूपणवैयर्थ्यशङ्का, यः सर्वज्ञ इत्यादीनां ब्रह्मण्यनुपपत्त्या प्रधाने एव समन्वयार्थत्वेन तत्परिहारश्च ॥ (प.)	१६२	१३
५ प्रधानकारणवादे ईक्षणकर्तृत्वात्मशब्दस्वाप्ययकारणत्वश्रुतीनामुपपत्तिप्रदर्शनम् । (भा.)	१६३	३
६ ईक्षतेः प्रायपाठादचेतनपरत्वं अम्यप्राये लिखितं दृष्ट्वा भवेदग्रिम इति शावरभाष्यानुसारेणोपपादनम् । (क.)	१६३	३
७ अम्यप्राय इति शावरवचनस्य अन्तरावाक्यविहितोपांशुयाजस्योत्पत्तिशिष्टपौर्णमासीकालशून्यस्य तावब्रूतामिति वाक्यकल्पितविधिनाऽग्नीषोमीयोपांशुयागमात्रस्य तदवगमनेऽप्यन्यदैवतस्यानवगमेन प्रयाजानामिव प्रसक्ताप्राधान्यनिराकरणार्थंशिरो वा एतद्यज्ञस्येति विषयकप्रायवचनाच्चेति सूत्रस्थत्वाद्युपपादनम् । (प.)	१६३	७
८ पौर्वापर्यपरामर्शाद्यदाम्नायोऽजसा वदेत्, जगद्बीजं तदेवेष्टं चेतनेच स ओजस इति सिद्धान्तसंग्रहश्लोकस्य ब्रह्मण एव सर्वज्ञत्वाद्युपपादनेन विवरणम् । (भा.)	१६५	३
९ संशयाभावात्प्रायपाठानिश्चायकत्वस्य विशये प्रायदर्शनादित्यधिकरणस्वरूपविवेचनपूर्वकोपपादनम् । (क.)...	१६७	५
१० अत्रावसरप्राप्तालभतिसंज्ञपनवाचित्वस्योपपादनम् । (प.) ...	१६७	१७
११ छान्दोग्ये तेजआद्युपक्रमः त्रिवृत्करणाभिप्राय इति निरूपणम् । (भा.)	१६८	७
१२ पञ्चीकरणप्रक्रियानिराकरणेन त्रिवृत्करणप्रक्रियाव्यवस्थापनम् । (क.)	१६८	७
१३ पञ्चीकरणत्रिवृत्करणप्रक्रिययोर्निरूपणम् । (प.)	१६९	१
१४ षोडशकलब्रह्मस्वरूपोपपादनम्, प्रधानकारणत्वे छान्दोग्यगततदीक्षितृत्वश्रवणानुपपत्तिश्च ।	१६९	१
१५ उदाहरणमनादरणीयमिति न्यायनिष्ठं शास्त्रमिति च द्योतयितुं प्रश्नोपनिषद्वाक्यमुदाहर्तुं छान्दोग्यवाक्यमुदाहृतमिति निरूपणम् । (क.) ...	१६९	६
१६ अथवा गुणोपसंहारमभिप्रेत्य छान्दोग्यवाक्योदाहरणमिति निरूपणम् । (क.)	१६९	१०
१७ सत्वगुणवत्त्वेन ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वेन वा सर्वज्ञत्वोपपादनासंभवेन प्रधानकारणत्वखण्डनम्, ब्रह्मण्येव तदुपपत्तिप्रदर्शनं च । (शां. भा.)	१६९	६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१८ आत्मनो नित्यज्ञानक्रियत्वेऽपि सर्वज्ञत्वोपपत्तिप्रदर्शनम् । (शां. भा.)	१७०	४
१९ ईक्षतेरिति धात्वर्थनिर्देशः यजतेरितिवदित्यत्रेतिकर्तव्यताविधेर्यजतेः पूर्ववत्त्वमिति सूत्रगतयजतिशब्दो विवक्षित इति तदधिकरणस्वरूपादिविवेचनपूर्वकमुपपादनम् । (क.)	१७०	१
२० दृष्टान्ते यजतिपदस्यार्थपरत्वेऽपि प्रकृते शब्दपरत्वेऽपि नानुपपत्तिरिति शङ्कातत्परिहारौ । (प.) ...	१७०	१३
२१ ईक्षतिगौणशङ्कापरिहारार्थत्वेन गौणश्चेदिति सूत्रयोजनम्, आत्मशब्देन स्वरूपं आत्मशब्दश्च विवक्षित इत्यादिनिरूपणंच । (शां. भा.) ...	१७२	९
२२ ज्योतिःशब्दवदात्मशब्दानेकार्थत्वशङ्कासमाधानार्थत्वेन तन्निष्ठेति सूत्रयोजनम्, तद्व्याख्यानंच । (शां. भा.)	१७३	११
२३ हेयत्वावचनादिति सूत्रव्याख्यानम् ।	१७४	९
२४ स्वाप्ययादिति सूत्रतद्विवरणे ...	१७५	१
२५ गतिसामान्यादिति सूत्रतद्विवरणे ।	१७५	१८
२६ श्रुतत्वाच्चेति सूत्रतद्भाष्ये	१७६	१
अथानन्दमयाधिकरणविषयाः ।		
१ ब्रह्मलक्षणप्रमाणसमन्वयैः पर्यवसितस्यापि शास्त्रस्योपहितविषयस्यापि क्वचिदुपाधिविवक्षा क्वचिन्नेत्यादिनिरूपणार्थत्वेनोत्तरसंदर्भप्रवृत्तिरिति निरूपणम् । (भा.)	१७६	५
२ गौणप्रवाहपातेऽपि युज्यते मुख्यपक्षिणम् । मुख्यत्वे तूभयोस्तुल्ये प्रायदृष्टिर्विशेषिका इति पूर्वपक्षसंग्रहश्लोकवद्विवरणे । (भा.) ...	१७८	२
३ पूर्वाधिकरणेनास्याधिकरणस्य प्रत्युदाहरणसंगतिनिरूपणम् । (क.)	१७८	१
४ चतुष्कोशान्तरत्वेतु न सर्वान्तरतोच्यते । प्रियादिभागी शारीरो जीवो न ब्रह्म युज्यते इति श्लोकतद्विवरणे । (भा.)	१७९	१
५ सिद्धार्थबोधनोपयुक्तानामपि श्रुत्यादीनामत्र शास्त्रे प्रमाणत्वेन व्यवहारोपपत्तिः ।	१७९	२
६ प्राचुर्यार्थत्वेऽपि मयटः सशरीरस्याल्पसुखसंबन्धसंभवात् नानन्दमयपरमात्मत्वमिति तज्जीवपरत्वोपपादनम् । (प.)	१७९	९
७ आनन्दमयस्य प्रधानस्य सर्वान्तरत्वेन प्रतिपादितस्य स्थूलारुन्धतीन्यायेन प्रतिपिपादयिषितपरमात्मपरत्वोपपादनम् । (भा.) ...	१८०	१
८ तत्प्रकृतवचने मयडिति विहितमयडन्तस्यानन्दमयशब्दस्य परमात्मपरत्वासंभवशङ्कातत्समाधानपरत्वेन विकारशब्दादिति सूत्रयोजनम् ।(क.)	१८०	७
९ तत्प्रकृतवचने मयडिति सूत्रस्य वैयाकरणैर्द्वेधा व्याख्यातस्यापि न वृत्तिकारमतानुगुण्यमिति शङ्कायाः तृतीयाव्याख्यानोपपादनेन समाधानम् । (प.)	१८०	३
१० तद्धेतुव्यपदेशाच्चेति सूत्रस्य मयट्प्राचुर्यार्थत्वे युक्त्यन्तरपरतया योजनम् । (शां. भा.)	१८१	१८
११ सत्यं ज्ञानमिति मन्त्रप्रकृतब्रह्मपरत्वमेवानन्दमयपदस्य प्रकृतत्वादसंबन्धपदव्यवायाभावाच्चेति मन्त्रशब्दस्य लक्षणया प्रकरणपरतया मान्त्रवर्णिकमिति सूत्रयोजनम् । (शां. भा.)	१८२	१
१२ सत्यवाक्यस्यानन्दमयवाक्यस्य च व्याख्येयव्याख्यानभावस्याविशदत्वात् कोशचतुष्टयस्य मन्त्रपदार्थत्वाङ्गीकारेण कोशचतुष्टयप्रतिपादितब्रह्मपरत्वमेवानन्दमयवाक्यस्यापीति टीकाकृतां योजनान्तरयोजनम् । (क.)	१८१	२
१३ ब्रह्मविदाप्नोतीत्यारभ्यानन्दमयान्तस्य परस्परसंबन्धनिरूपणम् । (प.)	१८२	१
१४ नेतरोऽनुपपत्तेरिति सूत्रस्य आनन्दमयस्य जीवादन्यत्वपरतया योजनम् ।	१८३	५
१५ भेदव्यपदेशाच्चेति सूत्रस्यापि पूर्वोक्तार्थे योजनम् । (शां. भा.) ...	१८३	११
१६ भेदव्यपदेशस्यौपाधिकत्वव्यवस्थापनम् । (शां. भा.)	१८३	१६
१७ कामाच्च नानुमानापेक्षेति सूत्रस्यानन्दमयप्रधानत्वमतनिरासार्थत्वेन योजनम् । (शां. भा.)... ...	१८४	७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१८ अस्मिन्नस्य चेति सूत्रतद्विवरणे । (शां. भा.)...	१८४	११
१९ वृत्तिकारमतनिरासेन स्वसिद्धान्तप्रारम्भः । (शां. भा.)	१८४	२०
२० पूर्वाधिकरणेन प्रत्युदाहरणसंगतिनिरूपणम् । (क.)...	१८४	३
२१ ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति ब्रह्मशब्दात्प्रतीयते । विशुद्धं विकृतं त्वानन्दमयशब्दप्रतीतिः । इति स्वसिद्धान्तसंग्रहश्लोकतद्विवरणे । (भा.) ...	१८६	१
२२ आनन्दमयपदे प्राचार्यविवक्षणेऽपि दुःखानुवृत्तिनिरूपणम् । (क.)...	१८६	२
२३ प्राचुर्यस्य विशेषणत्वे व्यधिकरणविजातीयाल्पतानिरूपकत्वं तद्विशेष्यत्वे स्वसमानाधिकरणविजातीयाल्पतानिरूपकत्वमिति नियमात् वृत्तिकारमते आनन्दमयपदे आनन्दविशेष्यतयैव वोधस्य विवक्षितत्वात्पूर्वोक्तार्थव्यवस्थापनम् ॥ (प.)	१८६	१८
२४ मयटो विकारार्थस्यानन्दशब्दाद्वयचोऽपि नित्यमिति योगविभागेनोपपादनम् । (प.)...	१८७	१
२५ प्रायपाठपरित्यागः मुख्यत्रितयलङ्घनम् । पूर्वस्मिन्नुत्तरे पक्षे प्रायपाठस्य वाधनमिति सिद्धान्तसंग्रहश्लोकतद्विवरणे । (भा.)	१८७	२
२६ तत्प्रकृतवचनसूत्रप्रथमव्याख्यानेन प्रचुरानन्दपरत्वेऽपि आनन्दमयशब्दस्यानन्दे प्राचुर्यस्योत्कर्षरूपस्यात्र विवक्षितुमशक्तेः प्रायपाठानुसारेण जीवपरत्वेऽप्यत्रोपपत्तेश्चामुख्यत्वमेव। ब्रह्मपुच्छवाक्ये पुच्छशब्दलक्षकत्वं मतद्वयेऽपि समानमेवेत्यादिनिरूपणम् । (प.)	१८७	१०
२७ भूमविद्यायाः सत्यवाक्ये इव तस्माद्वेत्यादीनां पुच्छवाक्य एव पर्यवसानमिति निरूपणम् ।	१८८	२
२८ आनन्दमयोऽभ्यासादित्यादिसूत्राणां गुणेऽत्वन्याय्यकल्पनेति न्यायेन स्वसिद्धान्तपरतया योजनम् । ...	१८८	५
२९ गुणेत्वन्याय्यकल्पनेति न्यायस्य पाशाधिकरणस्वरूपविवेचनादिनोपपादनम् । (क.)	१८८	२
३० आनन्दमयोऽभ्यासादिति सूत्रस्य आनन्दमयपर्यायाम्नातं पुच्छं ब्रह्म प्राधान्येन प्रतिपाद्यम्, निगमश्लोकस्य ब्रह्मशब्दाभ्यासविषयत्वात्, आनन्दमयः, न निगमनश्लोकविषयः, तद्घटकब्रह्मशब्दाविषयत्वात्, इत्यनुमानद्वयपरतया योजनम् ।(प.)	१८९	२
३१ प्रतिष्ठापदसार्थक्येन पुच्छपदाधारत्वलक्षणया अर्थान्तरप्रतिपादनपरेणापि शब्दैक्यमात्रेणैकरूप्योपपत्त्याऽवयवपरत्वाप्रसंगेन सानन्दमयसकलजगत्कारणत्वस्य पुच्छब्रह्मण्येव समन्वयेन तस्यैव तदवयवत्वासंभवेन च पुच्छवाक्यस्य प्राधान्येन परमात्मपरत्वोपपादनम् ॥ (प.)	१८९	११

अथान्तरधिकरणविषयाः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ पूर्वाधिकरणेन संगतिनिरूपणपूर्वकं मर्यादाधाररूपाणि संसारिणि परे नतु । तस्मादुपास्यः संसारी कर्मानधिकृतो रविरिति पूर्वपक्षसंग्रहश्लोकतद्विवरणे । (भा.)	१९२	२
२ सगुणोपासनया निर्गुणसाक्षात्कारसिद्धिनिरूपणम् । (क.)	१९२	२
३ देवानां कर्मानधिकारसमर्थनम् । (क.)	१९३	५
४ रवेर्जीवन्मुक्तत्वेन तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरिति न्यायेन सर्वपाप्मोदितत्वोपपादनम् । (क.)... ...	१९३	१२
५ सार्वात्म्यसर्वदुरितविरहाभ्यामिहोच्यते । ब्रह्मैवाव्यभिचारिभ्यां सर्वहेतुर्विकारवत् ॥ इति सिद्धान्तसंग्रहश्लोकतद्विवरणे । (भा.) ...	१९४	३
६ आदित्यपुरुषस्य सार्वात्म्यनिरासः । (प.)	१९४	१३
७ मुख्यस्य सर्वपापोदेयस्य जीवेऽप्यसंभवात् असंकुचितस्य तस्य ब्रह्मण्येव पर्यवसानमिति निरूपणम् ॥ (प.)	१९५	१
८ भेदव्यपदेशाच्चेति सूत्रतद्भाष्ये । (शां. भा.)	१९६	१२

अथाकाशाधिकरणविषयाः ।

१ पूर्वाधिकरणदृष्टान्तेन संगतिनिरूपणेन संशयप्रदर्शनेन "प्रथमत्वात् प्रधा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
नत्वादाकाशं मुख्यमेव नः। तदानुगुण्येनान्यानि नेयानीति विनिश्चय" इति पूर्वपक्षसंग्रहश्लोकतद्विवरणे। (भा.)	१९६	२
२ सामानाधिकरण्येन प्रश्नतत्प्रतिवाक्ययोः पौर्वापर्यपरामर्शात्प्रधानत्वेऽपि गौणतेति सिद्धान्तसंग्रहश्लोकतद्विवरणे। (भा.)	१९८	५
३ अस्य लोकस्येत्यस्य शब्दस्य पृथिवीमात्रपरत्वशङ्कासमाधानाभ्यां प्रश्नस्यानन्तवस्तुविषयत्वोपपादनम्। (प.)	१९९	४
४ अनन्तवस्तूपक्रमानुसारेणाकाशशब्दस्य ब्रह्मपरत्वम्, वेदोपक्रमाधिकरणन्यायस्वरूपविवेचनं च॥ (क.) ...	१९९	१०
५ प्रतिष्ठात्ववदनन्तत्वस्याप्यापेक्षिकत्वखण्डनम्। (प.)	२००	४
६ आकाशवाक्यपूर्वोत्तरसंदर्भविवेचनम्। (क.)	२०१	१
७ अनन्तत्वसकलोत्पत्तिस्थितिलयाधारत्वपरोवरीयस्त्वादिलिङ्गानामनन्यथासिद्धानामाकाशशब्दस्य ब्रह्मपरत्वे नियामकत्वम्। (प.)	२०१	१

अथ प्राणाधिकरणविषयाः।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ पूर्वाधिकरणेनातिदेशाक्षेपानन्तर्यसंगतिनिरूपणम्।	२०१	३
२ विषयसंदेहपूर्वपक्षसिद्धान्तवर्णनेनाकाशाधिकरणेन गतार्थतानिराकरणार्थस्य—अर्थे श्रुत्येकगम्ये हि श्रुतिमेवाद्रियामहे। मानान्तरावगम्ये तु तद्वशात्तद्व्यवस्थितिः। इति संग्रहश्लोकस्य विवरणम्।	२०१	४
३ अवधारणोपबृंहितसर्वभूतसंवेशनोद्गमनस्य श्रुत्येकगम्यत्वादधिकाराशङ्काभावशङ्का, सर्वभूतशब्दस्य प्राणिपरत्वेन तत्संवेशनोद्गमनस्य प्रमाणान्तरसिद्धत्वेन तत्परिहारश्च। (प.)	२०२	१
४ उद्गीथप्रतीहारयोः कार्यकरणसंघातदेवतापरत्वेन तत्प्रायपाठात् प्राणोऽपि देवता भवितुमर्हतीति पूर्वपक्षः। (भा.)	२०२	९
५ प्राणिभक्ष्यत्वोक्त्या प्रसिद्ध्यतिशयेन चान्नादिशब्दस्यापि देवतापरत्वाभावेन प्रायपाठेन देवतापूर्वपक्षस्य भाष्यविरोधशङ्कान्वारुह्यवचनत्वेन तत्परिहारेणच वायुविकारपूर्वपक्षस्यैव भाष्यटीकाकल्पतर्वादिसंमतत्वोपपादनम्। (प.)	२०२	१७
६ पुंवाक्यस्य बलीयस्त्वं मानान्तरसमागमात्। अपौरुषेये वेदे तत्संगतिः किं करिष्यतीति सिद्धान्तसंग्रहश्लोकतद्विवरणे। (भा.) ...	२०३	२
७ श्रुत्यन्तरे इन्द्रियमात्रलयप्रतिपादनस्यैकं वृणीत इत्यस्येवावयुत्यनुवादत्वनिरूपणम्। (क.)	२०३	१
८ ब्रह्मवाचिपदस्य विशेष्यत्वे श्रुतिः विशेषणत्वे वाक्यं, तस्यैवाभावे तदसाधारणधर्ममात्रनिर्देशे लिङ्गमित्यादिस्वरूपकथनम्, स्ववाक्यश्रुतलिङ्गस्य वाक्यान्तरापेक्षलिङ्गात् प्राबल्यान्न वायुविकारघटकत्वं प्राणशब्दस्येत्यादिनिरूपणं च॥ (प.) ...	२०५	६

अथ ज्योतिरधिकरणविषयाः।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ विषयविशयनिर्देशपूर्वकं औत्सर्गिकत्वाद्वाक्यस्य तेजोलिङ्गोपलम्भनादिति पूर्वपक्षसंग्रहश्लोकतद्विवरणे। (भा.)	२०६	१
२ सर्वनाम प्रसिद्धार्थं प्रसाध्यार्थविघातकृत्। प्रसिद्ध्यपेक्षि सत् पूर्ववाक्यस्थमपकर्षति" इति सिद्धान्तसंग्रहश्लोकतद्विवरणे।	२०७	१४
३ आमिक्षावाक्ये सापदं यथा प्रसिद्धपयःपरं, यथा दधिमधुघृता इति वाक्ये तत्पदं दध्यादिद्रव्यसप्तकयागपरं, तथाऽत्रापि सर्वनाम प्रसिद्धार्थमिति निरूपणम्। (प.) ...	२०८	२
४ संज्ञाभेदात् प्रकरणविच्छेदाच्चाथैष ज्योतिरित्यत्रैतच्छब्दस्येवात्रापि संज्ञाभेदादिना सर्वनाम्नः प्रस्तोष्यमाणपरत्वमेव युक्तमिति शङ्का, संज्ञाधिकरणन्यायस्यात्राप्रवृत्त्या तत्परिहारश्च।	२०८	१३
५ वचनानि त्वपूर्वत्वादिति न्यायस्य शेषभक्षे योजनम्। (क.) ...	२०८	१०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
६ सोमरसस्य हुतशेषस्य व्यवस्थापनम् । (प.)	२०९	२३
७ छन्दोभिधानादिति सूत्रतद्भाष्ये ।	२११	१२
८ आकाशाधिकरणेन गतार्थत्वशङ्का, अधिकाशङ्कया तत्परिहारश्च। (भा.)	२११	४
९ गायत्रीशब्दस्य तदनुगतब्रह्मपरत्वपक्षोपपादनम्। (भा.)... ...	२११	१५
१० गौण्या वृत्त्या गायत्रीपदस्य ब्रह्मपरत्वपक्षस्य लक्षणया तदनुगब्रह्मपरत्वपक्षस्य च विशेषकथनम् । (प.)	२१३	१
११ भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चेति सूत्रतद्भाष्ये ।	२१३	१२
१२ उपदेशभेदादिति सूत्रतद्भाष्ये । ...	२१४	२
१३ चतुरधिकपदार्थविवेचनम् । (प.)	२१५	२

अथ इन्द्रप्रतर्दनाधिकरणविषयाः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ अनेकलिङ्गसंदोहे बलवत्कस्य किं भवेत् ? लिङ्गिनो लिङ्गमित्यत्र चिन्त्यते प्रागचिन्तितमिति टीकानुसारेण प्राणाधिकरणाकाशाधिकरणान्तरधिकरणैर्गतार्थत्वशङ्कापरिहारेणाधिकरणारम्भः । (क.)... ...	२१६	१
२ किं सर्वाण्यपि समबलानि; उत एकमेव प्रबलम्, यद्येकं, तदा कस्य लिङ्गिनो लिङ्गमिति संदेहप्रदर्शनेनोक्तशङ्कातत्परिहारौ । (प.) ...	२१६	१
३ उपासनत्रितयपूर्वपक्षेणोक्ताधिकरणगतार्थताशङ्कानिरासः । (भा.)...	२१९	२
४ मुख्यप्राणजीवेन्द्रब्रह्मोपासनानि चत्वार्येव पूर्वपक्षयितव्यानीति शङ्कापरिहारेणोपासनात्रितयपूर्वपक्षसामञ्जस्योपपादनम् । (प.) ...	२१८	४
५ "न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदिति सूत्रतद्भाष्ये । (शां भा.) ...	२२०	४
६ शास्त्ररूपदृष्ट्या तूपदेश इति सूत्रतद्विवरणे । (शां. भा.)	२२०	२६
७ जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति सूत्रम् ।	२२०	३८
८ उपासनात्रितयपूर्वपक्षे प्रसक्ते तन्निराकरणार्थं उपासात्रैविध्यादित्यस्योपासनात्रैविध्यापत्तेरन्यत्र प्राणशब्दस्याश्रितस्य ब्रह्मपरत्वस्यात्रापि संबन्धादिति योजना । ( ) ...	२२१	३६
९ विधिश्रुत्यादिप्राप्तोपासनत्रयस्य वाक्यभेदपरिहारार्थं परित्यागे वाक्यालिङ्गप्राबल्यन्यायविरोधः, उपक्रमोपसंहारावधृतैकवाक्यतानिर्वाहार्थं कुत्रापि लिङ्गाद्युपमर्दो न कृतः, उपांशुयाजाधिकरणे वैश्वानराधिकरणे च विधेयालाभात् यच्छब्दोपनिबन्धाच्च विष्ण्वादिवाक्ये अष्टाकपालादिवाक्ये च विधित्वपरित्याग इत्यादिशङ्का तात्पर्यवल्लिङ्गं वाक्यं वा पूर्वमप्यताद्दृशाभ्यां श्रुतिलिङ्गाभ्यां प्रबलमेवेति तत्परिहारश्च । (प.)	२१९	६
१० ब्रह्मणः प्राकरणिकत्वेऽपि भूमविद्यायां नामाद्युपासनविधिवत् श्रवणादिविधिवत् यज्ञादिविधिवच्चोपासनात्रितयोपपत्तिशङ्कापरिहारौ ।(क.)	२२३	२
११ "मामेव विजानीहि" इत्यस्य ब्रह्मोपासनाविधिपरत्वाभावेन निष्कृष्टाद्वितीयपरमात्मसाक्षात्काराभिमुखीकरणार्थत्वेनैवोपयोगात्त्रिविधोपासनापूर्वपक्षासंभवनिरूपणम् । (प.)	२२३	२
१२ अत्रत्यविषयवाक्यादिविवरणम्।(क.)	२२३	३
१३ तत्र प्रज्ञापदस्य बुद्धिपरत्वशङ्का, तद्युदासेन जीवपरत्वव्यवस्थापनं च ।	२२४	२१

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

तत्र सर्वत्रप्रसिद्धाधिकरणविषयाः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ असंकरेण प्रथमद्वितीयतृतीयपादार्थसंग्रहः । (क.)	२२७	१
२ प्रथमपादे इत्यादिवृत्तानुवादभाष्यस्य संगत्यादिसूचनेनोपयोगनिरूपणम् । (प.)	२२७	१
३ सर्वं खल्वित्यादिविषयवाक्यार्थसंग्रहः । (भा.)	२२७	१
४ तज्जलानित्यस्य विग्रहप्रदर्शनम् ।(प.)	२२८	१
५ स क्रतुं कुर्वीतेति विहितध्यानाङ्गतया शमविधिहेतुमन्निगदार्थवादस्योपास्यब्रह्मसमर्पकत्वासंभवेन मनोमयादिशब्दबोधितजीवोपासनापूर्वपक्षः । (भा.)	२२८	२
६ हेतुमन्निगदाधिकरणस्वरूपविवेचनम्। (क.)	२२८	८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
७ उत्पत्तिशिष्टन्यायेनापि ब्रह्मोपास्यत्वाभावनिरूपणम् । (प.)	२२८	९
८ नक्षत्रानूयाजा इज्यन्त इत्यत्रेव तेन छन्नमित्यत्रापि हिशब्दस्य हेतुपरत्वशङ्कासमाधाने । (प.) ...	२२९	१
९ समासः सर्वनामार्थः सन्निकृष्टमपेक्षते। तद्धितार्थोऽपि सामान्यं नापेक्षाया निवर्तक इति सिद्धान्तसंग्रहश्लोकतद्विवरणे । (भा.) ...	२२९	३
१० तद्धितार्थस्य संदिग्धत्वेऽपि स क्रतुं कुर्वीतेति तच्छब्दस्य मनोमयादिसमवहितस्यात्मन एवोपास्यत्वसमर्पणेनाकाङ्क्षाशान्तेर्न विप्रकृष्टवाक्यापेक्षेति शङ्का ।	२२९	१९
११ मनोमयादिपदानां तत्पदोपात्तजीवविशेषणतया नान्वयः, किंतु अन्यार्थसन्निहितप्रकृतोपासनाविषयब्रह्मविशेषणतयेति पूर्वोक्तशङ्कापरिहारः । (प.)	२३०	१
१२ जीवलिङ्गानां ब्रह्मणि समन्वयः, नतु ब्रह्मलिङ्गानां जीव इति समारोप्यस्य रूपेण विषयो रूपवान् भवेत् इति संग्रहश्लोकतद्विवरणाभ्यां निरूपणम् ॥ (भा.)	२३०	५
१३ ब्रह्मलिङ्गानां सत्यसंकल्पत्वसर्वकर्मत्वादीनां ब्रह्मण्यनन्वये तत्क्रतुन्यायविरोधशङ्का, तत्क्रतुन्यायस्य जीवप्राप्यर्हगुणविषयत्वेन तत्परिहारश्च । (प.)	२३१	९
१४ अधिष्ठानासाधारणरूपज्ञानसत्वेन ब्रह्मण एव ग्रहणमिति कल्पतरुग्रन्थे प्रवृत्ते जीवस्य जीवभावनिवृत्त्यापत्तिः, अनिवृत्तौ कल्पितभुजङ्गवैलक्षण्येन ब्रह्मधर्माणां जीवेऽप्युपपत्तिरिति शङ्कातत्परिहारौ । (प.)	२३२	१
१५ अपौरुषेये वेदे विवक्षाऽभावाभिधानपरभाष्यस्य स्वातन्त्र्याभावपरतया योजनम् । (प.)	२३३	३
१६ उपादानानुपादानशब्दयोः परिग्रहपरित्यागपरत्वेन व्याख्याने प्रयोजननिरूपणम्। (क.)	२३३	८
१७ ग्रहं संमार्ष्टीत्यत्र चमसादिसंसर्गपूर्वपक्षसिद्धान्ताभ्यां चमसाधिकरणस्वरूपविवेचनम् । (क.)	२३३	४
१८ शरीरपरमात्माभेदेऽपि परमात्मसंसारित्वादेः, अनुपपत्तेस्तु न शारीर इति सूत्रनिर्देशस्य चोपपत्तिः । (भा.)	२३७	३
१९ सर्वत्र प्रसिद्धाधिकरणविषयवाक्येऽस्पष्टब्रह्मलिङ्गत्वसमन्वयः । (प.)	२३७	२

अत्त्रधिकरणविषयाः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ ब्रह्मक्षत्रेषु ओदनत्वनिर्देशस्य गौणस्य भोग्यत्वेन नाश्यत्वेन वा विवक्षणीयत्वेन तत्सिद्धस्यात्तृत्वस्य भोक्तृत्वरूपस्य संहर्तृत्वस्य वाऽनश्चति अविक्रिये च परमात्मन्यसंभवेन जीवाग्निपरत्वमिति पूर्वपक्षः । (भा.) ...	२३८	१
२ प्राणिकर्मानुसारेण सकलस्य युगपन्नाशहेत्वदृष्टपरिपाकमेलनासंभवात् क इत्था वेदेत्यस्य तदधिकरणमात्रविषयत्वाचोक्तपूर्वपक्षसमर्थनम्।(प.)	२३८	१४
३ मृत्यूपसेचनसूचितसकलजगद्भोक्तृत्वस्य तत्संहर्तृत्वरूपस्य वा परात्मनोऽन्यत्रासंभवात् ब्रह्मक्षत्रपदयोर्लक्षणया सर्वोपलक्षणत्वाच्च परमात्मैवात्तेति सिद्धान्तनिरूपणम् । (भा.)	२३९	१
४ अन्वयानुपपत्त्यभावेऽपि पञ्चनखादिष्विवार्थिकान्यनिवृत्तिविवक्षायाः प्रयोजनाभावाद्ब्रह्मक्षत्रपदयोः सर्वोपलक्षणत्वे न कोऽपि दोष इति निरूपणम् । (प.)	२३९	१८
५ यस्य ब्रह्मचेति वाक्यस्यास्पष्टब्रह्मलिङ्गत्वोपपादनम् । (प.)	२४०	७

गुहाधिकरणविषयाः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ ऋतं पिबन्तावित्यत्र पिबन्तावित्यस्य बुद्धिजीवपरत्वं जीवपरमात्मपरत्वं वा स्वय्यस्वय्यिमन्त्रोपधेयेष्टकानां स्वय्यिशब्देनेव लाभात् संशयसमर्थनम् । (भा.)	२४१	३
२ तत्रावसरप्राप्तभूमाधिकरणस्वरूपविवेचनम् ।	२४१	२
३ नियताधारताबुद्धिजीवसंभविनी नहीति पूर्वपक्षसंग्रहश्लोकतद्विवरणे । (भा.)	२४२	४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
४ गुहाप्रवेशसुकृतलोकावस्थानब्रह्मविद्वचनविषयाणां ब्रह्मलिङ्गत्वनिरासेन पूर्वपक्षोपसंहारः। (प.) ...	२४२	९
५ ऋतपानेन जीवात्मा निश्चितोऽस्य द्वितीयतेति सिद्धान्तसंग्रहश्लोकतद्विवरणे। ( )	२४३	१
६ गुहाप्रवेशसुकृतलोकवर्तित्वानां जीवे जीवद्वितीयत्वान्तरङ्गचेतनत्वादिधर्माणां बुद्धौ चासंभवाज्जीवपरौ विवक्षिताविति निरूपणम्। (प.) ...	२४३	७
७ गन्तृगन्तव्यत्वेन मन्तृमन्तव्यत्वेनच जीवपरमात्मनोरेवात्मानं रथिनमित्यादौ विशेषणाच्च जीवपरमात्मानावेव विवक्षिताविति निरूपणम्। (शां. भा.)	२४४	४
८ द्वासुपर्णेति वाक्येऽप्येतदधिकरणयोजनं, तन्निरासः, तत्र पैङ्गिरहस्यब्राह्मणावष्टम्भादिकं च। (शां. भा.)	२४४	११

अथान्तराधिकरणविषयाः।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ एष दृश्यत इत्येतत् प्रत्यक्षेऽर्थे प्रयुज्यते। परोक्षं ब्रह्म न तथा प्रतिबिम्बे तु युज्यत इति अन्तरधिकरणगतार्थताशङ्कापरिहारयुक्तिसंग्रहश्लोकतद्विवरणे। (भा.) ...	२४५	१०
२ अमृतत्वाभयत्वात्मत्वब्रह्मत्ववामनीत्वादीनां प्रतिबिम्बे योजनेन कंच खंचेत्यग्निवाक्यस्याचार्यवाक्यनियन्तृत्वाभावेन च प्रतिबिम्बपूर्वपक्षोपन्यासः। (भा.)	२४६	५
३ अनिष्पन्नाभिधाने द्वे सर्वनामपदे सती। प्राप्य सन्निहितस्यार्थं भवेतामभिधातृणी। इति सिद्धान्तसंग्रहश्लोकतद्विवरणे। (भा.) ...	२४६	९
४ संयद्वामत्वादीनां ब्रह्मणि समन्वयः। (भा.)	२४७	२
५ पूर्वापरसंदर्भनिरूपणपूर्वकं कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति वाक्यार्थविवेचनम्। (भा.)	२४८	३
६ आचार्यस्तु ते गतिं वक्तेति वाक्यस्य तुशब्दघटितत्वेन कैश्चन विशेषैः साकमाचार्यो विद्यामिमां सगतिं वक्ष्यतीत्येतादृशाभिप्रायस्य स्थूणाखननन्यायेनोपपादनम्।	२४९	७

अन्तर्याम्यधिकरणविषयाः।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ अधिकरणविषयविशयपूर्वपक्षाणामुत्सूत्रं रचनेन तन्निरासार्थतया सूत्रयोजनम्। (शां. भा.)	२५२	२
२ स्वकर्मोपार्जितं देहं तेनान्यच्च नियच्छति। तक्षादिरशरीरस्तु नात्मान्तर्यामितां भजेदिति पूर्वपक्षसंग्रहश्लोकतद्विवरणे। (भा.)	२५२	२
३ देहेन्द्रियादिनियमे नास्य देहेन्द्रियान्तरमिति सिद्धान्तसंग्रहश्लोकतद्विवरणे। (.)	२५३	१५
४ दृष्टत्वाद्यसंभवेन प्रधानान्तर्यामित्वेऽपि शारीरान्तर्यामित्वे न दोष इति शङ्कानिरासार्थतया शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते इति सूत्रावतरणतद्भाष्यादिकम्। (शां. भा.)...	२५३	१७

अदृश्यत्वाधिकरणविषयाः।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ परिणामो विवर्तो वा सरूपस्योपलभ्यते। चिदात्मना तु सारूप्यं जडानां नोपपद्यते। जडं प्रधानमेवातो जगद्योनिः प्रतीयताम्। योनिशब्दो निमित्तं चेत्कुतो जीवनिराक्रियेति पूर्वपक्षसंग्रहश्लोकतद्विवरणे। (भा.)	२५५	७
२ अक्षरस्य जगद्योनिभावमुक्त्वा ह्यनन्तरम्। यः सर्वज्ञ इति श्रुत्या सर्वज्ञस्य स उच्यते। इति सिद्धान्तसंग्रहश्लोकतद्विवरणे। (.) ...	२५६	११
३ विवर्तस्तु प्रपञ्चोऽयं ब्रह्मणोऽपरिणामिनः। अनादिवासनोद्भूतो न सारूप्यमपेक्षते। इति सारूप्याभावान्न प्रपञ्चो ब्रह्मणः परिणाम इति शङ्कानिराकरणश्लोकतद्विवरणे। (.)...	२५७	२
४ जीवाज्ञानाश्रयत्वस्य वाचस्पत्यभिमतस्य भाष्यविरोधशङ्कापरिहारौ। (क.)	२५८	४
५ अग्निर्मूर्धेत्यादीनां हिरण्यगर्भविषयत्वमित्यन्येषां मतनिरूपणम्। (शां. भा.)	२५९	१९
६ ईश्वरस्यापि हिरण्यश्मश्रुत्वादिवत्त्वमूर्धत्वादिसंभव इति शङ्का उपस्थितस्य हिरण्मयस्य विग्रहसंभवेऽपि प्रकृ-		

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
तस्य ज्ञेयस्यापाणिपादस्य तदसंभव इति परिहारश्च। (क.)	२५९	४
७ सार्वात्म्यलिङ्गस्य मूर्धादिबहुश्रुतिभिर्बाधाद्धिरण्यगर्भपरत्वम्। (क.)...	२५९	६
८ द्युमूर्धत्वादीनां हिरण्यगर्भेऽप्यसंभवः; सार्वात्म्यविवक्षायां परमात्मग्रहणमेव स्यात्, निर्गुणेऽपि सार्वात्म्यप्रतिपत्त्यर्थं तत्कल्पनसंभवादिति शङ्कापरिहारौ। (प.)	२५९	१

वैश्वानराधिकरणविषयाः।

१ पूर्वोत्तरसंदर्भवाक्यार्थादिवर्णनपूर्वकं विषयवाक्यसंग्रहः। (भा.) ...	२६१	३
२ संगतिनिरूपणपूर्वकं वैश्वानरः किमनात्मा, उतात्मा अनात्मत्वेऽपि किं जाठरोऽन्योवा। आत्मत्वेऽपि किं जीवः उत परमात्मेति संदेहः। (क.)	२६१	८
३ अत्रादित्यपरत्वमपि पूर्वपक्षे शङ्कनीयमिति शङ्का, वैश्वानरशब्दस्यादित्ये उभयसंप्रतिपन्नत्वेन, तच्छङ्केति, वैश्वानरं केतुमह्नामिति श्रुत्यनुसारेण तस्यादित्यपरत्वे सोऽपि पूर्वपक्षोऽन्योवेत्यनेनं संगृहीत इति तत्परिहारश्च। (प.)	२६१	७
४ साधारणशब्दयोरात्मवैश्वानरशब्दयोः द्युमूर्धत्वादिविशेषसमभिव्याहारेण वैश्वानरशब्दपरमात्मत्वसिद्धान्तः। (.)	२६३	१
५ शब्दादिभ्य इति सूत्रतद्विवरणे ।		
६ निश्चितार्थेनाग्नेयं चतुर्धा करोतीति वाक्येनानिश्चितार्थं तं चतुर्धा विभज्य बर्हिषदं करोतीति वाक्यं निर्णीयते। एवं को न आत्मा किं ब्रह्मेत्युपक्रम्याम्नातवैश्वानरवाक्येन निर्णीतार्थेन वाजसनेयिगतवैश्वानरवाक्यस्यापि परमात्मपरत्वनिर्णयः। (क.) ...	२६३	२
७ तं बर्हिषदमिति वाक्यस्य आग्नेयवाक्यश्रुतविशेषपर्यवसानाभावशङ्कातत्परिहारौ। (प.)	२६५	४
८ प्रादेशमात्रश्रुतेराश्मरथ्यबादरिजैमिनीनामुपपत्तयः। (शां. भा.)...	२६६	१५
९ वैश्वानरवाक्येऽस्पष्टब्रह्मलिङ्गत्वसमन्वयः, अस्पष्टलिङ्गानामुन्मेषणप्रकारश्च।	२६८	४

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥

अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः।

तत्र द्युभ्वाद्यधिकरणविषयाः।

१ पारवत्वेन सेतुत्वाद्भेदे षष्ठ्याः प्रयोगतः। इति पूर्वपक्षसंग्रहश्लोकतद्विवरणे। (भा.)	२७०	२
२ बन्धनहेतुत्वमात्रस्य पारावारमध्यवर्तित्वविशिष्टस्य तस्य वा सेतुशब्दार्थत्वनिरासः, अमृतस्यैष सेतुरित्यत्रामृतस्येति षष्ठ्या एष पदार्थेनान्वयनिरूपणं च।	२७०	५
३ द्युभ्वाद्यायतनस्य परमात्मत्वमिति सिद्धान्तोपपादनम्, सेतुशब्दगौणत्वस्य पदद्वयसाधारण्योपपादनं च। (भा.)	१७२	१
४ आमिक्षापदस्य पयःपरत्वमिवैष इति शब्दस्य ज्ञानपरत्वोपपादनम्॥ (प.)	२७३	६
५ परमात्मप्रकरणे न पठितमिति कृत्वाचिन्तेति कृत्वाचिन्तोद्घाटनार्थत्वं प्रकरणाचेति सूत्रस्येति आशङ्कानिरासपूर्वकमुपपादनम्॥ (प). ...	२७६	२
६ यस्मिन्द्यौरिति श्रुतेरस्पष्टलिङ्गत्वोपपादनम्॥ (प.)	२७७	२

भूमाधिकरणविषयाः।

१ यत्र नान्यत् पश्यति इति भूमवाक्यपूर्वसन्दर्भादिविवेचनम्॥ (भा.)	२७७	७
२ एतस्मिन्ग्रन्थसन्दर्भे यदुक्तात् भूयसोऽन्यतः। उच्यमानं तु तद्भूय उच्यते प्रश्नपूर्वकम्। इति पूर्वपक्षसंग्रहश्लोकतद्विवरणे। (भा.) ...	२७८	७
३ प्राणादीनामेव प्राकरणिकत्वम्, आत्मनस्तु सन्निधिमात्रमिति प्राणमिति प्राणपरत्वमेवेति यत्रेति वाक्यस्येति निरूपणम्।...	२७८	५
४ परमात्मनः प्राकरणिकत्वेऽपि लिङ्गसदृक्तेन स्थानेन प्रकरणबाधात् नामा-		

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
दिसन्निधानमात्रस्यापि बलवत्त्वात् प्रकारान्तरेण पूर्वपक्षोपादनसूचनम् ॥ (प.)	२७९	५
५ परमात्मपरत्वसिद्धान्तोपपादनम् ॥ (भा.)	२८०	१
अक्षराधिकरणविषयाः ।		
१ योगाद्रूढेर्बलीयस्त्वात् शब्दार्थयोस्तादात्म्याच्चाक्षरशब्दस्य वर्णपरत्वपूर्वपक्षः । (प.)...	२८२	६
२ वर्णेऽपि अक्षरशब्दस्य यौगिकत्वशङ्कातन्निरासौ । (प.)	२८२	८
३ शब्दे ब्रह्मणोऽप्योतत्वस्य निरूपणपूर्वकं पूर्वपक्षोपसंहारः । (प.) ...	२८३	४
४ अम्बरान्तधृतेः परमात्मन्येव संभवात् अक्षरशब्दस्य परमात्मपरत्वसिद्धान्तः । (प.)	२८३	१५
५ अम्बरान्तौतत्ववचनस्य गौणत्वशङ्कातन्निरासौ । (प.)	२८४	१
६ एतद्वै तदक्षरमिति विषयवाक्येऽस्पष्टलिङ्गत्वसमन्वयः । (प.) ...	२८६	२
ईक्षतिकर्माधिकरणविषयाः ।		
१ कार्यब्रह्मजनप्राप्तिफलत्वादर्थभेदतः । इति पूर्वपक्षसंग्रहश्लोकतद्विवरणे । (भा.)	२८६	९
२ ईक्षणध्यानयोरेकः कार्यकारणभूतयोः । इति सिद्धान्तसंग्रहश्लोकतद्विवरणे । (भा.)	२८७	७
३ परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते इति वाक्यसार्थक्यार्थं ईक्षणस्य परमात्मविषयत्वम्, ध्यानेक्षणयोरसमानविषयत्वं, ईक्षणस्य तत्त्वविषयत्वमित्यत्र परस्परविरोधशङ्कातत्परिहारौ च । (प.)	२८७	१०
दहराधिकरणविषयाः ।		
१ पूर्वाधिकरणेन दहराधिकरणस्याक्षेपसंगतिसमर्थनम् । (प.) ...	२८९	९
२ आधेयत्वाद्विशेषाच्चेति पूर्वपक्षसंग्रहश्लोकतद्विवरणे । (भा.) ...	२९०	८
३ एकस्यैवोपमानोपमेयभावानुपपत्त्या दहरशब्दस्य तेन तस्योपमेयत्वमिति संग्रहश्लोकतद्विवरणाभ्यां भूताकाशपरत्वनिरासेन परमात्मपरत्वोपपादनम् ॥ (भा.)	२९१	९
४ उपाध्यपेक्षया भेदारोपेऽपि न भूताकाशतुल्यत्वं हार्दाकाशस्येति निरूपणम् । (प.)	२९२	६
५ ब्रह्मलोकफलार्थिनः स्वयमेतच्छास्त्राधीनविचारे प्रवृत्त्यसंभवेऽपि विचारितैतच्छास्त्राचार्योपदेशाधीने दहरविद्यावाक्यमात्रविचारे श्रवणमननयोः संभवः । (प.)	२९२	६
६ ब्रह्मपुरशब्दस्य सिद्धान्तानुगुण्यसमर्थनम् । (भा.)	२९२	६
७ ब्रह्मशब्दमुख्यार्थत्वलाभेऽपि न जीवपरिग्रहासंभव इति शङ्कातत्परिहारौ । (प.)	२९२	१२
८ उत्तरहेतुप्रपञ्चनार्थं गतिशब्दाभ्यामिति निरूपणम् । तद्विवरणं च । (शां. भा.)	२९४	७
९ तस्मिन्यदन्तरित्यत्र तच्छब्देन व्यवहितहृदयपुण्डरीकपरामर्शेन दहराकाशोपास्यत्वाभ्युपगमे छान्दोग्यभाष्यविरोधपुनःसंकीर्तनवैयर्थ्यादिशङ्कातत्परिहारौ । (प.)... ...	२९५	५
१० ब्रह्मलोकशब्दे निषादस्थपतिन्यायेन कर्मधारयसमासव्यवस्थापनम् । तन्न्यायस्वरूपविवेचनं च । (क.)...	२९६	१
११ कर्मधारयबलीयस्त्वे निमित्तनिरूपणम् । (प.)	२९६	१९
१२ आकाशसादृश्येनाकाशशब्दस्य ब्रह्मणि प्रयोगेऽपि यावान्वायमाकाश इति वाक्योपपत्तिनिरूपणम्, तत्र दृष्टान्तस्य पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतेति वाक्यस्यार्थविवेचनम्, तस्य प्रकृते समन्वयश्च । (प.) ...	२९८	४
१३ हृदयपुण्डरीकावेष्टितस्यापि दहराकाशस्य व्यापकत्वसर्वसमाधानाधारत्वयोः श्रूयमाणयोरुपपत्तिनिरूपणम् । (प.)	२९९	८
१४ दहराकाशं प्रकृत्याम्नातोपाख्याननिरूपणम् । (भा.)	३००	१०
१५ एष संप्रसाद इति वाक्यशेषानुसारेण जीवपरत्वशङ्का तत्परिहारौ । (भा.)	३०२	१३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१६ जीवब्रह्मणोरभेदासंभवशङ्का तत्परिहारौ।	३०७	३

अनुकृत्यधिकरणविषयाः।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ न तत्र सूर्यो भातीत्यत्र णिजर्थाध्याहारापेक्षकारकविभक्तित उपपदविभक्तेर्बलीयस्त्वात्सतिसप्तमीव्यवस्थापनम्। (प.)	३०८	६
२ अभानं तेजसो दृष्टं सति तेजोऽन्तरे यत इति पूर्वपक्षसंग्रहश्लोकतद्विवरणे। (भा.)	३०९	१
३ पूर्वाधिकरणेनाक्षेपसंगतिनिरूपणम्।		
४ ब्रह्मण्येव तु तल्लिङ्गं न तु तेजस्यलौकिके इति सिद्धान्तसंग्रहश्लोकतद्विवरणे। (भा.)	३१०	७

प्रमिताधिकरणविषयाः।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ नाञ्जसा मानभेदोऽस्ति परस्मिन्मानवर्जिते इति सांशयिकसामग्रीसंग्रहश्लोकतद्विवरणे।...	३१४	२
२ अङ्गुष्ठश्रुत्यनुसारेणेशानश्रुत्यन्यथानयनेन जीवपरत्वपूर्वपक्षविवेचनम्। (भा.)	३१४	४
३ प्रश्नोत्तरत्वादीशानश्रवणस्याविशेषतः। जीवस्य ब्रह्मरूपत्वप्रत्यायनपरं वचः। इति सिद्धान्तसंग्रहश्लोकतद्विवरणे।	३१५	११

देवताधिकरणविषयाः।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ देवताधिकारचिन्तायाः मोक्षकाममुख्यप्रवृत्त्यर्थत्वनिरूपणम्। (क.)	३१७	४
२ देवतानां मार्गपर्वत्वचिन्तनवैराग्यसिद्ध्यादिप्रयोजनान्तरनिरूपणम्। (प.)	३१८	१
३ कर्मस्वनधिकारिणामपि स्वयं प्रभातवेदानां देवानां ब्रह्मविद्यायामधिकारनिरूपणम्। (शां. भा.) ...	३१८	४
४ देवताविग्रहस्य सोपपत्तिकं समर्थनम्। (भा.)	३१८	११
५ उपनयनस्याध्ययनाद्यधिकारिविशेषणस्य कल्पितस्य देवेषु निरासः। (क.)	३१८	६
६ देवताविग्रहवत्त्वे वेदाप्रामाण्यब्रह्मजगत्कारणत्वशङ्कयोर्निरासः। (शां.भा.)	३१९	४
७ कर्मणि विरोधापादने परिहर्तव्ये शब्दप्रभवत्वहेतोरुपयोगप्रकारनिरूपणम्। (प.)	३२२	३
८ श्रुतिस्मृतिभ्यां जगतः शब्दप्रभवत्वोपपादनम्। (शां. भा.) ...	३२२	७
९ प्रत्येकं मिलितानां वा वर्णानामवाचकत्वात्स्फोटवादोपपादनम्। (भा.)	३२२	५
१० गौरित्येकं पदमित्यनुभवस्य स्फोटे प्रामाण्यसमर्थनम्। (भा.) ...	३२३	१७
११ वर्णानामेव वाचकत्वादौपाधिकैकत्वादिना गौरित्येकं पदमित्यनुभवस्याप्युपपत्तेः स्फोटवादनिरासः। (भा.)	३२४	१
१२ वेदानित्यत्वसाधनम्। (शां. भा.)	३३१	१
१३ सृष्टिप्रलयाभ्युपगमेन वेदनित्यत्वविरोधशङ्कातत्परिहारौ। (भा.)	३३१	४
१४ साक्षिभास्येऽज्ञाने प्रत्यक्षादिप्रमाणावृत्तावपि परदृष्ट्याऽनुमानादिप्रमाणनिरूपणम्। (प.)	३३३	५
१५ नाज्ञासिषमित्यनुभवस्य ज्ञानाभावविषयत्वनिरासः। (प.)	३३४	१
१६ प्रमाणान्तराविरुद्धे आर्थवादिकेऽप्यर्थे वेदप्रामाण्यविवेचनम्। (भा.)	३४१	३

अपशूद्राधिकरणविषयाः।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ कर्मस्वम्यभावादनधिकारेऽपि विद्यायामनधिकारः शूद्राणां न संभवतीति पूर्वतन्त्राधिकरणेनागतार्थतोपपादनम्। (भा.)	३४९	४
२ अवैधादित्यादिपूर्वतन्त्रयुक्तेरभ्युच्चयमात्रत्वेन मूलयुक्तित्वाभावनिरूपणम्। (क.)	३४९	६
३ पूर्वतन्त्रे अवैधत्वमेव मूलयुक्तितया विवक्षितमिति शङ्कातन्निरासौ। (प.)	३४३	५
४ संस्कारपरामर्शादित्यादिसूत्रैरिति वहुवचनोपपत्तिः। (प.)	३५०	२४
५ पूर्वतन्त्राधिकरणेनाध्ययनसंस्कारकर्मत्वस्यापि सिद्ध्या पुनर्गतार्थताशङ्का, शूद्रत्यामन्त्रणलिङ्गेन विद्याधिकारेऽधिकाशङ्कानिरासेन तत्परिहारश्च। (प.)	३५१	११
६ स्वाध्यायविधेः स्वतन्त्रफलार्थत्वेन ब्रह्मविद्यायां शूद्रेत्यामन्त्रणलिङ्गेन संसर्गविद्यामात्रेवाऽधिकार इति पूर्वपक्षसमर्थनम्। (भा.)	३५०	२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
७ अध्ययनस्य फलवत्कर्मब्रह्मावबोधफलत्वेन तद्वतस्त्रैवर्णिकस्यैवाधिकारः नतु शूद्रस्येति सिद्धान्तः। (भा.)	३५२	१०
८ विध्यभावात् न्यायबाधाचार्थवादिकलिङ्गेन संवर्गविद्यायां शूद्राधिकारनिरासः। (भा.)	३५३	१०
९ शूद्राणामपि विद्याङ्गोपनयनस्यामन्त्रकस्य मानवशास्त्रानुसारेणाशङ्कातन्निरासौ। (प.)	३५७	११
कम्पनाधिकरणविषयः।		
१ यदिदं किंच जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतमिति वाक्ये वायुपरत्वपूर्वपक्षतन्निरासपूर्वकब्रह्मपरत्वसिद्धान्तौ। (भा.)	३५९	२
ज्योतिरधिकरणविषयाः।		
१ ज्योतिःशब्दस्य तेजःपरत्वपूर्वपक्षतन्निरासपूर्वकपरमात्मपरत्वसिद्धान्तौ। (भा.)	३६१	५
अर्थान्तरत्वाधिकरणविषयाः।		
१ आकाशाधिकरणगतार्थताशङ्कातत्परिहारौ। (प.)	३६६	१
२ आकाशशब्दस्य भूताकाशपरत्वपूर्वपक्षः, परमात्मपरत्वसिद्धान्तश्च। (भा.)	३६६	२
३ ते यदन्तरा ब्रह्मेति वाक्ययोजनाप्रकारः। (प.)	३६६	२३
सुषुप्त्युत्क्रान्त्यधिकरणविषयौ।		
१ आदिमध्यावसानेषु संसारिप्रतिपादनात्। तत्परे ग्रन्थसंदर्भे सर्वं तत्रैव योज्यते। इति पूर्वपक्षसंग्रहश्लोकतद्विवरणे। (भा.)	३६७	७
२ योऽयं विज्ञानमय इति वाक्यस्य परमात्मोपदेशपरत्वसिद्धान्तः। ...	३६८	३

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः।

अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
अथानुमानिकाधिकरणविषयाः।		
१ उत्तरसंदर्भवैयर्थ्यशङ्कातन्निरासौ। (भा.)	३७१	३
२ परशब्दस्य श्रैष्ठ्यवचनस्यापि कारणत्वोपपादनम्। (प.)	३७१	३
३ श्रुतिस्मृत्योरनुमानसिद्धानुवादित्वेन तुल्यतानिरूपणम्। (क.) ...	३७२	३
४ श्रुतिस्मृत्योरनुमानसिद्धानुवादित्वस्याव्यक्तादिविषयश्रुतिस्मृत्यभिप्रायत्वमिति निरूपणम्। (प.) ...	३७२	३
५ साङ्ख्यसंमतसत्कार्यवादोपपादनम्। (प.)	३७२	१५
६ महतः परमव्यक्तमित्यादीनां साङ्ख्यसंमतप्रधानादिपरत्वोपपादनम्।(भा.)	३७२	४
७ अव्यक्तपदस्य शरीरगोचरत्वोपन्यासः। (भा.)	३७२	२
८ शरीरं चात्र सूक्ष्ममेव विवक्षितमित्यव्यक्तत्वोपपत्तिः।	३७७	१
९ अविद्यावादस्य प्रधानवादात् भेदनिरूपणम्। (भा.)	३७७	६
१० अविद्याजगद्बीजत्वेऽप्युपादानतया निमित्ततयाचेश्वरापेक्षानिरूपणम्। (भा.)	३७८	५
११ अविद्यासर्वसाधारणत्वेन प्रपञ्चसत्यत्वनिरासः। (क.)	३७९	१
१२ मायोपाधेः मुक्तप्राप्यत्वाद्युपपत्तये आधिष्ठानावरणसिद्धयेवाऽकल्पनीयत्वोपपादनम्। (प.)	३७९	१९
१३ त्रयाणामेव चोपन्यासः प्रश्नश्चेति सूत्रतद्भाष्ये।	३८१	२७
चमसाधिकरणविषयः।		
१ अजामेकामित्यत्राजाशब्देन साम्यावस्थापन्नसत्वरजस्तमोगुणात्मकं प्रधानमेव विवक्षितमिति साङ्ख्यवादस्य श्रुतिमत्वाशङ्का, तेजोबन्नात्मकप्रकृतावेव सारूप्यादजात्वकल्पनयाऽजाशब्दप्रयोग इति वाक्यशेषेण निर्णय इति सिद्धान्तश्च। (शां. भा.)	३८६	२
न संख्योपसंग्रहाधिकरणविषयाः।		
१ पञ्चजनशब्दस्य मनुजपरत्वे श्रुतेर्निस्तात्पर्यापत्त्या यौगिकत्वेन साङ्ख्यसंमतपञ्चविंशतितत्वप्रतिपादन एव तात्पर्यमिति श्रुतिमत्वशङ्का; नानाभावात्तत्परिहारश्च। (भा.)	३८८	४
२ कथंच संख्याश्रवणे सत्यश्रुतानां प-		

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
पञ्चविंशतितत्त्वानामुपसंग्रहः प्रतीयेतेत्यादिभाष्यस्याक्षेपद्वयपरिहारार्थतया योजनम्। (प.)	३९८	१
पञ्च, पञ्चजनाः प्राणादय इति निरूपणम्। (शां. भा.)	३८९	५

कारणत्वाधिकरणविषयाः।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ वाक्यानां कारणे कार्ये परस्परविरोधतः। समन्वयो जगद्योनौ न सिध्यति परात्मनि" इति पूर्वपक्षसंग्रहश्लोकतद्विवरणे। (भा.) ...	३९८	८
२ सर्गक्रमविवादेऽपि न स स्रष्टरि विद्यते। सतस्त्वसद्वचो भक्त्या निराकार्यतया क्वचिदिति सिद्धान्तसंग्रहश्लोकतद्विवरणे। (भा.)	३९९	४
३ स्रष्टर्यविगानस्याक्षेपसमाधानाभ्यां स्थिरीकरणम्। (प.)	३९९	७

जगद्वाचित्वाधिकरणविषयाः।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ इन्द्रप्रतर्दनाधिकरणेन गतार्थताशङ्कातत्परिहारौ।	४०३	२
२ कक्षान्तरे पर्यवस्यत् हिरण्यगर्भ एव परब्रह्मास्त्विति पक्षनिराकरणार्थमस्याधिकरणस्य प्रवृत्तिरिति निरूपणम्। (प.)	४०३	१
३ बालाकिसंवादेऽसद्वादनिराकरणप्रकारोपपादनम्। (प.)	४०४	१४
४ मृषावादिनमपोह्य बालाकिं ब्रह्मवादिनम्। राजा कथमसंबद्धं मिथ्यावा वक्तुमर्हति। इति सिद्धान्तसंग्रहश्लोकतद्विवरणे।	४०६	१४

वाक्यान्वयाधिकरणविषयाः।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ मैत्रायणीब्राह्मणार्थसंग्रहः। (भा.)	४११	२
२ दुन्दुभेर्हन्यमानस्येति वाक्ययोजनाप्रकाराः, तेषु प्रकृतानुगुणयोजनाप्रकारनिर्णयश्च। (प.)	४१२	११
३ उपक्रमसामार्थ्यात् विज्ञानात्मन एव द्रष्टव्यत्वादिकमिति पूर्वपक्षः, तन्निराकरणपूर्वकपरमात्मोपदेशसिद्धान्तश्च। (शां. भा.)	४१३	१
४ आश्मरथ्यौडुलोमिकाशकृत्स्नाचार्याणां मतस्वरूपविवेचनं, तत्र काशकृत्स्नाचार्यमतस्यैवादरणीयत्वव्यवस्थापनम्।	४१५	१९

प्रकृत्यधिकरणविषयाः।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ ईक्षापूर्वककर्तृत्वं प्रभुत्वमसरूपता। निमित्तकारणेष्वेव नोपादानेषु कर्हिचित् इति पूर्वपक्षसंग्रहश्लोकतद्विवरणे	४२४	७
२ ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं प्रकृतित्वरूपमुत निमित्तत्वमिति संदिह्य निमित्तत्वमेवेति पूर्वपक्षस्य समर्थनम्।	४२४	१
३ प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादिति सूत्रावयवव्याख्यानेन प्रकृतित्वसाधनम्।	४२५	७
४ पञ्चमीश्रुत्यापि प्रकृतित्वसाधनम्।	४२५	२३
५ निमित्तत्वसाधनम्।	४२५	२५
६ अभिध्योपदेशात्प्रकृतित्वप्रतिपादनम्	४२७	७
७ साक्षाद्ब्रह्मैव कारणमुपादाय प्रभवप्रलयाम्नानादपि ब्रह्मणः प्रकृतित्वमिति प्रतिपादनम्।	४२७	११
८ कर्तृत्वकर्मत्वदर्शनादात्मनः प्रकृतित्वस्य निमित्तत्वस्य च प्रतिपादनम्।	४२८	२
९ परिमाणादित्यस्यावच्छिद्य व्याख्यानम्।	४२८	७
१० योनित्वेन पाठादपि प्रकृतित्वसाधनं पूर्वपक्षोक्तानुमानदूषणं च। ...	४२८	११

अथ सर्वव्याख्यानाधिकरणविषयः।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ अण्वादिकारणवादानां प्रधानकारणवादनिराकरणेन प्रधानमल्लनिराकरणन्यायेन निराकृतत्वबोधनम्। ...	४३०	२

इति प्रथमाऽध्यायस्य चतुर्थः पादः।

इति प्रथमोऽध्यायः।

द्वितीयाऽध्यायस्य प्रथमः पादः।

अथ स्मृत्यधिकरणविषयाः।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ वृत्तवर्तिष्यमाणयोरध्याययोः संगतिप्रदर्शनाय संक्षेपतस्तात्पर्यार्थकथनम्।	४३२	१
२ कपिलादिस्मृतीनां मोक्षसाधनप्रकाशकत्वाभावे आनर्थक्यापातात्तदविरोधेन वेदान्ता व्याख्यातव्या इति पूर्वपक्षसमर्थनम्।	४३३	१
३ पूर्वपक्षस्यायुक्तत्वाशङ्का तत्परिहारश्च।	४३३	९
४ नान्यस्मृतीत्यादिसूत्रशेषव्याख्यानेन स्मृतीनामविगानाच्छ्रौत एवार्थ आस्थेय इति प्रतिपादनम्।	४३४	३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
५ कपिलादिस्मृतीनां प्रत्यक्षमूलत्वाशङ्का तन्निराकरणं च ।	४३४	१६
६ श्रुतिः कपिलादीनां ज्ञानातिशयं बोधयति तत्कथं तेषां वचनमप्रमाणमित्याशङ्कानिराकरणम् ।	४३५	६
७ मन्वादीनां श्रौतत्वप्रदर्शनम् । ...	४३५	९
८ उक्तेर्थे महाभारतसंमतिप्रदर्शनम् ।	४३५	१२
९ मनुस्मृतेः श्रुतिसंवादप्रदर्शनम् । उपसंहारश्च ।	४३५	१७
१० महदादीनामलोकवेदसिद्धत्वात् सांख्यस्मृतेरनवकल्पनप्रदर्शनम् । ...	४३६	५

अथ योगप्रत्युक्त्यधिकरणविषयाः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ औपनिषदेन तत्त्वज्ञानेनापेक्षणात्सं-वादवाहुल्याच्च वेदेन योगस्मृतिः प्रमाणमिति पूर्वपक्षः ।	४३८	१
२ येनांशेन न विरुध्यते तत्रेष्टं प्रामाण्यं नान्यत्रेति सिद्धान्तः ।	४३९	१

अथ न विलक्षणत्वाधिकरणविषयाः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ पूर्वपक्षेऽनवकाशत्वाक्षेपसमाधी ।	४४०	२
२ 'न विलक्षणत्वादस्य' इति सूत्रावयवव्याख्यानेन जगतोऽब्रह्मप्रकृतिकत्वरूपपूर्वपक्षसमर्थनम् । ...	४४१	४
३ चेतनकारणश्रवणवलाज्जगतश्चेतनत्वोत्प्रेक्षा ।	४४१	२०
४ तथात्वं च शब्दादित्वस्य व्याख्यानेन जगतोऽचेतनत्वोपपादनम् । ...	४४२	३
५ अचेतनत्वेनाभिमतानां भूतेन्द्रियाणां चेतनत्वप्रदर्शकश्रुतीनामुपन्यासेनोत्तरसूत्रावतरणम् ।	४४२	९
६ दर्शितश्रुतीनां मृदादीनां वागादीनां वा न साक्षाच्चैतन्याभिधायकत्वं किंत्वयं तत्तदभिमानिदेवताव्यपदेश इत्येतस्योपपादनेन जगतो ब्रह्मविलक्षणत्वं व्यवस्थाप्याब्रह्मप्रकृतिकत्वरूपपूर्वपक्षोपसंहारः ।	४४२	१३
७ विलक्षणत्वादिति हेतौ व्यभिचारोद्भावनम् ।	४४३	१३
८ प्रकृतिविकारभावे सारूप्यं हेतुरिति पूर्वपक्ष्यभिप्रायं गृहीत्वा तस्यात्रासंभवप्रदर्शनम् ।	४४३	२०
९ विलक्षणत्वहेतोस्त्रिधा विकल्प्य दूषणम् ।	४४३	२२
१० ब्रह्मणि परिनिष्पन्नेऽपि प्रमाणान्तरानवकाशोपपादनम् ।	४४४	४
११ मननविधानाद्ब्रह्मणस्तर्कविषयत्वमित्याक्षेपनिरासः ।	४४५	१
१२ विभागश्रुतिविरोधपरिहारः । ...	४४५	५
१३ असत्कार्यवादपरिहारः ।	४४५	१३
१४ जगद्ब्रह्मणोः कार्यकारणभावविषयकोपनिषद्दर्शने चतुर्विधसूत्रव्याख्यानेनासामञ्जस्यप्रदर्शनम् ।	४४६	४
१५ प्रथमाऽसामञ्जस्यपरिहारः । ...	४४६	१४
१६ द्वितीयासामञ्जस्यपरिहारः । ...	४४७	११
१७ तृतीयस्य परिहारः ।	४४७	१८
१८ चतुर्थस्य परिहारः ।	४४७	१९
१९ वैलक्षण्यादीनां सांख्यपक्षसाधारणत्वप्रतिपादनम् ।	४४८	२
२० निरागमानां तर्काणामप्रतिष्ठितत्वोपपादनम् ।	४४८	१३
२१ प्रतिष्ठिततर्कसंभवप्रदर्शनम् । ...	४४८	१९
२२ एवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः इति सूत्रावयवव्याख्यानेनागमानुसारितर्कवशेन जगतो ब्रह्मप्रकृतिकत्वव्यवस्थापनम् ।	४४९	८

अथ शिष्टापरिग्रहाधिकरणविषयः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ मन्वादिभिः शिष्टैरपरिगृहीतानामण्वादिवादानां प्रधानकारणवादनिराकरणकारणातिदेशेन निराकरणम् ।	४५०	२

अथ भोक्त्रापत्त्यधिकरणविषयः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ प्रमाणान्तरसिद्धभोक्तृभोग्यविभागबाधकत्वं श्रुतेरयुक्तमित्याक्षिप्य परिणामदृष्टान्तेन तन्निरासः । ...	४५२	७

अथ आरम्भणाधिकरणविषयाः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ सूत्रं व्याख्याय पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षस्य विवर्ताश्रयणेन परमसमाधानम् ।	४५४	२
२ अनेकान्तवादोत्थापनम्	४५६	२
३ तन्निरसनम् ।	४५७	२
४ एकत्वैकान्ताभ्युपगमे लौकिकप्रमाणव्याघातापादनम् । मोक्षशास्त्रस्यानृतत्वेन तद्बोधितात्मैकत्वस्यासत्यत्वापत्तिश्च ।	४५८	१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
५ प्रमाणानां प्राग्ब्रह्मात्मताविज्ञानात्सत्यत्वोपपादनम्। … …	४५८	५
६ मोक्षशास्त्रानृतत्वापादितस्यात्मैकत्वानृतत्वस्य निरासः। … …	४५८	११
७ अनेकत्वस्य श्रौतत्वात्तात्त्विकत्वाशङ्का, तन्निरासश्च। … … …	४६१	४
८ सूत्रस्य श्रुतिप्रतिज्ञाभ्यां विरोधाशङ्का तन्निरासश्च। … … …	४६२	९
९ कारणसत्वे एव कार्यस्योपलम्भात्कार्यस्य कारणानन्यत्वप्रतिपादनम्।	४६३	२
१० भावाच्चेति पञ्चम्यन्तपाठपक्षे सूत्रव्याख्यानम्। … … …	४६३	९
११ उत्पत्तेः प्राक्कारणात्मना कार्यस्य सत्त्वश्रवणात्तदनन्यत्वप्रतिपादनम्।	४६४	६
१२ असदेवेदमित्यादिश्रवणात्प्रागुक्तकार्यसत्वमाक्षिप्य तन्निरासः। …	४६७	२
१३ कार्यस्य कारणानन्यत्वावगमकयुक्तिप्रदर्शनम् … … … …	४६७	१४
१४ समवायदूषणम्। … … …	४६८	२
१५ अवयविनोऽवयवातिरिक्तत्वनिराकरणम्। … … … …	४६८	६
१६ असत्कार्यवादे उत्पत्तेरकर्तृत्वनिरात्मकत्वयोरापत्तिः। … …	४६९	५
१७ सिद्धान्ते कारकव्यापारस्यार्थवत्त्वोपपादनम्। … … …	४७०	४
२० संवेष्टितप्रसारितपटन्यायेन कार्यस्य कारणानन्यत्वप्रतिपादनम्। …	४७१	२
२१ कार्यस्योपादानाद्भेदसाधक—भिन्नकार्यकरत्वहेतौ प्राणान्तर्भावेन व्यभिचारं दर्शयित्वा जगतो ब्रह्मानन्यत्वोपपादनम्। … … …	४७१	९

अथ इतरव्यपदेशाधिकरणविषयाः।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ शारीरस्य ब्रह्मात्मत्वव्यपदेशाद्धितक्रियाद्यदर्शनाच्च चेतनकारणवादाक्षेपः। … … … …	४७१	१६
२ जीवेश्वरयोः कल्पितभेदाङ्गीकारान्नहिताकरणादिदोषप्रसक्तिरिति सिद्धान्तप्रतिपादनम्। … … …	४७२	१४
३ जीवप्राज्ञपृथक्त्वस्याश्मादिवदुपपादनम्। … … … …	४७३	२

अथ उपसंहारदर्शनाधिकरणविषयाः।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ अद्वितीयस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वानुपपत्त्याशङ्का। … … …	४७३	११
२ क्षीरादिवद्विचित्रपरिणामोपपत्तिप्रदर्शनेन तन्निरासः … … …	४७४	२
३ दृष्टान्तवैषम्याच्चेतनकरणत्वाक्षेपः।	४७४	१४
४ देवादिदृष्टान्तेन तन्निरासः। …	४७५	१
५ दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरसमानत्वाक्षेपः	४७५	६
६ कुलालादिदृष्टान्तवैलक्षण्यमात्रस्य विवक्षितत्वेन निरासः। … …	४७५	१३

अथ कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणविषयाः।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ ब्रह्मणो निरवयवत्वात्क्षीरादिवत्परिणामः कृत्स्नस्य प्राप्नोतीति परिणामपक्षानुपपत्तिप्रदर्शनम्। … …	४७५	१८
२ ब्रह्मणो जगज्जन्मादिवद्विकारव्यतिरेकेणाप्यवस्थानश्रवणाच्छब्दप्रमाणकत्वाच्च नास्मत्पक्षे कश्चिद्दोष इति प्रतिपादनम्। … … …	४७६	१०
३ शब्दस्य विरुद्धार्थप्रत्यायनासामर्थ्यादेकदेशिव्याख्यानाक्षेपः। … …	४७६	२६
४ विवर्तवादमाश्रित्य तत्परिहारः। …	४७६	३२
५ ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्देनानेकाकारा सृष्टिर्भवतीति प्रतिपाद्य मायावादस्फुटीकरणम्। … … …	४७७	२
६ कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषाणां परपक्षेऽपि समानत्वप्रदर्शनम्। … …	४७८	९

अथ सर्वोपेताधिकरणविषयाः।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ ब्रह्मणः पूर्वदर्शितविचित्रशक्तिमत्त्वे प्रमाणश्रुत्युपन्यासः। … …	४७९	२
२ 'अकरणमश्रोत्रम्' इत्यादिशास्त्रेण परस्या देवतायाः विकरणत्वशासनात्सर्वशक्तियोगासंभवोपपादनम्।	४७९	१०
३ तत्परिहारः। … … …	४७९	१४

अथ न प्रयोजनवत्त्वाधिकरणविषयौ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ परमात्मन आत्मप्रयोजनाभावाज्जगत्कर्तृत्वानर्हतया जगतो ब्रह्मोपादानत्वप्रतिक्षेपः। … … …	४८०	२
२ प्रेक्षावत्प्रवृत्तेः श्वासप्रश्वासादिक्रियासु प्रयोजनव्यभिचारदर्शनाद्ब्रह्मणोऽपि जगत्सर्जने प्रवृत्तिर्नानुपपन्नेति प्रदर्शनम्। … … … …	४८०	१३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
अथ वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणविषयाः।		
१ वैषम्यनैर्घृण्यप्रसंगादीश्वरस्य जगज्जन्मादिहेतुत्वाक्षेपः।	४८२	२
२ सृज्यमानप्राणिधर्माधर्मसापेक्षत्वादीश्वरस्य न वैषम्यनैर्घृण्यप्रसक्तिरिति तन्निरासः।	४८३	५
३ सापेक्षत्वे मानप्रदर्शनम्। ...	४८३	१४
४ सृष्टेः प्राक्कर्मणोऽभावादाद्यसृष्टेस्तुल्यत्वापत्तिः	४८३	२०
५ संसारस्यानादित्वात्तन्निरासः। ...	४८४	३
६ उपपत्तिसहितश्रुतिस्मृतिभ्यां संसारस्यानादित्वसाधनम्।	४८४	७
अथ सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणविषयः।		
१ स्वपक्षपरिग्रहेण प्रधानप्रकरणोपसंहारः।	४८५	५

इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः।

द्वितीयाऽध्याये द्वितीयः पादः।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
अथ रचनानुपपत्त्यधिकरणविषयाः।		
१ अस्य द्वितीयपादस्य सांख्यादिदर्शननिराकरणरूपप्रयोजनप्रदर्शनम्।	४८७	३
२ सांख्यादिदर्शननिराकरणस्य प्रयोजनवत्त्वप्रतिपादनम्।	४८७	६
३ अत्र सांख्यादिपक्षप्रतिक्षेपस्य पौनरुक्त्यापादनम्।	४८८	३
४ पूर्वतोऽस्य प्रतिक्षेपस्य विशेषप्रदर्शनम्।	४८८	६
५ सर्वेषां बाह्याध्यात्मिकभेदानां सुखदुःखमोहात्मतयान्वीयमानत्वाज्जगत्कारणत्वेन प्रधानसिद्धिरिति पूर्वपक्षोपपादनम्।	४८८	८
६ विचित्ररचनानुपपत्तिरूपसूत्रोक्तहेतुप्रपञ्चनेन सांख्यानुमानदूषणम्।...	४८९	१
७ अन्वयादिति हेतावसिद्ध्युद्भावनम्।	४९१	४
८ परिमाणादिहेतूनां दूषणम्। ...	४९१	५
९ प्रवृत्त्यनुपपत्तेरपि जगत्कारणत्वेनाचेतनानुमानदूषणम्।	४९२	६
१० केवलस्य चेतनस्य प्रवृत्तिमाक्षिप्याचेतने तदुपपादनम्।	४९३	२
११ प्रवृत्तिरहितत्वेऽपीश्वरस्य प्रवर्तकत्वोपपादनम्। प्रवर्त्याभावप्रयुक्तप्रवृत्त्यनुपपत्तिनिरसनम्।	४९४	१
१२ क्षीरादिवच्चेतनं स्वत एव प्रवर्तत इति सांख्यमतनिरसनम्। ...	४९५	२
१३ प्रवर्तकत्वाभावात् प्रधानप्रवृत्त्यनुपपत्तिप्रदर्शनम्।	४९५	१४
१४ तृणादिवत्स्वाभाविकप्रधानपरिणामवादनिरासः।	४९६	२
१५ प्रधानस्य स्वाभाविकप्रवृत्तिमभ्युपगम्य तस्याः पुरुषार्थत्वखण्डनम्।	४९६	१५
१६ दृष्टान्तबलेन पुरुषस्य प्रवर्तकत्वमाशङ्क्य तन्निषेधः।	४९७	८
१७ गुणानां साम्यावस्थायां परस्परमङ्गाङ्गिभावानुपपत्तेः प्रधानप्रवृत्त्यनुपपत्तिः।	४९८	११
१८ गुणनां वैषम्योपगमयोग्यत्वानुमानदूषणम्।	४९८	१६
१९ परस्परविरोधाच्छ्रुतिस्मृतिविरोधाच्च सांख्याभ्युपगमस्यासामञ्जस्यप्रतिपादनम्।	४९९	४
२० तप्यतापकभावस्यैकस्मिन्ननुपपत्तेरौपनिषददर्शनमप्यसमञ्जसमिति सांख्यस्य प्रत्यवस्थानम्।	४९९	७
२१ तप्यतापकभावस्यापारमार्थिकत्वोपपादनम्	५००	१५
२२ तस्य तात्त्विकत्वेऽनिर्मोक्षप्रसङ्गः।	५०१	१३
२३ औपनिषदस्य तदभावः।	५०२	२
२४ परमाणुकारणवादिमतानुवादेनोत्तरसूत्रावतरणम्।	५०२	७
अथ महद्दीर्घाधिकरणविषयौ।		
१ परमाणुकारणवादिनां प्रक्रिया। ...	५०५	१
२ तत्प्रक्रियायामेव समानजातीयोत्पत्तिव्यभिचारं दर्शयित्वा चेतनाद्ब्रह्मणोऽचेतनस्य जगत उत्पत्तावनौचित्याभावप्रदर्शनम्।	५०६	२
अथ परमाणुजगदकारणत्वाधिकरणविषयाः।		
१ परमाणुकारणवादिनां मते परमाणुसद्भावे उपपत्तिः। परमाणूनां जगत्कारणताप्रक्रिया च।	५०९	१
२ निमित्ताभावादाद्यकर्मानुत्पत्त्या तन्निबन्धनसंयोगानुपपत्तिः। ...	५०९	१२
३ परमाणुषु संयोगस्वरूपानुपपत्तिः।	५१०	९
४ महाप्रलयेऽणूनां विभागजनककर्मासंभवः।	५१०	१३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
५ समवायाभ्युपगमादणुवादस्यायुक्तत्वम् ।	५११	५
६ परमाणूनां प्रवृत्तिस्वभावत्वादिचतुर्विधविकल्पासहत्वम्	५१३	२
७ रूपादिमत्त्वात्परमाणूनां सावयवत्वमनित्यत्वं च ।	५१४	१
८ वैशेषिकोक्त–नित्यत्वकारणत्रयस्य परमाणौ व्युदासः ।	५१४	८
९ पृथिव्यादिभूतपरमाणूनामुपचितापचितगुणत्वदर्शनादपरमाणुत्वम् । ...	५१६	२
१० शिष्टापरिगृहीतत्वात्परमाणुकारणवादस्यानादरणीयत्वम् ।	५१६	१४
११ वैशेषिकतन्त्राभ्युपगतपदार्थाः । तेषां मिथो भेदे द्रव्याधीनत्वानुपपत्तिः ।	५१७	३
१२ अयुतसिद्धत्वस्य त्रिधा विकल्प्य खण्डनम् ।	५१७	१४
१३ संबन्धिव्यतिरेकेण संबन्धस्याप्रामाणिकत्वम् ।	५२१	२
१४ परमाणूनां निरवयवत्वखण्डनम् ।	५२२	६
१६ उपसंहारः ।	५२२	१५

अथ समुदायाधिकरणविषयाः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ वैनाशिकैकदेशिनोः सर्वास्तित्ववादिनोर्मतम् ।	५२३	२
२ अस्मिन्मते समुदायिनामचेतनत्वात्संहन्तुः स्थिरस्यानभ्युपगमाच्च समुदायानुपपत्तिः ।	५२४	६
३ संहन्तुरभावेऽपि अविद्यादिषु परस्परप्रत्ययत्वेनानिशमावर्तमानेषु समुदायस्यार्थात्सिद्धिः ।	५२५	७
४ अविद्यादीनामितरेतरोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वम् ।	५२९	१
५ अविद्यादिभिराक्षिप्तेऽपि संघाते निमित्ताभावात्तदसिद्धिः ।	५२९	२
६ संघातानादित्वस्य विचारासहत्वम् ।	५३०	६
७ भोक्त्रभावात्संघातासिद्धिः । ...	५३१	३
८ सौगतैरभ्युपगतस्याविद्यादीनामितरेतरोत्पत्तिनिमित्तत्वस्य निरसनम् । ...	५३१	१०
९ हेत्वसत्त्वेऽपि फलोत्पत्तौ 'चतुर्विधान्हेतून्प्रतीत्य चित्तचैत्ता उत्पद्यन्ते' इति प्रतिज्ञाया उपरोधः । पूर्वक्षणस्योत्तरक्षणोत्पत्तिपर्यन्तमवस्थाने क्षणिकत्वप्रतिज्ञोपरोधः ।	५३२	१३
१० प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधप्रत्याख्यानम् ।	५३३	६
११ अविद्यानिरोधप्रत्याख्यानम् । ...	५३४	७
१२ आकाशस्य निरुपाख्यत्वप्रत्याख्यानम् ।	५३४	११
१३ अनुस्मृतेरुपलब्धृक्षणिकताप्रत्याख्यानम् ।	५३५	१५
१४ अभावाद्भावोत्पत्तिप्रत्याख्यानम् ।	५३९	१
१५ अभावाद्भावोत्पत्त्यभ्युपगमेऽप्रयतमानानामप्यभिमतसिद्ध्यापत्तिः । ...	५४०	१४

अथ अभावाधिकरणविषयाः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ विज्ञानवादिमतम् । तत्कृतमेव बाह्यार्थाभावोपपादनम् ।	५४१	२
२ बाह्यार्थाभावखण्डनम्	५४७	४
३ उपलब्धिव्यतिरेकेण बाह्यार्थाभावशङ्का तन्निराकरणं च ।	५४८	४
४ जागरितप्रत्ययानां स्वप्नप्रत्ययवैधर्म्यम्	५५५	८
५ वासनानुपपत्त्या तद्वैचित्र्यानुपपत्तिः ।	५५६	९
६ आलयविज्ञानस्य वासनानाश्रयत्वम् । शून्यवादस्य प्रमाणविप्रतिषिद्धत्वात् तन्निराकरणे सूत्रकृतोऽनादरः । ...	५५७	४
७ वैनाशिकसमयस्य सर्वथानुपपन्नत्वम् ।	५५८	१

अथ एकस्मिन्नसंभवाधिकरणविषयाः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ जैनानां समयः ।	५५९	२
२ सप्तभङ्गीनयखण्डनम् ।	५६१	१
३ जीवस्य शरीरपरिमाणत्वखण्डनम् ।	५६२	२४
४ जीवस्य पर्यायेणावयवोपगमापगमखण्डनम् ।	५६३	९
५ स्रोतःसन्ताननित्यतान्यायेन जीवस्य नित्यतावादखण्डनपरतया सूत्रव्याख्यानम् ।	५६४	१०
६ मोक्षावस्थाभाविजीवपरिमाणस्य नित्यत्वखण्डनम् ।	५६४	१७

अथ पत्यधिकरणविषयाः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ केवलाधिष्ठात्रीश्वरकारणवादः । ...	५६५	२
२ तस्यासामञ्जस्यम् ।	५६६	९
३ ईश्वरस्य प्रधानादिना संबन्धानुपपत्तिः ।	५६९	४
४ प्रधानस्याधिष्ठेयत्वानुपपत्तिः । ...	५६९	१६
५ पुरुषस्येव करणवदीश्वरस्य प्रधानाधिष्ठातृत्वे भोगादिप्रसङ्गः । ...	५७०	२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
६ सूत्रद्वयस्य ईश्वरस्य सशरीरत्वापत्तिपरतया व्याख्यानम्।	५७०	५
७ ईश्वरस्यान्तवत्त्वासर्वज्ञत्वापत्तिः।...	५७१	२

अथ उत्पत्त्यसंभवाधिकरणविषयाः।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ भागवतमतम्।	५७२	५
२ जीवस्योत्पत्तिखण्डनम्।	५७३	५
३ मनसो जीवप्रभवत्वखण्डनम्। ...	५७४	२
४ संकर्षणादीनां वासुदेवानिर्विशेषत्वम्।	५७४	७
५ अस्मिन् शास्त्रे बहुविधविप्रतिषेधोपलम्भः।	५७५	१०

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः।

द्वितीयाऽध्याये तृतीयः पादः ३

अथ वियदधिकरणविषयाः।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ आकाशस्योत्पत्त्यश्रवणादनुत्पत्तिः।	५७७	३
२ तैत्तिरीयश्रुतावाकाशस्योत्पत्तिश्रवणेऽपि तदनुरोधेनासहायस्याधिगतस्य ससहायत्वकल्पनमयुक्तम्। ...	५७८	१०
३ वियदुत्पत्तिश्रुतेर्गौणत्वम्। ...	५७९	११
४ श्रुतित आकाशस्याजत्वम्। ...	५८०	८
५ एकस्यापि संभूतशब्दस्य विषयविशेषवशात् गौणत्वम्।	५८०	१६
६ ब्रह्मणि अद्वितीयत्वप्रतिज्ञायाः स्वकार्यापेक्षया लक्षणान्यत्वाभावाचोपपत्तिः।	५८०	२३
७ ब्रह्माकाशयोरभेदोपचारादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्तिः। ...	५८१	७
८ प्रतिवेदान्तं दृश्यमानप्रतिज्ञायाः कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मणोऽव्यतिरेक एवानुपरोधः।...	५८१	१५
९ शब्देभ्यश्च प्रकृतिविकाराव्यतिरेकन्यायेनैव प्रतिज्ञासिद्ध्यवगमः। ...	५८१	२०
१० वियदुत्पत्तिश्रुतीनां छान्दोग्यश्रुत्याऽविरोधः।...	५८२	२
११ आकाशस्य सर्वेणानन्यदेशकालत्वात्क्षीरोदकन्यायेन प्रतिज्ञोपपादनदूषणम्।	५८३	१३
१२ आकाशोत्पत्तावसंभवाशङ्कानिराकरणम्।	५८४	१४
१३ नचाकाशस्यैकजातीयमनेकमस्त्यारम्भकद्रव्यमित्युद्भावितविरोधस्य परिहारः।	५८५	११
१४ आकाशस्योत्पत्तौ न पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः संभावयितुं शक्यत इत्याक्षेपपरिहारः।	५८६	८
१५ आकाशेऽजत्वसाधकवैधर्म्यहेतोर्दुष्टत्वम्।	५८६	१३
१६ शब्दाचेत्यादेर्निरसनम्॥	५८६	१७

अथ मातरिश्वाधिकरणविषयः।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ वियदतिदेशेन वायोरुत्पत्तिसाधनम्।	५८७	२

अथ असंभवाधिकरणविषयः।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ ब्रह्मणः सदात्मकस्य न कुतश्चिदुत्पत्तिः।	५८८	२

अथ तेजोधिकरणविषयः।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ तेजस आकाशवायुप्रणाड्या ब्रह्मयोनित्वम्।	५९०	२

अथ अबधिकरणविषयः।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ अपां तेजोयोनित्वम्।	५९२	१०

अथ पृथिव्यधिकाराधिकरणविषयः।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ ता आप ऐक्षन्तेति वाक्ये श्रूयमाणस्यान्नशब्दस्य प्रकरणादिभ्यः पृथिवीपरत्वम्।	५९३	१

अथ तदभिध्यानाधिकरणविषयः।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ ईश्वराधिष्ठितेभ्यो वियदादिभ्य उत्तरोत्तरभूतसर्गः।	५९४	२

अथ विपर्ययाधिकरणविषयः।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ भूतानामुत्पत्तिक्रमविपर्ययेणाप्ययक्रमः।	५९६	५

अथ अन्तराविज्ञानाधिकरणविषयः।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ बुद्धीन्द्रियमनसां भौतिकत्वान्न भूतानामुत्पत्तिप्रलयक्रमभङ्गः। ...	५९८	६

अथ चराचरव्यपाश्रयाधिकरणविषयः।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ जीवात्मनो न देहाश्रयौ स्थूलावुत्पत्तिप्रलयौ।...	६००	३

अथ आत्माधिकरणविषयः।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ जीवस्याकाशादीनामिव नोत्पत्तिप्रविलयौ।	६०१	२

अथ ज्ञाधिकरणविषयः।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ जीवात्मनो नित्यचैतन्यस्वरूपत्वम्।	६०३	११

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
अथ उत्क्रान्तिगत्यधिकरणविषयाः ।		
१ जीवस्योत्क्रान्तिगत्यागतिश्रवणादणुत्वम् ।	६०५	१
२ गमेः कर्तृस्थभावत्वाद्गत्यागती अमध्यमपरिमाणस्याणुत्वे एव संभवतः ।	६०५	१३
३ महत्त्वश्रुतेः परप्रकरणस्थत्वान्न जीवविषयत्वम् ।	६०६	४
४ साक्षादस्याणुत्ववाचिशब्दश्रवणादुन्मानश्रुतेश्चाणुत्वं जीवस्य । ...	६०६	१४
५ हरिचन्दनविन्दुः सकलदेहव्यापिनमाह्लादमिवात्मापि देहैकदेशस्थः सकलदेहव्यापिनीमुपलब्धिं करिष्यति ।	६०७	२
६ उक्तचन्दनदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकस्य च वैषम्याशङ्का तत्परिहारश्च । ...	६०७	७
७ मणिप्रदीपादीनामपवरकैकदेशवर्तिनामपि प्रभा यथाऽपवरकव्यापिनी एवमणोरपि जीवस्य चैतन्यं सकलदेहव्यापि ।...	६०७	१९
८ अणोरपि जीवस्य चैतन्यव्यतिरेको भविष्यति गन्धवत् ।	६०८	६
९ आत्मनश्चैतन्येन गुणेन समस्तशरीरव्यापित्वं श्रुतिर्दर्शयति ।... ...	६०८	१९
१० आत्मप्रज्ञयोः कर्तृकरणभावेन पृथगुपदेशाच्चैतन्यगुणेनात्मनः शरीरव्यापित्वम् ।	६०८	२२
११ परब्रह्मतादात्म्योपदेशाज्जीवस्य विभुत्वम् । त्वक्संबन्धेऽपि सकलशरीरगतवेदनानुपपत्तिः ।	६०९	२
१२ गुणव्याप्तिखण्डनम् ।	६०९	९
१३ बुद्धिगुणसारत्वादणुत्वादिव्यपदेशः । खशब्दोन्मानादीनां निरासः । ...	६१०	३
१४ सम्यग्दर्शनेन संसारित्वनिवृत्तिपर्यन्तमात्मनो बुद्ध्या संयोगो न शाम्यतीति न बुद्धिसंयोगविनाशस्यावश्यंभावादसंसारित्वप्रसक्तिः । ...	६११	५
१५ सुषुप्तिप्रलययोरपि सूक्ष्मात्मना बुद्धिसंयोगस्य सत्त्वम् ।	६१२	२
१६ अन्तःकरणानभ्युपगमे नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गः प्रतिबन्धककल्पनापत्तिर्वा ।	६१२	१०
अथ कर्त्रधिकरणविषयाः ।		
१ शास्त्रार्थवत्त्वाज्जीवस्य कर्तृत्वम् । ...	६१३	२
२ विहारोपदेशाच्च कर्तृत्वम्	६१३	८
३ जीवप्रक्रियायां करणानामुपादानसंकीर्तनाच्च ।...	६१३	११
४ लौकिकवैदिकप्रक्रियासु जीवस्य कर्तृत्वव्यपदेशाच्च ।	६१३	१४
५ स्वतन्त्रस्यापि जीवस्योपलब्धिवदिष्टानिष्टप्रवृत्तिरविरुद्धा ।	६१४	११
६ विज्ञानस्य कर्तृत्वे शक्तिविपर्ययापत्तिः	६१५	२
७ समाध्युपदेशस्यात्मनः कर्तृत्वमन्तरेणानुपपत्तिः ।	६१५	१०
अथ तक्षाधिकरणविषयः ।		
१ शास्त्रार्थवत्त्वादिभिः स्वाभाविकं कर्तृत्वं जीवस्येति पूर्वपक्षः । अनिर्मोक्षप्रसङ्गादुपाधिनिमित्तमिति सिद्धान्तः ।	६१५	१५
अथ परायत्ताधिकरणविषयाः ।		
१ ईश्वरमनपेक्ष्य कर्तृत्वं जीवस्येति पूर्वपक्षः ।	६१९	५
२ ईश्वरायत्तमिति राद्धान्तः । ...	६२०	६
३ जीवस्य धर्माधर्मावपेक्ष्येश्वरः कारयिताऽतो न वैषम्यनैर्घृण्यापत्तिः । संसारस्यानादित्वान्न परायत्तकर्तृत्वेऽपि जीवे ईश्वरस्य कृतप्रयत्नापेक्षत्वानुपपत्तिः ।	६२०	१७
अथ अंशाधिकरणविषयाः ।		
१ भेदाभेदावगमाज्जीव ईश्वरस्यांशः ।	६२१	९
२ मन्त्रवर्णाच्चांशत्वावगमः ।	६२३	२
३ भगवद्गीतायामपि जीवस्यांशत्वश्रवणम् ।	६२३	७
४ परमात्मनो देहाद्यभिमानाभावान्न जैवदुःखेन दुःखित्वम् ।	६२३	१६
५ व्यासादीनां जैवेन दुःखेन न परमात्मा दुःखायत इति स्मृतिः । ...	६२४	११
६ एकस्मिन्नेव परमात्मनि सर्वभूतेषु जीवभावेन स्थितेऽपि देहसंबन्धान्नानुज्ञापरिहारानुपपत्तिः । ...	६२४	२७
७ ऐकात्म्याभ्युपगमेऽप्युपाध्यसंतानान्न कर्मफलव्यतिकरः ।	६२५	१६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
८ जीवः परमात्मन आभास इत्यतोऽप्यव्यतिकरः कर्मफलयोः । ...	६२५	२१
९ परपक्ष एवैष व्यतिकरः ।	६२६	३
१० अदृष्टस्यानियामकत्वम् ।	६२६	१९
११ अभिसंध्यादीनामपि नियमहेतुत्वानुपपत्तिः ।	६२७	२
१२ शरीरावच्छिन्नात्ममनःसंयोगस्याप्यनियामकत्वम् ।	६२७	५

इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

द्वितीयाध्याये चतुर्थः पादः ।

अथ प्राणोत्पत्त्यधिकरणविषयाः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ प्राणानामुत्पत्त्याम्नानानाम्नानाभ्यामप्रतिपत्तिरुत्पत्तिश्रुतेर्वा गौणत्वम् । तथाशब्देऽसंबद्धत्वाक्षेपः, तत्परिहारश्च ।	६२९	३
२ प्राणानां ब्रह्मविकारत्वम् ।	६३०	१९
३ प्राणोत्पत्तिश्रुतेर्गौणत्वासंभवः । ...	६३१	२
४ एकस्यैव जन्मवाचिपदस्य प्राक्प्राणेषु श्रुतस्योत्तरत्राकाशादिषु श्रवणादपि प्राणानां जन्मश्रुतेर्मुख्यत्वम् ।	६३२	८
५ वाक्प्राणमनसां तेजोवन्नपूर्वकत्वाभिधानादपि प्राणोत्पत्तिश्रुतेर्मुख्यत्वम्॥	६३२	१८

अथ सप्तगत्यधिकरणविषयौ ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ सप्तैव प्राणा इति पूर्वपक्षस्य समर्थनम् ।	६३३	२
२ एकादश इति सिद्धान्तः । ...	६३४	११

अथ प्राणाणुत्वाधिकरणविषयः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ प्राणानां सूक्ष्मत्वं परिच्छिन्नत्वं च ।	६३७	११

अथ प्राणश्रैष्ठ्याधिकरणविषयः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ श्रेष्ठप्राणस्यापि ब्रह्मविकारत्वम् । ...	६३८	२

अथ वायुक्रियाधिकरणविषयाः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ मुख्यप्राणो वायुर्वा करणवृत्तिर्वेति पूर्वपक्षः । अध्यात्ममापन्नो वायुभेद एव प्राण इति सिद्धान्तः । ...	६३९	२
२ प्राणस्य न जीववत्स्वातन्त्र्यम् । ...	६४१	२
३ देहेन्द्रियविधारणप्रयोजनकत्वात्प्राणस्य न विषयान्तरप्रसङ्गलक्षणो दोषः।	६४१	१२
४ प्राणस्य कार्यभेदापेक्षाः पञ्च वृत्तयः ।	६४१	२६

अथ श्रेष्ठाणुत्वाधिकरणविषयः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ मुख्यप्राणस्य सौक्ष्म्यपरिच्छेदरूपाणुत्ववत्त्वम् ।	६४२	१२

अथ ज्योतिराद्यधिकरणविषयाः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ प्राणानां स्वमहिम्नैव स्वकार्यप्रवृत्तिरिति पूर्वपक्षः ।	६४३	२
२ ज्योतिराद्यधिष्ठितानामेव प्रवृत्तिरिति सिद्धान्तः ।	६४३	६
३ शारीरस्यैव भोक्तृत्वं न प्राणाधिष्ठितानां देवतानाम् ।	६४४	१३
७ शारीरेणैव प्राणानां नित्यसंबन्धश्रवणान्न करणनियन्त्रीणां देवतानां भोक्तृत्वम् ।	६४५	४

अथ इन्द्रियाधिकरणविषयाः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ वागादीनामेकादशप्राणानां मुख्यप्राणवृत्तित्वमिति पूर्वपक्षः ।	६४६	२
२ तत्त्वान्तराणीति सिद्धान्तः । ...	६४७	४
३ वागादिभ्यो भेदेन प्राणस्य श्रवणादपि तत्त्वान्तरत्वं वागादीनाम् । ...	६४८	२
४ विरुद्धधर्मवत्त्वाच्च तथा ।	६४८	८

अथ संज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणविषयाः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ जीवकर्तृकं नामरूपव्याकरणमिति पूर्वपक्षः ।	६५०	२
२ त्रिवृत्कुर्वतः परमेश्वरस्यैव नामरूपव्याकर्तृत्वम् ।	६५१	४
३ अध्यात्मं त्रिवृत्करणम् ।	६५२	१९
४ अविशेषात्सर्वेषां त्र्यात्मकत्वेऽपि भूयस्त्वादेव तेजोवन्नविशेषवादस्य भूतभौतिकेषूपपत्तिः ।	६५३	१०

इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

इति द्वितीयाध्यायः ॥

तृतीयाध्याये प्रथमः पादः ।

अथ तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणविषयाः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ पूर्वदेहाद्देहान्तरं प्रपद्यमानो जीवो देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैरसंपरिष्वक्तो गच्छतीति पूर्वपक्षः ।	६५५	५
२ भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्तो गच्छतीति सिद्धान्तः ।	६५८	२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
३ अपां त्र्यात्मकत्वादप्शब्देन सर्वेषां देहबीजभूतानां भूतसूक्ष्माणां ग्रहणम्।	६५९	९
४ प्राणगतिश्रवणादपि तदाश्रयभूतानामपां भूतान्तरोपसृष्टानां गतिः। ...	६६१	४
५ वागादीनामग्न्यादिगतिश्रुतेर्भाक्तत्वम्।	६६१	९
६ प्रथमाग्नौ होम्यद्रव्यत्वेनाप एव श्रद्धाशब्देनाभिप्रेयन्ते।	६६२	२
७ आहुतीमयीभिरद्भिः संपरिष्वक्ता जीवा रंहन्ति।	६६४	२
८ इष्टादिकारिणां श्रूयमाणस्यान्नभावस्य भाक्तत्वम्।	६६५	२

अथ कृतात्ययाधिकरणविषयाः।

१ चन्द्रमण्डलमधिरूढा भुक्तभोगा निरनुशया अवरोहन्तीति पूर्वपक्षः।	६६७	१
२ सानुशया एवावरोहन्तीति सिद्धान्तः।	६६७	१५
३ चरणश्रुतिरनुशयं लक्षयति। ...	६७१	१
४ इष्टादिकर्मजातस्य चरणापेक्षित्वात्र चरणानर्थक्यम्।	६७१	९
५ सुकृतदुष्कृते एव चरणशब्देन प्रत्याय्येते इति बादरिः।	६७२	२

अथ अनिष्टादिकार्याधिकरणविषयाः।

१ इष्टादिकारिणामितरेषां च समाना चन्द्रप्राप्तिः।	६७३	२
२ इष्टादिकारिण एव चन्द्रमसमारोहन्ति नेतरे।	६७३	१०
३ इतरेषां यमायत्तं कपूयकर्मविपाकं स्मरन्ति।	६७३	२०
४ रौरवप्रमुखान्सप्त नरकाननिष्टादिकारिणः प्राप्नुवन्ति।	६७३	२३
५ यमप्रयुक्तानामेव चित्रगुप्तादीनां रौरवादिष्वधिष्ठातृत्वम्। ...	६७४	५
६ क्षुद्रजन्तुलक्षणतृतीयमार्गोपदेशादपि नानिष्टादिकारिणश्चन्द्रमसं प्राप्नुवन्ति।	६७४	८
७ देहलाभायाहुतीनां पञ्चसंख्यानियमो नादर्तव्यः।	६७५	५
८ द्रोणधृष्टद्युम्नादीनां शरीरारम्भं प्रत्याहुतिसंख्यानादरो भारतादिषु स्मर्यते।	६७६	२
९ स्वेदजोद्भिज्जयोरप्याहुतिसंख्यानादरो दृश्यते।	६७६	७
१० 'आण्डजं जीवजमुद्भिज्जं च' इति छान्दोग्यश्रुतावुद्भिज्जशब्देन स्वेदजोपसंग्रहः।	६७६	१२

अथ साभाव्यापत्त्यधिकरणविषयः।

१ चन्द्रमसोऽवरोहन्त आकाशादिसाम्यं प्रतिपद्यन्ते न स्वरूपम्।	६७७	२

अथ नातिचिराधिकरणविषयः।

१ अनुशयिनां व्रीह्यादिभावापत्तेः प्रागल्पेनैव कालेनावरोहः।	६७८	८

अथान्याधिष्ठिताधिकरणविषयाः।

१ अनुशयिनां भोगाधिष्ठानं व्रीहियवादयः स्थावरा भवन्तीति पूर्वपक्षः।	६८०	२
२ क्षेत्रज्ञान्तराधिष्ठितेष्वेव व्रीहियवादिष्वनुशयिनां संसर्गमात्रप्रतिपत्तिः।	६८०	९
३ आध्वरिकस्य कर्मणोऽविशुद्धत्वाक्षेपनिरासः।	६८०	२४
४ व्रीह्यादिभावस्यानन्तरमनुशयिनां रेतःसिग्भावाम्नानादपि व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं तद्भावः।	६८५	८
५ योनेः शरीरश्रुतेरपि व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रमनुशयिनां तज्जन्म। ...	६८५	१४

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः।

तृतीयाऽध्याये द्वितीयः पादः २

अथ संध्याधिकरणविषयाः।

१ संध्ये स्थाने सृष्टिः पारमार्थिकी।	६८७	२
२ कैश्चित्सांध्ये स्थाने प्राज्ञस्यात्मनः कामानां निर्मातृत्वाम्नानाच्च। ...	६८८	६
३ स्वप्नदर्शनस्य मायामात्रत्वम्। ...	६८९	५
४ स्वप्नस्य भविष्यतोः साध्वसाधुनोः सूचकत्वम्।	६९२	१५
५ रथादिसृष्टिवचनस्य भाक्तत्वम्। ...	६९३	१
६ सांध्ये स्थाने जीवस्य निर्मातृत्वम्।	६९३	८
७ जीवस्येश्वरांशत्वेऽप्यविद्यादिव्यवधानेन ज्ञानैश्वर्यतिरोधानान्न सांकल्पिकी रथादिसृष्टिः।	६९३	२१
८ देहेन्द्रिययोगाज्जीवस्य ज्ञानैश्वर्यतिरोभावः।	६९३	३३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः — पृष्ठं पङ्क्तिः

अथ तदभावाधिकरणविषयाः ।

१ नाडीपुरीतद्ब्रह्मणां परस्परनिरपेक्षतया सुषुप्तिस्थानत्वमिति पूर्वपक्षः । ... ६९५ २
२ नाडीपुरीतद्ब्रह्मणां समुच्चितानां सुषुप्तिस्थानत्वं तत्रापि नाडीपुरीततोर्द्वारत्वं ब्रह्मण एव स्थानत्वम् । ... ६९६ ९
३ ब्रह्मणः सकाशाज्जीवस्य प्रबोधश्रुतेरात्मैव सुषुप्तिस्थानम् । ७०३ ७

अथ कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणविषयः ।

१ सति संपत्तेः प्रबुध्यमानो यः कश्चित्प्रबुध्यत इति पूर्वपक्षः । यो यत्र सुप्तः स एव जीवस्तत्र प्रबुध्यत इति सिद्धान्तः । ७०४ १

अथ मुग्धाधिकरणविषयाः ।

१ मुग्धावस्थाया जागरितस्वाप्नसुषुप्तमृत्य्वन्यतमावस्थायामन्तर्भाव इति पूर्वपक्षः । ७०६ १
२ जागरितादिष्वन्तर्भावनिरासः । ... ७०६ ४
३ अर्धसंपत्तिरिति सिद्धान्तः । ... ७०६ २१

अथ उभयलिङ्गाधिकरणविषयाः ।

१ ब्रह्मण उभयलिङ्गश्रुत्यनुग्रहादुभयलिङ्गत्वमिति पूर्वपक्षः । निर्विशेषलिङ्गकत्वमिति राद्धान्तः । ७०७ १३
२ प्रत्युपाधिभेदं ब्रह्मणोऽभेदश्रवणान्न सविशेषत्वम् । ७०८ ११
३ भेददर्शननिन्दापूर्वकमभेदसमाम्नानादपि प्रपञ्चस्य ब्रह्मैकस्वभावत्वम् । ७०८ २१
४ सविशेषब्रह्मविषयकवाक्यानामाकारे तात्पर्याभावादनाकारत्वं ब्रह्मणः । ७०८ २८
५ कल्पितद्वैते सावकाशत्वादाकारवद्विषयश्रुतीनामवैयर्थ्यम् । ७०९ ७
६ श्रुत्या चैतन्यमात्रस्वरूपत्वप्रतिपादनाद्ब्रह्म निर्विशेषम् । ७०९ १६
७ श्रुतिस्मृत्योः पररूपप्रतिषेधेन ब्रह्मोपदेशादपि ब्रह्मणो निर्विशेषत्वम् । ७०९ २२
८ ब्रह्मणो निर्विशेषत्वादेव जलसूर्यकोपमोपादानम् । ७१० ६
९ दृष्टान्तवैषम्यम् । ७१० १२
१० अवैषम्योपपादनम् । ७१० १७
११ श्रुतिः परस्यैव ब्रह्मणो देहादिषूपाधिष्वनुप्रवेशं दर्शयति । ७११ २
१२ केचिदत्र ११ सूत्रमारभ्य १४ सूत्रपर्यन्तमेकं १४ सूत्रमारभ्य २१ सूत्रपर्यन्तमपरमित्यधिकरणद्वयं कल्पयन्ति तन्मतस्योपन्यासपूर्वको निरासः ॥ ७११ ७

अथ प्रकृतैतावत्त्वाधिकरणविषयाः ।

१ ब्रह्मणो रूपद्वयं तद्विशिष्टं ब्रह्म चैतदुभयं प्रतिषिध्यतेऽथवा ब्रह्मैव प्रतिषिध्यत इति पूर्वपक्षः । ७१६ ९
२ पक्षद्वयस्य निराकरणम् । ७१९ २
३ रूपप्रपञ्चं प्रतिषेधति, ब्रह्म परिशिनष्टीति सिद्धान्तः । ७२० ३
४ अग्राह्यत्वाद्ब्रह्मणोऽसत्त्वमाशङ्क्याव्यक्तत्वादग्राह्यत्वोपपादनम् । ... ७२१ २२
५ संराधनकाले योगिभिर्ब्रह्म साक्षात्क्रियते । ७२१ २९
६ उपाधिनिमित्त एवात्मनो भेदः स्वतस्त्वैकात्म्यम् । ७२२ ७
७ जीवस्य ब्रह्मात्मत्वश्रुतिवशादपि नानात्वस्यौपाधिकत्वम् । ७२२ ११
८ भेदाभेदवादः । ७२२ १५
९ प्रकाशाश्रयवद्भेदव्यपदेशो जीवपरयोः । ७२२ २५
१० प्रकाशादिवदवैशेष्यस्यौचित्यम् । ... ७२३ २
११ परमात्मनोऽन्यस्य चेतनस्य प्रतिषेधाच्च पूर्वोक्त एव सिद्धान्तः । ... ७२३ ९

अथ पराधिकरणविषयाः ।

१ सेत्वादिव्यपदेशेभ्योऽस्ति ब्रह्मव्यतिरिक्तं वस्त्विति पूर्वपक्षः । ... ७२४ २
२ सेतुव्यपदेशो जगतस्तन्मर्यादानां च विधारकत्वेनात्मस्तुत्यर्थः । ... ७२५ १०
३ उन्मानव्यपदेशस्योपासनार्थत्वं न ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्तुसत्ताप्रतिपादनार्थत्वम् । ७२६ २
४ संबन्धभेदस्योपाधिभेदापेक्षित्वम् । ६२६ १२
५ संबन्धभेदस्यौपाधिकत्वोपपादनम् । ७२७ २
६ श्रुतिभिरपि ब्रह्मणः परं वस्तु प्रतिषिध्यते । ७२७ १०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
७ सेत्वादिव्यपदेशनिराकरणेनान्यप्रतिषेधसमाश्रयणेन व्याप्तिवचनशब्दैश्चात्मनः सर्वगतत्वं सिध्यति । ...	७२७	१९

अथ फलाधिकरणविषयाः ।

१ कर्मफलं न कर्मणः संभवति नाप्यपूर्वात् ।	७२८	२
२ श्रुतेरपीश्वरस्य फलहेतुत्वम् । ...	७२८	१५
३ जैमिनिस्त्वाचार्यो धर्मात्फलं मन्यते ।	७३१	२
४ बादरायणस्त्वीश्वरमेव फलहेतुं मन्यते ।	७३२	२

इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

तृतीयाध्याये तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

अथ सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणविषयाः ।

१ विद्यैक्याद्विज्ञानभेदाभेदचिन्तावताराक्षेपस्तत्परिहारश्च ।	७३४	३
२ नामरूपविभेदादिभ्यः प्रतिवेदान्तं विद्याभेद इति पूर्वपक्षः ।... ...	७३५	१
३ चोदनाद्यविशेषाद्यान्येकस्मिन्वेदान्ते विज्ञानानि तान्येव वेदान्तान्तरेष्विति सिद्धान्तः ।...	७४५	१
४ गुणभेदेऽप्यैकविद्यम् ।	७४६	२
५ शिरोव्रतस्याम्नायधर्मत्वान्न विद्याभेदकत्वम् ।	७४७	१०
६ श्रुतिरपि वेद्यैकत्वेन विद्यैकत्वं दर्शयति ।	७४७	२२

अथ उपसंहाराधिकरणविषयः ।

१ अन्यत्रोदितानां विज्ञानगुणानामन्यत्रापि समाने विज्ञान उपसंहारः सर्वविज्ञानानां सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वसाधनफलम् ।	७४९	१०

अथान्यथात्वाधिकरणविषयाः ।

१ छान्दोग्यबृहदारण्यकोक्तयोरुद्गीथविद्ययोरेकत्वं बहुतरस्याविशेषस्य प्रतीयमानत्वादिति पूर्वपक्षः ।... ...	७५२	१
२ प्रक्रमभेदाद्विद्याभेद इति सिद्धान्तः ।	७५३	७
३ संज्ञैकत्वरूपपूर्वपक्षबीजनिराकरणम् ।	७५९	९

अथ व्याप्त्यधिकरणविषयः ।

१ ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमित्यत्राक्षरोद्गीथशब्दयोः सामानाधिकरण्ये श्रूयमाणेऽध्यासापवादैकत्वविशेषणपक्षाः प्रतिभान्ति तेषु विशेषणपक्षस्यैव सामञ्जस्यम् ।	७६०	२

अथ सर्वाभेदाधिकरणविषयः ।

१ प्राणविद्यायाश्छान्दोग्यकौषीतकिप्रभृतिषु श्रूयमाणाया एकत्वात्क्वचिदुक्तानामपि गुणानामन्यत्रोपसंहारः ।	७६३	२

अथ आनन्दाद्यधिकरणविषयाः ।

१ ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपराणामानन्दरूपत्वादीनां सर्वत्र प्रतिपत्तिः । ...	७६६	२
२ प्रियशिरस्त्वादीनां नान्यत्र प्राप्तिः ।	७६७	२
३ आनन्दादीनां स्वरूपप्रतिपत्तिप्रयोजनतया प्रियशिरस्त्वादिभ्यो वैषम्यम् ।	७६७	१६

अथ आध्यानाधिकरणविषयौ ।

१ इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इत्यादिवाक्यैः सर्वेषां परत्वेन प्रतिपादनमिति पूर्वपक्षः । पुरुष एव सर्वेभ्यः परः प्रतिपाद्यते इति सिद्धान्तः ।	७६७	२०
२ श्रुतिरेव प्रकृतं पुरुषमात्मेत्याह आत्मनश्च दुरधिगमत्वं श्रुत्या स्वयमेव दर्शितमिति पुरुषप्रतिपत्त्यर्थैवेन्द्रियादिप्रवाहोक्तिः ।	७६९	२

अथ आत्मगृहीत्यधिकरणविषयाः ।

१ आत्मा वा इदमित्यत्रात्मशब्देनापरमात्मा(सूत्रात्मा)भिलप्यते इति पूर्वपक्षः । परमात्मैवाभिलप्यत इति सिद्धान्तः ।	७६९	१२
२ वाक्यान्वयदर्शनान्न परमात्मग्रहणमिति पूर्वपक्षयुक्तस्य परिहारः । लौकिकेषु विशेषवत्स्वात्मसु प्रसिद्धो व्यापार इहानुगम्यते इति सूत्रात्मपरिग्रहे लिङ्गस्य पूर्वपरिदर्शितस्य विवक्षितार्थानुगुण्येन ग्रहणम् । ...	७७१	४
३ वर्णकान्तरम्—कतम आत्मेत्यादिवाजसनेयकश्रुतेः सदेव सोम्येत्यादिछान्दोग्यश्रुतेश्चातुल्यार्थत्वमिति पूर्वपक्षः । प्रतिपादनप्रकारभेदेऽपि प्रतिपाद्यार्थाभेद इति सिद्धान्तः । ...	७७२	१२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
अथ कार्याख्यानाधिकरणविषयः ।		
१ छान्दोग्यवाजसनेयकयोश्च प्राणसंवादे आचमनमेव विधीयत इति पूर्वपक्षः । वासोविज्ञानं विधीयत इति सिद्धान्तः ।	७७४	२
अथ समानाधिकरणविषयः ।		
१ अग्निरहस्यवृहदारण्ययोः पठिते शाण्डिल्यविद्ये परस्परभिन्ने इति पूर्वपक्षः । विद्यैकत्वमिति सिद्धान्तः ।	७७७	२
अथ संबन्धाधिकरणविषयाः ।		
१ वृहदारण्यके सत्यविद्यायामुपदिश्यमानयोरुपनिषदोरुभयोरविभागेनोभयत्रानुसंधानमिति पूर्वपक्षः । ...	७७९	२
२ नाविभागेनानुसंधानमपितु व्यवस्थयेति सिद्धान्तः ।	७७९	१३
३ अतिदेशलिङ्गादप्युपनिषदोर्व्यवस्थितिः ।	७८०	१०
अथ संभृत्यधिकरणविषयः ।		
१ संभृतिद्युव्याप्तिप्रभृतीनां विभूतीनां शाण्डिल्यविद्यादिष्वनुपसंहारः । ...	७८०	१७
अथ पुरुषविद्याधिकरणविषयः ।		
१ शाखान्तराधीतानां पुरुषविद्याधर्माणां तैत्तिरीयकेऽप्राप्तिः ।	७८२	७
अथ वेधाद्यधिकरणविषयौ ।		
१ प्रविध्यादिमन्त्राणां प्रवर्ग्यादिकर्मणां च संनिधिपाठाद्विद्यासूपसंहार इति पूर्वपक्षः ।	७८४	८
२ वेधाद्यर्थानामुपनिषदुदितविद्याभिरसंवद्धत्वात्तास्वनुपसंहार इति सिद्धान्तः ।	७९०	२
अथ हान्यधिकरणविषयाः ।		
१ यत्र सुकृतदुष्कृतयोर्हानमात्रश्रवणं तत्रोपायनस्यासंनिपात इति पूर्वपक्षः ।	८०४	३
२ हानशब्दशेषत्वादुपायनशब्दस्यास्त्युपायनसंनिपात इति सिद्धान्तः ।	८०४	१६
३ वर्णकान्तरम्—विधूननश्रुत्या सुकृतदुष्कृतशब्दयोः स्वकार्याचालनमात्रमभिधीयत इति पूर्वपक्षः । हानमेवेति सिद्धान्तः ।	८०७	१
अथ सांपरायाधिकरणविषयौ ।		
१ पर्यङ्कस्थं ब्रह्म प्रस्थितः व्यध्वन्येव सुकृतदुष्कृते विधूनुते इति पूर्वपक्षः । देहादपसर्पण एव जहातीति सिद्धान्तः ।	८१०	२
२ मृतस्य छन्दतो विद्यानुष्ठानानुपपत्तेर्विद्याभ्यासस्य सुकृतदुष्कृतक्षयस्य चानुपपत्तिः ।	८११	२
अथ गतेरर्थवत्त्वाधिकरणविषयौ ।		
१ हानावविशेषेण देवयानपन्थाः संवध्यत इति पूर्वपक्षः । विभागेनेति सिद्धान्तः ।	८१२	२
२ सगुणोपासनेषु देवयानपथापेक्षा ।	८१२	११
अथानियमाधिकरणविषयः ।		
१ गतिर्यासु विद्यासु श्रूयते तत्रैव नियम्यत इति पूर्वपक्षः । अभ्युदयफलानां सगुणानामेव विद्यानामविशेषेण गतिर्भवितुमर्हतीति सिद्धान्तः । ...	८१३	३
अथ यावदधिकाराधिकरणविषयौ ।		
१ अपान्तरतमःप्रभृतीनां जन्मस्मरणान्निर्गुणविद्यायाः पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वमहेतुत्वं वेति पूर्वपक्षः । ...	८१७	१
२ प्रारब्धविपाकस्य कर्मणः प्रक्षयं यावदधिकारमवतिष्ठन्ते तत्प्रक्षयान्मोक्षं प्राप्नुवन्तीत्यैकान्तिकी विदुषः कैवल्यसिद्धिः ।	८१८	९
अथाक्षरध्यधिकरणविषयः ।		
१ अक्षरविशेषणानां यत्र क्वचिदप्युत्पन्नानामक्षरेण सर्वत्राभिसंवन्धः ।...	८१९	३
अथ इयदधिकरणविषयः ।		
१ 'द्वासुपर्णा' 'ऋतं पिवन्तौ' इति मन्त्रद्वये विद्यानानात्वमिति पूर्वपक्षः । विद्यैकत्वमिति सिद्धान्तः ।	८२१	२
अथान्तरत्वाधिकरणविषयाः ।		
१ वृहदारण्यके कौषीतकेयकहोळचाक्रायणोषस्तप्रश्नोपक्रमयोर्विद्ययोरभ्याससामर्थ्यान्नानात्वमिति पूर्वपक्षः । वेद्यैकत्वाद्विद्यैकत्वमिति सिद्धान्तः ।	८२२	८
२ आम्नानभेदानुपपत्तिपरिहारः । ...	८२३	१०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
अथ व्यतिहाराधिकरणविषयः।		
१ 'तद्योऽहं सोऽसौ' 'त्वं वा अहमस्मि' इत्यत्र संसारिणीश्वरदृष्टिरेव विधीयते इति पूर्वपक्षः। व्यतिहारेणोभयदृष्टिरिति सिद्धान्तः।	८२४	२
अथ सत्याद्यधिकरणविषयौ।		
१ 'स यो हैतं' 'तद्यत्तत्सत्यम्' इत्येते द्वे सत्यविद्ये फलसंयोगभेदादिति पूर्वपक्षः। फलान्तरश्रवणस्य तस्योपनिषदहरहमित्यङ्गान्तरोपदेशस्तावकतया विद्यैकत्वमिति सिद्धान्तः।	८२५	२
२ अस्य सूत्रस्य अक्ष्यादित्यपुरुषविद्याविषयिण्या एकदेशिव्याख्याया उपन्यासनिराकरणे।	८२६	१०
अथ कामाद्यधिकरणविषयः।		
१ दहरविद्याया हार्दविद्यायाश्चैकत्वं परस्परगुणयोगश्च।	८२७	८
अथ आदराधिकरणविषयौ।		
१ भोजनलोपेऽप्यद्भिर्वान्येन वा द्रव्येणाविरुद्धेन प्राणाग्निहोत्रस्यानुष्ठानमिति पूर्वपक्षः।	८२९	२
२ भोजनलोपे लोप एव प्राणाग्निहोत्रस्येति सिद्धान्तः।...	८३२	६
अथ तन्निर्धारणाधिकरणविषयौ।		
१ कर्माङ्गव्यपाश्रयाणामुद्गीथाद्युपासनानां नित्यत्वमिति पूर्वपक्षः। ...	८३३	१३
२ पृथक्फलश्रुतेर्न तेषां नित्यवत्कर्मसु नियम इति सिद्धान्तः।	८३४	५
अथ प्रदानाधिकरणविषयौ।		
१ वायुप्राणयोस्तत्त्वाभेदात्तद्विषयकोपासनयोरेकत्वमिति पूर्वपक्षः ...	८३६	७
२ आध्येयांशपृथक्त्वादाध्यानपृथक्त्वमिति सिद्धान्तः।	८३७	१२
अथ लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणविषयाः।		
१ मनश्चिदादीनां सांपादिकाग्नीनां स्वातन्त्र्यमिति सिद्धान्तः।	८४०	२
२ पूर्वपक्षः—मनश्चिदादीनां प्रकरणात्क्रियाशेषत्वम्।	८४१	२
३ इष्टकाचितेनातिदेशादप्येतेषां क्रियानुप्रवेशित्वम्।	८४२	२
४ सिद्धान्तः—विद्यात्मका एवैते। ...	८४२	६
५ लिङ्गदर्शनाच्च स्वातन्त्र्यम्। ...	८४३	२
६ श्रुतिलिङ्गादीनां बलीयस्त्वाच्च। ...	८४३	६
७ क्रियाङ्गानां मनआदिष्वनुबन्धादपि मनश्चिदादीनां स्वातन्त्र्यम्। ...	८४३	२७
८ मानसवदिति दृष्टान्तस्य विघटनम्।	८४४	९
९ पूर्वोत्तरब्राह्मणयोः स्वतन्त्रविद्याविधानान्मध्यस्थस्यापि ब्राह्मणस्य स्वतन्त्रविद्याविधिपरत्वम्।	८४४	१७
अथ ऐकात्म्याधिकरणविषयौ।		
१ देहादात्मनोऽव्यतिरेक इति लोकायतिकस्य पूर्वपक्षः।	८४९	२
२ देहव्यतिरेक एवात्मन इति सिद्धान्तः।	८५२	२
अथ अङ्गावबद्धाधिकरणविषयौ।		
१ उद्गीथादिकर्माङ्गावबद्धाः प्रत्ययाः प्रतिवेदं शाखाभेदेषु विहितास्तत्तच्छाखागतेष्वेवोद्गीथादिषु भवेयुरिति पूर्वपक्षः। सर्वशाखागतेष्वेवोद्गीथादिष्वेवंजातीयकाः प्रत्ययाः स्युरिति सिद्धान्तः।	८५६	२
२ मन्त्रादिवद्वा अविरोधोऽन्यशाखाविहितप्रत्ययानाम्।	८५७	८
अथ भूमज्यायस्त्वाधिकरणविषयौ।		
१ वैश्वानरविद्यायां व्यस्तस्योपासनमिति पूर्वपक्षः। समस्तोपासनमिति सिद्धान्तः।	८५८	२
२ उभयथोपासनपक्षदूषणम्। ...	८६०	१७
अथ शब्दादिभेदाधिकरणविषयः।		
१ सर्वासामीश्वरगोचराणां विद्यानामभेद इति पूर्वपक्षः। वेद्याभेदेऽपि शब्दादिभेदाद्विद्याभेद इति सिद्धान्तः।	८६१	२
अथ विकल्पाधिकरणविषयः।		
१ अहंग्रहोपास्तीनां समुच्चयनियमे विकल्पनियमे च कारणभावाद्यथाकाममनुष्ठानमिति पूर्वपक्षः। अविशिष्टफलत्वाद्विकल्पनियम इति सिद्धान्तः।	८६३	२
अथ काम्याधिकरणविषयः।		
१ काम्यासु विद्या यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा समुच्चीयेरन्।	८६४	३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
अथ यथाश्रयभावाधिकरणविषयाः ।		
१ कर्माङ्गव्यपाश्रयप्रत्ययानां समुच्चितानामनुष्ठानम् ।	८६५	१
२ उपदेशसाम्यादपि ।	८६५	५
३ क्षतसंधानलिङ्गादपि समुच्चयः । ...	८६५	८
४ ओंकारस्योपास्यस्य वेदत्रयसाधारण्यादुपासनानां समुच्चयः । ...	८६६	२
५ सिद्धान्तः—उपासनानां सहभावाश्रुतेर्न समुच्चयः ।	८६६	९
६ श्रुतिः प्रत्ययानामसहभावं दर्शयति ।	८६६	२२
इति तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।		

तृतीयाध्याये चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
अथ पुरुषार्थाधिकरणविषयाः ।		
१ वेदान्तविहितात्मज्ञानस्य क्रियानुप्रवेशमन्तरेणैव पुरुषार्थहेतुत्वम् । ...	८६८	३
२ पूर्वपक्षः—आत्मविज्ञानस्य कर्मशेषत्वादात्मज्ञाने या फलश्रुतिस्तस्या अर्थवादत्वम् ।	८७०	२
३ ब्रह्मविदां कर्माचरणदर्शनं विद्यायाः कर्मशेषत्वे लिङ्गम् ।	८७१	१०
४ श्रुतिर्विद्यायाः कर्मशेषत्वं दर्शयति ।	८७२	६
५ विद्याकर्मणोः फलारम्भे सहकारित्वदर्शनम् ।	८७३	२
६ समस्तवेदार्थविज्ञानवतः कर्मविधानादुपनिषदर्थविज्ञानस्य कर्माङ्गत्वम् ।	८७३	५
७ यावज्जीवं कर्मनियमोऽपि विज्ञानस्य कर्माङ्गत्वे लिङ्गम् ।	८७३	११
८ सिद्धान्तः—शारीरादीश्वरस्याधिकोपदेशाद्बादरिमतमुपनिषदात्मविज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुत्वमेव सम्यक् ।	८७३	१५
९ तुल्यमाचारदर्शनमकर्मशेषत्वेऽपि विद्यायाः ।	८७४	१७
१० विद्यायाः कर्मशेषत्वे प्रमाणतयोपन्यस्तश्रुतिरसार्वत्रिका । ...	८७४	२८
११ समन्वारम्भवचनस्य विभागेन व्यवस्था । भाष्यकारमतेन तद्व्याख्यानं च ।	८७४	३१
१२ वेदार्थविज्ञानवतः कर्मविधानादित्यस्य खण्डनम् ।	८७५	९
१३ यावज्जीवं कर्मनियमस्याविद्वद्विषयत्वम् ।	८७५	१६
१४ उक्तकर्मनियमस्य विद्यास्तुत्यर्थत्वम् ।	८७५	१९
१५ स्वेच्छातः कर्मसाधनप्रजादित्यागलिङ्गाद्विद्या स्वतन्त्रफला ।	८७५	२४
१६ कर्माधिकारोच्छेदकत्वादपि न विद्या कर्माङ्गम् ।	८७६	२
१७ ऊर्ध्वरेतःसु चाश्रमेषु विद्याश्रवणान्न विद्या कर्माङ्गम् ।	८७६	७
अथ परामर्शाधिकरणविषयाः ।		
१ ऊर्ध्वरेतसामाश्रमित्वे प्रमाणाभावः ।	८७७	२
२ गार्हस्थ्यवदाश्रमान्तरमपि प्रतिपत्तव्यम् ।	८७९	२
३ स्कन्धश्रुतेरुपरिधारणवद्विधित्वम् ।	८७९	१८
४ परामर्शपक्षेऽपि संस्तवसामर्थ्यात्पारिव्राज्यं विधेयम् ।	८८०	७
अथ स्तुतिमात्राधिकरणविषयौ ।		
१ स एष रसानां रसतम इत्यादिश्रुतीनां स्तुत्यर्थत्वमिति पूर्वपक्षः । कल्प्यं विध्यर्थत्वमिति सिद्धान्तः । ...	८९०	२
२ विधिश्रुतेर्विध्यर्थत्वमुद्गीथादिश्रुतीनाम् ।	८९४	७
अथ पारिप्लवाधिकरणविषयौ ।		
१ उपनिषदाख्यानानां पारिप्लवार्थत्वमिति पूर्वपक्षः । पारिप्लवे कथानां विशिष्योक्तत्वान्नासां पारिप्लवार्थत्वम् । ...	८९५	२
२ आख्यानश्रुतीनां विद्याशेषत्वम् । ...	८९६	६
अथ अग्नीन्धनाद्यधिकरणविषयः ।		
१ विद्याया आश्रमकर्मणामनपेक्षा ।	८९७	२
अथ सर्वापेक्षाधिकरणविषयौ ।		
१ आश्रमकर्मणां विद्याया उत्पत्तावपेक्षा स्वार्थसिद्धावनपेक्षा ।	८९८	२
२ यज्ञादीनि शमदमादीनि च यथाश्रमं सर्वाण्याश्रमकर्माणि विद्योत्पत्तावपेक्षितव्यानि ।	८९९	३
अथ सर्वान्नानुमत्यधिकरणविषयाः ।		
१ प्राणसंवादे 'न ह वा एवंविदि' इत्यनेन सर्वान्नाभ्यनुज्ञानं विद्याङ्गतया विधीयते इति पूर्वपक्षः ।	९००	१२
२ प्राणान्नविज्ञानप्रशंसार्थोऽर्थवादोऽयं नहवेति सिद्धान्तः ।	९०१	५
३ एवं सति भक्ष्याभक्ष्यशास्त्रमबाधितं भविष्यति ।	९०२	९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
४ आपदवस्थायामभक्ष्यभक्षणानुज्ञाने स्मृतिः । आपद्यपि मद्यपाननिषेधः ।	९०२	१२
५ उदाहृतस्मृतिमूलभूतकाठकश्रुतिप्रदर्शनम् ।	९०२	१७

अथ आश्रमकर्माधिकरणविषयाः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ आश्रममात्रनिष्ठेन मुमुक्षुणाप्याश्रमकर्माण्यनुष्ठेयानि ।	९०३	२
२ आश्रमकर्मणां विद्यासहकारित्वेऽपि न नित्यानित्यसंयोगविरोधः । ...	९०४	२
३ आश्रमकर्मत्वपक्षे विद्यासहकारित्वपक्षे चाभिन्ना एवाग्निहोत्रादयः ।	९०५	८
४ ब्रह्मचर्यादीनामाश्रमकर्मणां क्लेशतनूकरणेन विद्योत्पत्तिहेतुत्वम् । ...	९०६	७

अथ विधुराधिकरणविषयाः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ अन्यतमाश्रमप्रतिपत्तिहीनानामपि विद्यायामधिकारः ।	९०७	२
२ संवर्तप्रभृतीनामनपेक्षिताश्रमकर्मणामपि महायोगित्वस्मरणम् । ...	९०७	८
३ विधुरादीनां जपोपवासादिभिर्विद्यानुग्रहः ।	९०७	११
४ अनाश्रमित्वापेक्षयाश्रमवर्तित्वं ज्यायो विद्यासाधनम् ।	९०८	४

अथ तद्भूताधिकरणविषयः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ ऊर्ध्वरेतसां प्रत्यवरोहाभावः । ...	९०८	१०

अथ आधिकारिकाधिकरणविषयौ ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ नैष्ठिकब्रह्मचारिणां प्रमादात्प्रच्युतब्रह्मचर्याणां प्रायश्चित्ताभावः । ...	९०९	८
२ गुरुदारादिभ्योऽन्यत्र ब्रह्मचर्यविशरणमुपपातकं तस्मान्नैष्ठिकस्यापि ब्रह्मचारिणोऽस्ति प्रायश्चित्तम् । ...	९०९	१५

अथ बहिरधिकरणविषयः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ कृतनिर्णेजना अपि नैष्ठिकाः शिष्टैर्बहिष्कर्तव्याः ।	९११	२

अथ स्वाम्यधिकरणविषयाः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ फलञ्चव्यपाश्रयेषूपासनेषु यजमानस्य कर्तृत्वमित्यात्रेयः ।	९१२	२
२ ऋत्विक्कर्माण्युपासनानीति औडुलोमिः	९१६	४
३ श्रुतिरपि ऋत्विक्कर्तृकस्य विज्ञानस्य यजमानगामि फलं दर्शयति । ...	९१६	११

अथ सहकार्यन्तरविध्यधिकरणविषयाः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ 'तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य' इति बृहदारण्यकश्रुत्यां न मौनविधिरिति पूर्वपक्षः ।	९१७	३
२ अपूर्वत्वादस्ति मौनविधिरिति सिद्धान्तः ।	९१८	७
३ बहुलायाससाध्यधर्मबाहुल्याद्गृहिणोपसंहारश्छान्दोग्ये ।	९२१	६
४ मौनगार्हस्थ्यवद्वानप्रस्थगुरुकुलवासयोरप्याश्रमयोः श्रुतिमत्त्वम् । ...	९२१	१०

अथ अनाविष्काराधिकरणविषयः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ संन्यासिनो विधीयमानं बाल्यं भावशुद्धिरूपमिहाश्रीयते ।	९२२	६

अथ ऐहिकाधिकरणविषयः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ ऐहिकमामुष्मिकं वा विद्याजन्म प्रतिबन्धक्षयापेक्षया ।	९२३	१०

अथ मुक्तिफलाधिकरणविषयः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ मुक्तावुत्कर्षनिकर्षात्मकोऽतिशयो नोपपद्यते ।	९२५	९

इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

इति तृतीयाध्यायः ॥

अथ चतुर्थाऽध्याये प्रथमः पादः ।

अथ आवृत्त्यधिकरणविषयाः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ श्रवणादीनां यावदात्मदर्शनमावर्तनम् ।	९२८	४
२ निर्विशेषे ब्रह्मणि प्रमोत्पत्तावावृत्त्यानर्थक्यम् ।	९३०	२
३ प्रतिबन्धनिरासेनावृत्तेरर्थवत्त्वम् । ...	९३२	५

अथात्मत्वोपासनाधिकरणविषयः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ ध्यात्रा ब्रह्म स्वान्यत्वेन ग्रहीतव्यमिति पूर्वपक्षः । आत्मत्वेनेति सिद्धान्तः ।	९३७	२

अथ प्रतीकाधिकरणविषयः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ प्रतीकेष्वात्मदृष्टिर्न क्रियते । ...	९३९	५

अथ ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणविषयः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ प्रतीकेष्वेव ब्रह्मदृष्ट्यध्यारोपणम् ।	९४१	८

अथ आदित्यादिमत्यधिकरणविषयः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ उद्गीथादिष्वेवादित्यादिमतयः । ...	९४४	२

अथ आसीनाधिकरणविषयाः ।

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ उपासनायामासीनतानियमः । ...	९४८	४
२ आसीने एव ध्यायतेरुपचर्यमाणत्वम् ।	९४९	७
३ पृथिव्यादिष्वप्यचलत्वमपेक्ष्यैव ध्या-		

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
यतिवाद उपासनस्यासीनकर्मत्वे लिङ्गम् ।	९४९	११
४ उपासनस्यासनाङ्गत्वे शिष्टस्मृतिः ।	९४९	१४
अथैकाग्रताधिकरणविषयः ।		
१ अङ्गानाश्रितोपासनेषु नास्ति दिग्देशकालनियमः । यत्रैकाग्रता चित्तस्य तत्रैवोपासना ।	९४९	१८
अथ आप्रायणाधिकरणविषयः ।		
१ अभ्युदयफलानामुपासनानामा प्रायणादभ्यासः ।	९५०	१०
अथ तदधिगमाधिकरणविषयः ।		
१ ब्रह्माधिगमे उत्तरपूर्वयोर्दुरितयोः क्षयः ।	९५२	५
अथ इतरासंश्लेषाधिकरणविषयः ।		
१ विदुषोऽविशेषेण पुण्यपापयोरश्लेषविनाशौ ।	९५५	४
अथानारब्धाधिकरणविषयः ।		
१ अनारब्धकार्ययोरेव सुकृतदुष्कृतयोर्विद्यासामर्थ्यात्क्षयः ।	९५६	११
अथाग्निहोत्राद्यधिकरणविषयौ ।		
१ अग्निहोत्रादीनां विद्योपयोगिनामविनाशः ।	९५९	७
२ अग्निहोत्रादिनित्यव्यतिरिक्तस्य फलाभिसंधानेन क्रियमाणस्य सुहृदः साधुकृत्यादिविनियोगः ।	९६१	७
अथ विद्याज्ञानसाधनत्वाधिकरणविषयः ।		
१ विद्यासंयुक्तं विद्याविहीनं चोभयविधमपि कर्म ब्रह्माधिगमहेतुः । ...	९६१	१३
अथ इतरक्षपणाधिकरणविषयः ।		
१ आरब्धकर्मक्षये विदुषः कैवल्यमवश्यं भावि ।	९६४	२

इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
अथ वागधिकरणविषयौ ।		
१ 'वाङ्मनसि संपद्यते' इत्यादौ वागादीनां वृत्त्युपशममात्रं विवक्षितम् ।	९६६	२
२ वाच्युक्तन्यायस्य चक्षुरादावतिदेशः ।	९६७	९
अथ मनोधिकरणविषयः ।		
१ मनसः प्राणे वृत्त्यप्ययः । ...	९६५	१५

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
अथाध्यक्षाधिकरणविषयाः ।		
१ प्राणस्य विज्ञानात्मनि वृत्तिप्रलयः ।	९६८	१५
२ प्राणस्तेजसीति प्राणसंपृक्तस्य जीवस्य तेजःसहचरितेषु भूतेष्ववस्थानम् ।	९७१	२
३ शरीरान्तरप्रेप्सावेलायां जीवो नैकस्मिन्नेव तेजस्यवतिष्ठते सूक्ष्मस्यापि शरीरस्यानेकात्मकत्वात् ।	९७१	१०
अथ आसृत्युपक्रमाधिकरणविषयः ।		
१ विद्वदविदुषोः समानोत्क्रान्तिरर्चिरादिमार्गपर्यन्तम् ।	९७२	९
अथ संसारव्यपदेशाधिकरणविषयाः ।		
१ तेजःप्रभृतीनां परमात्मनि बीजभावावशेषा संपत्तिः ।	९७४	२
२ अस्माच्छरीरात्प्रवसतो जीवस्याश्रयभूतं भूतान्तरसहितं तेजः स्वरूपतः प्रमाणतश्च सूक्ष्मं भवितुमर्हति । ...	९७५	२
३ सूक्ष्मत्वादेवास्य शरीरस्य स्थूलशरीरदाहेऽप्यनुपमर्दः ।	९७६	४
४ स्थूलशरीरे विज्ञायमानस्योष्मणः सूक्ष्मशरीरव्यपाश्रयत्वम् ।	९७६	७
अथ प्रतिषेधाधिकरणविषयाः ।		
१ आत्यन्तिकेऽमृतत्वे यो गत्युत्क्रान्तिप्रतिषेध उक्तः स शरीरापादान इत्यस्ति ब्रह्मविदोऽपि देहादुत्क्रान्तिरिति पूर्वपक्षः ।	९७७	२
२ एकेषां समाम्नातॄणामुत्क्रान्तेर्देहापादानत्वप्रतिषेधस्य स्पष्टोपलम्भादुक्तप्रतिषेधोऽपि देहापादानः । ...	९७७	१२
३ महाभारतादिष्वपि परब्रह्मविदो गत्युत्क्रान्त्यभावः स्मर्यते ।	९७९	१२
अथ वागादिलयाधिकरणविषयः ।		
१ ब्रह्मविद इन्द्रियादीनि परस्मिन्ब्रह्मणि प्रलीयन्ते ।	९८०	२
अथाविभागाधिकरणविषयः ।		
१ विदुषः कलाप्रलयो निरवशेषो भवति ।	९८१	२
अथ तदोकोधिकरणविषयः ।		
१ मूर्धस्थानादेव विद्वान्निष्क्रामति स्थानान्तरेभ्य इतरे ।	९८१	९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
अथ रश्म्यधिकरणविषयौ ।		
१ उपासकस्याविशेषेण रात्रावहनि च रश्म्यनुसारित्वम् ।	९८२	११
२ रात्रौ प्रेतस्य नाडीरश्मिसंबन्धविश्लेषान्न रश्म्यनुसारित्वमित्याशङ्कानिरासः	९८३	४
अथ दक्षिणायनाधिकरणविषयौ ।		
१ दक्षिणायने मृतोऽपि विद्वान्प्राप्नोत्येव विद्याफलम् ।	९८४	२
२ स्मृतौ श्रूयमाणस्य कालभेदविनियोगस्य स्मार्तोपासनासंबद्धत्वम् । ...	९८४	१२
इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।		

चतुर्थाध्याये तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
अथार्चिराद्यधिकरणविषयः ।		
१ अर्चिरादयः परस्परं भिन्नाः सृतय इति पूर्वपक्षः । एकैवेयं सृतिरनेकविशेषणेति सिद्धान्तः ।	९८६	३
अथ वाय्वधिकरणविषयः ।		
१ अर्चिरादिपर्वसु संवत्सरादूर्ध्वं देवलोकस्य ततो वायोश्च निवेशः । ...	९८८	१
अथ तडिदधिकरणविषयः ।		
१ तडित उपरिष्टाद्वरुणलोकः । ...	९९०	३
अथ आतिवाहिकाधिकरणविषयाः ।		
१ अर्चिरादयो मार्गचिह्नानि भोगभूमयो वेति पूर्वपक्षः । गन्तृणां नेतारो देवतात्मान इति सिद्धान्तः । ...	९९१	२
२ अर्चिरादीनामचेतनत्वेऽनेतृत्वे चोभयोरपि अज्ञत्वादूर्ध्वगत्यनुपपत्तिः ।	९९२	५
३ विद्युदभिसंभवादूर्ध्वं वैद्युतेनैव पुरुषेणातिवाह्यमाना ब्रह्मलोकं गच्छन्ति।	९९३	६
अथ कार्याधिकरणविषयाः ।		
१ अर्चिरादिमार्गेण सगुणमपरं ब्रह्म गमयत्यमानवः पुरुष इति बादरिः ।	९९४	२
२ बहुवचनलोकशब्दाधिकरणाधिकर्तव्यनिर्देशैरप्यपरमेव ब्रह्म गमयतीति निर्णीयते।	९९६	२
३ परब्रह्मसामीप्यादपरस्मिन्नपि ब्रह्मणि ब्रह्मशब्दप्रयोगः ।	९९७	२
४ कार्यब्रह्मलोकप्रलयप्रत्युपस्थाने तत्रैवोत्पन्नसम्यग्दर्शना हिरण्यगर्भेण सह परंब्रह्म प्रतिपद्यन्ते ब्रह्मलोकगताः।	९९७	९
५ स्मृतिरपि पूर्वोक्तमर्थमनुजानाति ।	९९७	१३
६ पूर्वपक्षः—परमेव ब्रह्म गमयतीति जैमिनिराचार्यो मन्यते ।	९९७	१८
७ श्रुतिरपि गतिपूर्वकममृतत्वं दर्शयति।	९९७	२२
८ प्रजापतिवेश्मप्रतिपत्तेः प्रकरणात्परविषयत्वम् ।	९९७	२८
९ पूर्वाणि पूर्वपक्षसूत्राण्युत्तराणि सिद्धान्तसूत्राणीति मतखण्डनम् । ...	९९८	५
अथ अप्रतीकालम्बनाधिकरणविषयौ ।		
१ प्रतीकालम्बनान्वर्जयित्वा सर्वानन्यान् विकारालम्बनान् ब्रह्मलोकं नयति ।	१००२	८
२ प्रतीकतारतम्येन फलतारतम्यश्रुतेर्न प्रतीकध्यायिनां ब्रह्मप्राप्तिः । ...	१००३	८
इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ।		

चतुर्थाध्याये चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
अथ संपद्याविर्भावाधिकरणविषयाः ।		
१ मोक्षस्वरूपं केनचिदागन्तुकविशेषेणाभिनिष्पद्यत इति पूर्वपक्षः । केवलेनात्मनाविर्भवतीति सिद्धान्तः ।	१००५	३
२ बन्धविगमपूर्वकं शुद्धेनात्मनावस्थानलक्षणः पूर्वावस्थातो मोक्षावस्थायां विशेषः ।	१००६	५
३ परं ज्योतिरुपसंपद्येत्यत्र ज्योतिःशब्देनात्मावेद्यते ।	१००६	१६
अथाविभागेन दृष्टत्वाधिकरणविषयः ।		
१ मुक्तस्य ब्रह्माभिन्नत्वम् ।	१००७	२
अथ ब्राह्माधिकरणविषयाः ।		
१ जैमिनिः सत्यत्वादिधर्माणां सत्यत्वं मन्यते ।	१००८	२
२ औडुलोमिस्तेषां धर्माणां शब्दविकल्पजत्वं मन्यते ।	१००९	२
३ व्यावहारिकप्रमाणोपनीततया लोकसिद्धा नात्यन्तासन्त इति बादरायणः ।	१००९	१३
अथ संकल्पाधिकरणविषयौ ।		
१ अपरविद्याफलं यत्संकल्पात्पित्रादिसमुत्थानं तत्रास्ति निमित्तान्तरापेक्षेति पूर्वपक्षः । संकल्पमात्रात्पित्रादिसमुत्थानमिति सिद्धान्तः । ...	१०१०	२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
२ अवन्ध्यसंकल्पत्वादेव विद्वाननन्याधिपतिः ।	१०११	८
अथाभावाधिकरणविषयाः ।		
१ प्राप्तैश्वर्यस्य विदुषः शरीराद्यभावं वादरिर्मन्यते ।	१०११	१३
२ जैमिनिर्मनोवच्छरीरादिसद्भावं मन्यते।...	१०१२	७
३ वादरायण उभयविधत्वं मन्यते ।	१०१३	१
४ शरीराद्यभावे संध्यस्थानवदुपलब्धिमात्रा पित्रादिकामा उपपद्यन्ते ।	१०१४	४
५ शरीरादिसद्भावे जाग्रद्वदुपपत्तिस्तेषाम् ।	१०१४	७
अथ प्रदीपाधिकरणविषयौ ।		
१ संकल्पनिर्मितशरीराणि निरात्मकानीति पूर्वपक्षः । विदुषः प्रदीपवदनेकभावापत्त्या सात्मकानीति सिद्धान्तः ।	१०१४	१०
२ संज्ञाभाववचनस्य सुषुप्ति-कैवल्यान्यतरावस्थापेक्षत्वम् ।	१०१६	९
अथ जगद्व्यापाराधिकरणविषयाः ।		
१ सगुणब्रह्मोपासनादीश्वरसायुज्यं गतानां निरवग्रहमैश्वर्यं भवतीति पूर्वपक्षः । जगद्व्यापारवर्जमन्यदैश्वर्यं भवतीति सिद्धान्तः ।	१०१६	१८
२ आप्नोति स्वाराज्यमित्यादिप्रत्यक्षोपदेशाद्विदुषां निरवग्रहमैश्वर्यं भवतीत्यस्य निरासः ।	१०१८	४
३ यथा द्विरूपे परमेश्वरे निर्गुणं रूपं नाप्नुवन्त्येवमेव निरवग्रहमैश्वर्यमपि नाप्नुवन्ति सगुणोपासकाः । ...	१०१८	१२
४ परमेश्वरस्य विकारावर्तित्वं श्रुतिस्मृती दर्शयतः ।	१०१९	२
५ निर्गुणोपासकानामीश्वरेण भोगमात्रसाम्यश्रवणान्न निरवग्रहमैश्वर्यम् ।	१०१९	७
६ देवयानेन पथा ब्रह्मलोकगतानां न पुनरावृत्तिः ।	१०१९	१३

इति चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

इति चतुर्थाध्यायः ॥

समाप्तेयं सपरिमलकल्पतरूपबृंहितभामतीविलसितब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यस्थविषयसूची ।

ॐ तत्सत् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आरम्भे मङ्गलपाठक्रमः—

ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो
वंशऋषिभ्यो महद्भ्यो नमो गुरुभ्यः ।
सर्वोपप्लवरहितः प्रज्ञानघनः प्रत्यगर्थो ब्रह्मैवाहमस्मि ॥ १ ॥
नारायणं पद्मभवं वसिष्ठं शक्तिं च तत्पुत्रपराशरं च ।
व्यासं शुकं गौडपदं महान्तं गोविन्दयोगीन्द्रमथास्य शिष्यम् ॥ २ ॥
श्रीशंकराचार्यमथास्य पद्मपादं च हस्तामलकं च शिष्यम् ।
तं त्रोटकं वार्तिककारमन्यानस्मद्गुरून्संततमानतोऽस्मि ॥ ३ ॥
श्रुतिस्मृतिपुराणानामालयं करुणालयम् ।
नमामि भगवत्पादं शंकरं लोकशंकरम् ॥ ४ ॥
शंकरं शंकराचार्यं केशवं बादरायणम् ।
सूत्रभाष्यकृतौ वन्दे भगवन्तौ पुनः पुनः ॥ ५ ॥
ईश्वरो गुरुरात्मेति मूर्तिभेदविभागिने ।
व्योमवद्व्याप्तदेहाय दक्षिणामूर्तये नमः ॥ ६ ॥
अशुभानि निराचष्टे तनोति शुभसंततिम् ।
स्मृतिमात्रेण यत्पुंसां ब्रह्म तन्मङ्गलं परम् ॥ ७ ॥
अतिकल्याणरूपत्वान्नित्यकल्याणसंश्रयात् ।
स्मर्तृणां वरदत्वाच्च ब्रह्म तन्मङ्गलं विदुः ॥ ८ ॥
ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।
कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥ ९ ॥

॥ हरिः ॐ तत्सत् परब्रह्मणे नमः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ॐ

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् ।

भामती–वेदान्तकल्पतरु–कल्पतरुपरिमलोपबृंहितम् ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

भामती ।

अनिर्वाच्याविद्याद्वितयसचिवस्य प्रभवतो विवर्ता यस्यैते वियदनिलतेजोऽबवनयः ।
यतश्चाभूद्विश्वं चरमचरमुच्चावचमिदं नमामस्तद्ब्रह्मापरिमितसुखज्ञानममृतम् ॥ १ ॥

वेदान्तकल्पतरुः ।

यदज्ञातं जीवैर्बहुविधजगद्विभ्रमधरं वियद्वद्बालैस्तलमलिनतायोगि कलितम् ।
तदुन्मुद्रज्ञानप्रततसुखसद्ब्रह्म परमं नमस्यामः प्रत्यक्श्रुतिशतशिरोभिः प्रकटितम् ॥ १ ॥

कल्पतरुपरिमलः ।

गुरुभिरुपदिष्टमर्थं विस्मृतमपि तत्र बोधितं प्राज्ञैः । अवलम्ब्य शिवमधीयन्यथामति व्याकरोमि कल्पतरुम् ॥ १ ॥
कल्पकतरुमुपकुर्यां कमधिकमाकाङ्क्षितार्थमुपहृत्य । तद्दत्तैरेवार्थैर्मम मतिमीहे परिष्कर्तुम् ॥ २ ॥
यावन्तो निविशन्ते विदुषां व्याख्यानचातुरीभेदाः । सर्वेषामपि तेषामयमवकाशं ददाति पुष्पकवत् ॥ ३ ॥
इत्थमिहातिगभीरे कियदाशयवर्णनं मया क्रियते । तुष्यन्ति ततोऽपि बुधाः कतिपयरत्नग्रहादिवाम्बुनिधेः ॥ ४ ॥

यदिति । अत्र प्रत्यगिति ब्रह्मविशेषणेन शास्त्रस्य विषयं प्रदर्श्य तत्र **सर्वेषां वेदान्तानां समन्वयः प्रथमाध्यायार्थः** श्रुतिशतेत्यादिविशेषणेन दर्शितः । शतशब्द आनन्त्यपरः; 'विश्वं शतं सहस्रं च सर्वमक्षयवाचक'मिति महाभारतवचनात् । ब्राह्मणशतं भोज्यतामित्यत्र भोजनस्येव शिरसां संख्योपसर्जनसंख्येयेनान्वयः । सकलप्रपञ्चाश्रयस्य ब्रह्मणः परिमितकर्तृत्वाद्याश्रयस्य जीवस्य चाभेदमविरोधेनोपपादयितुमुभयत्र विरुद्धधर्माणां मिथ्यात्वं **यदज्ञातमित्यादि**विशेषणेन दर्शितम् । जीवैर्यदविज्ञानं **सद्बहुविधस्य** प्रतिजीवं व्यवस्थितकर्तृत्वादिरूपस्य साधारणस्य घटपटादिरूपस्य च प्रपञ्चविलासस्य **धरं** धारकम् । **कलितम्** अहं कर्ताहं भोक्ता सन् घटः सन् पट इत्यादिरूपेणावगतम् । यथा वियत् बालैरविज्ञाततत्त्वं सत् तलमलिनतायोगि कलितमित्यर्थः । एवमव्याख्यायामुपमानोपमेये वैरूप्येण निर्दिष्टे स्यातां, नेयार्थत्वदोषश्च प्रसज्यते । स्फुटं हि वैरूप्यं यद्ब्रह्मजीवैरज्ञातं सद्बहुविधानां जगद्विषयविभ्रमाणां धारकं, यथा वियद्बालैः तलमलिनतायोगित्वेन कलितं भ्रान्त्यानुभूतमिति । यथाश्रुतयोजनायामत्र जीवास्तावदुपमेयब्रह्मविषयाज्ञानाश्रयत्वेन निर्दिष्टाः, बालास्तूपमानवियदध्यस्ततलमलिनताविषयविभ्रमाश्रयत्वेनेत्य**येकं वैरूप्यम्**; ब्रह्म प्रपञ्चविषयविभ्रमधरत्वेन निर्दिष्टं, वियत्तु तलमलिनतायोगित्वेन तद्विषयविभ्रमस्तु कलितमिति पश्चात्तदन्वयी निर्दिष्ट **इत्यन्यद्वैरूप्यम्**; ब्रह्म विभ्रमधरमिति क्रियायां कर्तृत्वेन निर्दिष्टं, वियत्तु कलितमिति तस्यां कर्मत्वेनेत्य**परं वैरूप्यम्** । विभ्रमधरशब्दश्च विभ्रमविषये न शक्तः, अप्रसिद्धौ तादृशलक्षणा च नेयार्था । एवंविधमुपमानोपमेययोर्निर्देशवैरूप्यं नेयार्थलक्षणां च काव्यसरणिविदो नानुमन्यन्ते इत्येवमाशङ्कास्पदं दोषचतुष्टयमप्यज्ञातमित्यस्य वियत्यप्यन्वयेन कलितमित्यस्य ब्रह्मण्यप्यन्वयेन जगद्विभ्रमशब्दस्य जगद्रूपकार्यपरत्वेन च परिहृतं भवति । वियदुदाहरणेन विरुद्धधर्माणामध्यस्तत्वविभावनमनैन्द्रियके कथमपरोक्षाध्यास इति शङ्कानिराकरणं च कृतम् । यद्यप्यज्ञातमित्यस्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वेदान्तकल्पतरुः ।

बोधाभीपुशतैरबोधतिमिरं हृद्व्योमगं दारयन्प्रज्ञावारिधिमुन्नतिं च गमयन्सोमः सदोदेति यः ।
तं संसारसहस्ररश्मिजनितक्लेशापहं दक्षिणामूर्तिं निर्मलयोगिचिन्त्यचरणाम्भोजं भजे शंकरम् ॥ २ ॥
माद्यन्मोहमहेभकुम्भदलनप्रोद्भूतसन्मौक्तिकद्योतालंकृतसत्सुखाद्वयवपुः श्रीमान्नृकण्ठीरवः ।
प्रह्लादोक्तगिरः प्रमाणनविधौ दिव्याकृतिः स्तम्भतो निर्यातः प्रकटीभवेत्स हृदयाम्भोजे ममाखण्डितम् ॥ ३ ॥
ललितैः पदविन्यासैर्या नृत्यति विबुधवदनरङ्गेषु । सच्छास्त्रवेदवाद्यैः सरस्वतीं तां नमस्यामः ॥ ४ ॥

कल्पतरुपरिमलः ।

'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चे'ति वर्तमानार्थविहितक्तप्रत्ययान्तत्वे 'क्तस्य च वर्तमाने' (पा. २।३।६७) इति षष्ठ्या भाव्यं; तथापि भूतार्थक्तप्रत्ययान्तत्वमिह ग्राह्यम् । नच—क्तस्य मत्याद्यर्थेभ्यो विशिष्य वर्तमानार्थे विधानात् तक्रकौण्डिन्यन्यायेन भूतार्थत्वबाधः स्यादिति–वाच्यम्; **तेनेत्य**धिकारे (पा. २।२।४७) 'दृष्टं साम' ('उपज्ञाते' इति) सौत्रनिर्देशेन भाष्यादिषु 'कलिना दृष्टं साम कालेयं' (पा. ४।३।११५) 'पाणिनिना उपज्ञातं पाणिनीय'मिति तदुदाहरणदर्शनेन च बुद्ध्यर्थेभ्यो भूतार्थेऽपि क्तप्रत्ययानुमत्यवगमात् । केनचिद्रूपेणावगते रूपान्तरेणानवगते शुक्त्यादावध्यासो दृष्टः, अतो निर्विशेषे स न संभवतीत्याशङ्कानिरासायोन्मुद्रेत्यादिविशेषणम् । न केवलं सदेव ब्रह्म किंतु चिदानन्दरूपमपि । यद्यपि तत्र चिदानन्दरूपत्वमपि बाह्याध्यात्मिकसकलविषयसाक्षित्वात् परमप्रेमास्पदत्वाच्च कर्तृत्वाद्यध्यासकालेऽपि भासतएव; तथापि ज्ञानं विषयविशेषानवच्छिन्नं सुखमपरिच्छिन्नं च सत् तदा न भासत इति दर्शयितुमुन्मुद्रत्वप्रततत्वविशेषणे ॥ १ ॥ यद्यपि सकलप्रपञ्चकारणं मायाशबलं सविशेषमीश्वररूपं ब्रह्म नमस्कार्यं, नतु निर्विशेषं निरस्तकर्तृकर्मभावं; तथापि तत्र तत्त्वदृष्ट्या प्रत्यगभेदानुसंधानं युज्यते । अतएवाहंग्रहोपासनासु सर्वात्मभेदानुसंधानमिष्यते । चिदानन्दघनस्य ब्रह्मणः प्राप्तौ साधनं 'फलमत उपपत्तेः' (ब्र. अ. ३ पा. २ सू. २४) इति न्यायेनोपासनाप्रसादितं ब्रह्मैवेति दर्शयति—**बोधेति । अत्र शङ्करमित्यनेन** मुक्तिसुखप्रदत्वं, **संसारेत्यादिविशेषणेन** मुक्तिसुखाभिव्यक्त्युपपादकं तदावरकानर्थनिवृत्तिहेतुत्वं, **निर्मलेत्यादिवि**शेषणेनोक्तफलार्थं संसारोद्विग्नैर्भजनीयत्वं, **दक्षिणामूर्तिमित्य**नेनोक्तार्थस्य 'अजात इत्येवं कश्चिद्भीरुः प्रपद्यते' 'रुद्र यत्ते दक्षिणं मुखं तेन मां पाहि नित्य'मिति श्वेताश्वतरोपनिषन्मन्त्रप्रमाणकत्वं च दर्शितम् । उक्तफलं न श्रवणादिकं विनेति तत्संपादकत्वं पूर्वार्धेन दर्शितम् । यथा खल्वमृतांशुस्तत्तद्गगनप्रदेशावच्छिन्नस्वांशरूपैरंशुभिर्गगनगतं तिमिरमपनयन् वारिधिं चोद्वेलयन् प्रतिदिनमुदेति, एवं बहुशोऽनेकवेदान्तवाक्यश्रवणजन्यान्तःकरणवृत्त्यवच्छेदककृतभेदस्वांशरूपचित्प्रतिबिम्बैरन्तःकरणगततत्तद्वाक्यार्थाज्ञानमपनयन् ऊहापोहकौशलसाध्यमननचित्तैकाग्र्यसाध्यनिदिध्यासनरूपां प्रज्ञां चाभिवर्धयन्नुमया 'तत्राकाशे स्त्रियमाजगाम उमां हैमवतीं बहु शोभमाना'मिति तलवकारिणामुपनिषदि ब्रह्मविद्याप्रदत्वेन प्रसिद्धया सहितः सन् यः सदोदेति नित्यमेव स्फुरतीति तदर्थः । **अत्र** सोम इति श्लेषोत्थापितो बोधाभीष्वित्यादिषु रूपकालंकारः ॥ २ ॥ अथ कृतश्रवणमनननिदिध्यासनस्य साक्षात्कारोदयेन प्राप्यं फलमपि ब्रह्मैवेति दर्शयति—**माद्यदिति ।** माद्यन् प्रपञ्चरूपेणोज्जृम्भमाणो मोह एव महेभः तस्य कुम्भ इव कुम्भः मूलाविद्याभागः; वक्ष्यमाणमौक्तिकद्योतालंकार्यकर्तृकदलनविषयत्वसाम्यात् । अतएव महेभत्वरूपणस्य मोहवत्कुम्भत्वरूपणस्याधिष्ठानरूपः कश्चित्तदंशो नोक्त इति न्यूनता न शङ्कनीया; 'मयूखनखरत्रुटत्तिमिरकुम्भिकुम्भस्थलोच्चलत्तरलतारकाकपटकीर्णमुक्तागण' इत्यत्र प्रत्यग्रोदितचन्द्रमयूखसंसृष्टतिमिरपुरोभागस्येवात्र ब्रह्मसाक्षात्कारदलनीयमूलाविद्याभागस्यातिशयोक्त्या कुम्भत्वेनाध्यवसानात् । तस्य **दलनं** निवर्तकम् प्रोद्भूतं जननं यस्य तथाभूतः सन्नुत्तमो, **मौक्तिको** मुक्तिप्रयोजनः, **द्योतः** प्रकाशो वृत्तिसाक्षात्कारः, **तेनालंकृतम**भिव्यक्तं सत्, सुखात्मकं वपुः स्वरूपमस्येति तथोक्तः । मुक्तिः प्रयोजनमस्येत्यर्थे 'प्रयोजनम्' (पा. ५।१।१०९) इति सूत्रेण ठक्प्रत्ययान्तो मौक्तिकशब्दः । **यद्वा** माद्यन्मोहमहेभकुम्भस्य **दलनेन** निवर्तनेन, **प्रोद्भूतः** अभिव्यक्तः, **सन्मौक्तिकसदृशः** घर्षणनिर्मलीभूतमुक्ताफलसदृशः, **द्योतः** स्वरूपसाक्षात्कारः, **तेनालंकृतं** प्रकाशमानं, सत् सुखाद्वयं वपुरस्येति तथोक्तः । **सन्मौक्तिकद्योतेत्यत्र** शाकपार्थिवादिवन्मध्यमपदलोपिसमासः । द्योतस्य सुखाभेदेऽपि राहोः शिर इतिवद्भेदव्यपदेशः । **माद्यन्म**दशाली, मोहयति मदगन्धमात्रेण प्रतिगजादीनिति **मोहः ।** मोहयतेः पचाद्यच् । 'णेरनिटि' (पा. ६।४।५१) इति णिलोपः । तथाभूतस्य महेभस्य कुम्भदलनेन प्रोद्भूतानां निर्गतानां शुद्धमौक्तिकानां नखाग्रलग्नानां प्रकाशेनालंकृतं सत् सुखं रिपुसंहरणेन जायमानानन्दम् अद्वयं शौर्ये द्वितीयरहितं वपुरस्येति तथोक्तः । पूर्ववदलंकारः । एवमेभिस्त्रिभिर्नमस्कारश्लोकैः सामान्यतः शास्त्रस्य विषयोऽध्यायानां चार्थः सूचितः ॥ ३ ॥ **ललितैरिति । अत्र** वदनरङ्गादिरूपणस्य शाब्दतया विशिष्य वाच्यत्वेन वर्तमानत्वात् सरस्वत्यां नर्तकीरूपणस्य तद्गम्यत्वाच्चैकदेशविवर्तिरूपकालंकारः ॥४॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वेदान्तकल्पतरुः ।

भजमानविघ्नभित्तिप्रभित्तिकुद्दालमिव करेण रदम् । दधतं महागणेशं प्रणौमि सकलेष्टसंपदं ददतम् ॥ ५ ॥
यन्न्यायसूत्रग्रथितात्मबोधसौरभ्यगर्भश्रुतिपद्ममाला । प्रसाधयत्यद्वयमात्मतत्त्वं तं व्यासमाद्यं गुरुमानतोस्मि ॥ ६ ॥
वेदान्तार्थतदाभासक्षीरनीरविवेकिनम् । ननामि भगवत्पादं परहंसधुरन्धरम् ॥ ७ ॥
स्वयंप्रभसुखं ब्रह्म दयारचितविग्रहम् । यथार्थानुभवानन्दपदगीतं गुरुं नुमः ॥ ८ ॥
विद्याप्रश्रयसंयमाः शुभफला यत्संनिधिस्थानतः पुंसां हस्तगता भवन्ति सहसा कारुण्यवीक्षावशात् ।
आनन्दात्मयतीश्वरं तमनिशं वन्दे गुरूणां गुरुं लब्धं यत्पदपद्मयुग्ममनघं पुण्यैरनन्तैर्मया ॥ ९ ॥
ग्रन्थग्रन्थ्यभिधाः स्फुटन्ति मुकुला यस्योदये कौमुदा व्याकुर्वत्यपि यत्र मोहतिमिरं लोकस्य संशाम्यति ।
प्रोद्यत्तारकदिव्यदीप्ति परमं व्योमापि नीराज्यते गोभिर्यस्य सुखप्रकाशशशिनं तं नौमि विद्यागुरुम् ॥ १० ॥
वैदिकमार्गवाचस्पतिरपि सम्यक्सुरक्षितं चक्रे । नयविजितवादिदैत्यः स जयति विबुधेश्वराचार्यः ॥ ११ ॥
रूढोऽयं वेदकाण्डान्नयमयविटपो भूरिशाखाविचारः सद्वर्णानन्तपर्णः समुदितपरमब्रह्मबोधप्रसूनः ।
साक्षाद्धस्तावचेयं दददमृतफलं जीवविश्वेशवीन्द्रः संसारार्कोत्थतापप्रमथननिपुणस्तन्यते कल्पवृक्षः ॥ १२ ॥
कीर्त्या यादववंशमुन्नमयति श्रीजैत्रदेवात्मजे कृष्णे क्ष्माभृति भूतलं सह महादेवेन संबिभ्रति ।
भोगीन्द्रे परिमुञ्चति क्षितिभरप्रोद्भूतदीर्घश्रमं वेदान्तोपवनस्य मण्डनकरं प्रस्तौमि कल्पद्रुमम् ॥ १३ ॥

श्रीमच्छारीरकव्याख्यायाः प्रारिप्सिताया अविघ्नसमाप्त्यादिसिद्धये शास्त्रप्रतिपाद्यां परां देवतां प्रणमन् शास्त्रीयविषयादि दर्शयति—**अनिर्वाच्येति** । एका ह्यविद्या अनादिर्भावरूपा देवताधिकरणे (ब्र. अ. १ पा. ३ सू. २६–३३) वक्ष्यते, अन्या पूर्वपूर्वविभ्रमसंस्कारः, तदविद्याद्वितयं, सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वाच्यं, सचिवं सहकारि यस्य तत्तथा । तत्सचिवता ब्रह्मणस्तद्विषयता, तदाश्रयास्तु जीवा एवेति वक्ष्यते । नचाविद्यासाचिव्ये ब्रह्मणोऽनीश्वरत्वमुपकर-

कल्पतरुपरिमलः ।

भजमानेति । भजमानानां विघ्न एव भित्तिः तस्याः प्रभित्तिः नाशकरणं कुद्दालमिवेति स्वरूपोत्प्रेक्षा । दशभुजस्य महागणपतेर्वामाधःकरेण स्वविषाणधारणं शुण्डाग्रधृतकलशस्थितरत्नवर्षेण भक्तेभ्यः सकलसंपत्प्रदानं च मन्त्रशास्त्रप्रसिद्धम् । प्रभिद्यते नाश्यतेऽनेनेति प्रभित्तिशब्दोऽत्र नाशकरणवाची, नतु विदारणक्रियावाची । अतो विदारणे भिदान्यत्र भित्तिरिति शाब्दिकमर्यादाया न विरोधः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ **ग्रन्थेति** । ग्रन्थग्रन्थ्य इत्यभिधानमात्रेण भेदः । मुकुला एवैते इत्यनभिव्यक्तत्वसाम्यान्मुकुलत्वाध्यवसानरूपातिशयोक्तिः । यस्योदये स्फुटन्तीत्यनेनास्योदयात्पूर्वं शास्त्रेषु केचन कठिनप्रदेशाः, केनापि नोद्घाटिता; मुद्रिता एव स्थिता इति प्रतीतेरस्यान्येभ्यो व्याख्यातृभ्य उत्कर्षरूपो व्यतिरेकालंकारो व्यज्यते । **व्याकुर्वत्यपीति** । अनेनास्य शब्दश्रवणतोऽपि तिमिरं शाम्यति, नतु प्रादुर्भावमवेक्षते इति प्रसिद्धचन्द्रादुत्कर्षरूपो व्यतिरेकालंकारो व्यज्यते । **प्रोद्यदिति** । प्रोद्यन्ती प्रसर्पन्ती तारकेषु प्रणवेषु **दिव्यस्य** द्युसंबन्धिनः, 'यः पुनरेतं त्रिमात्रेणे'तिश्रुतौ ब्रह्मलोकाख्योक्तद्युलोकप्राप्तिफलकत्वेन श्रुतस्य त्रिमात्रप्रणवस्य, **दीप्तिः** प्रकाशनशक्तिर्यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । **यद्वा** प्रोद्यन्ती तारकशब्दोपलक्षितानां 'न तत्र सूर्यो भाती'त्यादिश्रुत्युक्तानां सूर्यचन्द्रविद्युन्नक्षत्राणां दिव्या दिवि भवा गगने प्रसृता दीप्तिर्येन तत्तथोक्तम् । **यद्वा** प्रोद्यन्त्य उन्नमन्त्यस्तारका जनानामक्षिकनीनिका यया सा तथोक्ता तथाभूता दिव्या दिवि प्रसृता दीप्तिर्यस्य तत्तथोक्तम् । 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते' इति श्रुतौ हि ब्रह्मणो दिवि प्रसृता दीप्तिरुक्ता, तद्विशिष्टब्रह्मोपासनस्य फलं श्रुतं 'चक्षुष्यः श्रुतो भवती'ति । अत इयं दीप्तिरुपासकस्य चक्षुष्यत्वफलप्रदानद्वारा तमवलोकयतां सुन्दरवस्तुदर्शनकौतुकेन चक्षुर्विस्फारणहेतुर्भवतीत्ययमर्थः प्रोद्यत्तारकेति दीप्तिविशेषणेनोक्तः । **परमं व्योम** 'सैषा भार्गवी वारुणी विद्या परमे व्योमन्प्रतिष्ठिते'ति श्रुतिप्रसिद्धं परं ब्रह्म । चन्द्रपक्षे प्रोद्यन्त्या नक्षत्राणां दिव्यया स्वर्लोकभवया दीप्त्या परा प्रकृष्टा मा शोभा यस्य तथाभूतं व्योमेति योज्यम् । नीराज्यते प्रकाश्यते ॥ १० ॥ **रूढ इति** । वेदस्यैकदेशः काण्डं ब्रह्मकाण्ड एव काण्डः समुद्रसलिलं तस्मात्प्रादुर्भूतः । 'काण्डोऽस्त्री दण्डबाणार्ववर्गावसरवारिषु' इति निघण्टुः । वृक्षपक्षे भूरिः शाखासु वीनां पक्षिणां चारोऽस्येत्यर्थः । **वीन्द्र इति** । जीवेश्वरयोः प्रधानपक्षित्वोक्त्या वृक्षपक्षे तेन विशेषणेनापौनरुक्त्यम् । कल्पवृक्षः सर्वेषां विबुधानामिवायं ग्रन्थः सर्वेषां वेदान्तानां तात्पर्यविषयस्यार्थस्य प्रतिपादने

---

१ 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरं' इति श्रुत्या 'आश्रयित्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवला । पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाश्रयो भवति नापि गोचरः' इति संक्षेपशारीरकवचनेन उपपत्त्या च स्वरूपचैतन्यमेवाज्ञानाश्रयः, न जीवः; तस्याज्ञानाश्रयत्वे प्रमाणाभावात् । यथाहि अहंकारादिकं जडत्वान्नाज्ञानाश्रयं, एवं जीवस्यापि विशिष्टस्य जडत्वान्नाज्ञानाश्रयत्वम् । जीवत्वस्य अज्ञानाश्रयतावच्छेदकत्वेऽन्योन्याश्रयाच्च । वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्याश्रिताज्ञानं—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

निःश्वसितमस्य वेदा वीक्षितमेतस्य पञ्च भूतानि । स्मितमेतस्य चराचरमस्य च सुप्तं महाप्रलयः ॥ २ ॥
षड्भिरङ्गैरुपेताय विविधैरव्ययैरपि । शाश्वताय नमस्कुर्मो वेदाय च भवाय च ॥ ३ ॥
मार्तण्डतिलकस्वामिमहागणपतीन्वयम् । विश्ववन्द्यान्नमस्यामः सर्वसिद्धिविधायिनः ॥ ४ ॥
ब्रह्मसूत्रकृते तस्मै वेदव्यासाय वेधसे । ज्ञानशक्त्यवताराय नमो भगवतो हरेः ॥ ५ ॥
नत्वा विशुद्धविज्ञानं शंकरं करुणाकरम् । भाष्यं प्रसन्नगम्भीरं तत्प्रणीतं विभज्यते ॥ ६ ॥
आचार्यकृतिनिवेशनमप्यवधूतं वचोऽस्मदादीनाम् । रथ्योदकमिव गङ्गाप्रवाहपातः पवित्रयति ॥ ७ ॥

वेदान्तकल्पतरुः ।

णस्य स्वातन्त्र्याविघातकत्वादित्याह—**प्रभवत इति** । अतत्त्वतोऽन्यथाभावो विवर्तः । न केवलं भूतानां ब्रह्मविवर्तत्वं, अपितु जीवानामपि चराचरशरीरोपाधिकानां तत्प्रतिबिम्बत्वेन तद्विवर्ततेत्याह—**यतश्चेति** । **अथवा** भूतसृष्टिवद्भौतिकसृष्टेरपि हिरण्यगर्भद्वारा ब्रह्मैव कर्तृ इत्यनेनोक्तम् । एवमज्ञानविपर्यस्तत्वाभ्यां विषयत्वमुक्त्वा प्रयोजनतामाह—**अपरिमितेति** ॥ १ ॥ जगद्विवर्ताधिष्ठानत्वेन ब्रह्मणः सर्वकर्तृत्वमुक्त्वा सर्वज्ञत्वं ज्ञानपदसूचितं वेदकर्तृत्वादिना साधयति—**निःश्वसितमिति** । वीक्षणमात्रेण सृष्टत्वाद्भूतानि वीक्षितम् । हिरण्यगर्भद्वारा साध्यं चराचरं वीक्षणाधिकप्रयत्नसाध्यस्मितसाम्यात्स्मितम् । सर्वज्ञत्वसिद्ध्यर्थं चेतनधर्मसुप्तिमत्त्वेन चेतनतां संभावयति—**अस्य चेति** । **यद्वा** विनायासेन नामरूपसृष्टिप्रलयकर्तृत्वाद्ब्रह्मानेन स्तुतम् ॥ २ ॥ **षड्भिरिति** । **ईश्वरस्य षडङ्गानि पुराणोक्तानि**— 'सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः । अचिन्त्यशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य ॥' इति । **अव्ययानि वायुपुराणे पठ्यन्ते**—'ज्ञानं विरागतैश्वर्यं तपः सत्यं क्षमा धृतिः । स्रष्टृत्वमात्मसंबोधो ह्यधिष्ठातृत्वमेव च । अव्ययानि दशैतानि नित्यं तिष्ठन्ति शङ्करे ॥' इति । वेदस्य षडङ्गानि निरुक्तादीनि । अव्ययानि चादयः ॥ ३ ॥ तिलकप्रियः स्वामी **तिलकस्वामी** । सर्वसिद्धिविधायित्वं स्मृतिसिद्धम् । 'आदित्यस्य सदा पूजां तिलकं स्वामिनस्तथा । महागणपतेश्चैव कुर्वन्सिद्धिमवाप्नुयात् ॥' (याज्ञ० अ. १ श्लो. २९४) इति ॥ ४ ॥ **वेधसे** विधात्रे ईश्वराय । हरेः ज्ञानशक्तेरवतारः प्राप्तिर्यस्मिन्स तथा । तथाचाह श्रीपराशरः—'द्वापरे द्वापरे विष्णुर्व्यासरूपी महामुने । वेदमेकं सुबहुधा कुरुते जगतो हितम् ॥' इति ॥ ५ ॥ इह भगवता सूत्रकारेण साधनचतुष्टयसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासामुपदिशता जिज्ञास्यस्य ब्रह्मणः संदिग्धत्वसप्रयोजनत्वे समसूचिषातां तदाक्षेपसमाधानपरताम् 'आह कोय'

कल्पतरुपरिमलः ।

समर्थ इति कल्पवृक्षत्वाध्यवसानम् ॥ १२ ॥ **ईश्वरायेति** । सर्वज्ञायेत्यपि शक्यं व्याख्यातुम् । 'मेधावी तु विधाता स्याद्वेधाः सर्वज्ञ उच्यते' इति, 'वेधास्त्रिषु स्यात्सर्वज्ञे नरि विष्णुविरिञ्चयो'रिति च नैघण्टुकाः । **अवतारः प्राप्तिर्यस्मिन्निति** । **ननु** ज्ञानशक्त्यवतारायेत्यत्र अवतारशब्दस्य प्राप्त्यर्थत्वमाश्रित्य बहुव्रीहिसमासप्रदर्शनमयुक्तं; 'समानाधिकरणानां बहुव्रीहि'रिति वार्तिककारेण नियमितत्वात्, 'न धातुलोप आर्धधातुके' (पा. १।१।४) इति पाणिनिसूत्रे धातुलोपशब्दे षष्ठीगर्भव्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणात् तद्वदिह तदुपपादनेऽपि 'ऋदोरप्' (पा. ३।३।५७) इत्यबन्तस्यावतरशब्दस्येव घञन्तस्यावतारशब्दस्य

—तु भ्रमतन्निवर्तकज्ञानसामानाधिकरण्योपपत्त्यर्थं विशिष्टमेवाश्रयतीत्युपपन्नम् । न चैवं; स्वरूपचैतन्यस्यैव ज्ञातृत्वात् । अहमज्ञ इत्यादिकं तु अहंकारादीनामविद्याधीनतया तदनाश्रयत्वेन पारिशेष्यात्स्वरूपचैतन्याश्रयत्व एव पर्यवसानादविद्यान्तःकरणयोः सामानाधिकरण्यमादायोपपद्यते । अतएव सुप्तोत्थितोक्तप्रतीत्युपपत्तिः । स्वप्रकाशचैतन्यरूपत्वेऽपि यथा न स्वरूपतो ज्ञानविरोधित्वं, किंतु वृत्त्यवच्छिन्नत्वेनैव तथान्यत्र विस्तरः । ज्ञाज्ञाविति श्रौतव्यपदेशोऽप्येतेन व्याख्यातः; अज्ञानकार्यसंबन्धमादायोपपत्तेः । यथाचाज्ञानाश्रयस्यापीश्वरस्य न तत्कार्यसंबन्धः; उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वनियमात्, तथान्यत्र विस्तरः । एवंच जीवो नाज्ञानाश्रयः किंतु स्वरूपचैतन्यमेव । अतएव तस्य सर्वज्ञत्वव्यवहारोऽप्युपपद्यते । 'स्वरूपतः प्रमाणैर्वा सर्वज्ञत्वं द्विधा भवेत् । तच्चोभयं विनाऽविद्यासंबन्धं नोपपद्यते' इति निरूपयन्ति । विवरणप्रस्थानम् ।

तत्र जीवत्वस्य अज्ञानाश्रयतावच्छेदकत्वेऽपि जीवाविद्ययोरनादित्वेन अज्ञानस्य चिद्भास्यत्वेऽपि चितोऽज्ञानाभास्यत्वेन अज्ञानस्य चिदाश्रयत्वचिदधीनस्थितिकत्वयोरपि चितोऽज्ञानाश्रयत्वाज्ञानाश्रयत्वस्थितिकत्वयोरभावेनान्योन्याश्रयाप्रसङ्गेन, अहमज्ञ इत्यादिप्रतीतेः ज्ञाज्ञा इत्यादिश्रुतेश्च जीवस्याज्ञानाश्रयत्वपक्ष एवोपपत्त्या च जीवएवाज्ञानाश्रयः, न त्वीश्वरः; तस्याज्ञानाश्रयत्वे अज्ञत्वप्रसङ्गात् । उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वेन तु समाधानं न युक्तं, नीरूपस्य चैतन्यस्य प्रतिबिम्बायोगेन बिम्बप्रतिबिम्बभावस्यैवायुक्तत्वात् । उपपादयिष्यते चैवेदं परिमले समन्वयसूत्रे ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

अथ—यदसंदिग्धमप्रयोजनं च न तत्प्रेक्षावत्प्रतिपित्सागोचरः; यथा समनस्केन्द्रियसंनिकृष्टः स्फीतालोकमध्यवर्ती घटः, करटदन्ता वा, तथाचेदं ब्रह्मेति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । **तथाहि**—'बृहत्त्वाद्बृंहणत्वाद्वात्मैव ब्रह्मेति गीयते', स चायमाकीटपतङ्गेभ्य आ च देवर्षिभ्यः प्राणभृन्मात्रस्येदंकारास्पदेभ्यो देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयेभ्यो विवेकेन 'अहं' इत्यसंदिग्धाविपर्यस्तापरोक्षानुभवसिद्ध इति न जिज्ञासास्पदम् । नहि जातु कश्चिदत्र संदिग्धेऽहं वा नाहं वेति । नच विपर्यस्यति नाहमेवेति । नच—अहं कृशः स्थूलो गच्छामीत्यादिदेहधर्मसामानाधिकरण्यदर्शनाद्देहाल-

वेदान्तकल्पतरुः ।

मित्यतः प्राक्तनस्य भाष्यस्य दर्शयति—**अथेत्यादिपरिहरतीत्यन्तेन** । अथशब्दः प्रतिग्रन्थं व्याख्यानप्रारम्भार्थः । **इहाहं** प्रत्ययगम्यमात्मानमुपनिषत्प्रतिपाद्यमापाद्य जिज्ञास्यत्वाक्षेपः, **तत्पुनर्ब्रह्मेत्यादौ तु** तदतिरिक्तं ब्रह्मोररीकृत्य तस्य वेदान्तेभ्य एव सिद्धेर्विचारविषयत्वाक्षेप इति भेदः । जिज्ञास्यत्वव्यापके संदिग्धत्वसप्रयोजनत्वे तद्विरुद्धे चासंदिग्धत्वनिष्प्रयोजनत्वे तयोरुपलब्धिस्ततश्च व्यापकाभावे व्याप्यजिज्ञास्यत्वाभाव इत्यर्थः । **अत्र** प्रयोगौ—मुमुक्षुणा ब्रह्म न विचार्यं, तं प्रत्यसंदिग्धत्वात्, तथाविधकुम्भवत्, तथा, अप्रयोजनत्वात्, काकदन्तवदिति । **आद्यं हेतुं विवृणोति—तथाहि** इत्यादिना । **बृंहणत्वात्** देहादीनां परिणमयितृत्वात् । **नन्व**हंप्रत्ययस्य देहादिमिश्रविषयत्वात्कथं विविक्तविषयत्वमत आह—**नचाहमिति । देहालम्बन इति** । आत्मैक्याध्यस्तदेहालम्बन इत्यर्थः । देहादात्मनोऽहंप्रत्ययगम्यस्य भेद-

कल्पतरुपरिमलः ।

भावार्थत्वाभावात्, 'अवे तॄस्त्रोर्घञि'ति सूत्रेणावपूर्वात्तरतेः करणाधिकरणयोरेव घञ्विधानात् । अतोऽवतारशब्दस्याधिकरणार्थत्वमाश्रित्य ज्ञानशक्तेरवतारायेति षष्ठीतत्पुरुषः प्रदर्शयितुं युक्त—**इति चेद्**, यद्येवं स एवात्राचार्यैः प्रदर्शित इति ब्रूमः । प्राप्तिर्यस्मिन्नित्युभयमप्यवतारपदव्याख्यानार्थं, नतु प्राप्तिपदमात्रं, प्राप्तिर्यस्मिन्सोऽवतार इत्यर्थः । **अथशब्द इति** । मङ्गलश्लोके शास्त्रीयविषयप्रयोजनप्रदर्शनेन तथाभूते ब्रह्मणि भाष्यस्य तात्पर्यमिति कृत्स्नं भाष्यं सामान्यतो व्याख्यातम् । इदानीं प्रतिग्रन्थं व्याख्यानं प्रारभ्यते इत्येतदर्थोऽथशब्द इत्यर्थः । यद्यपि प्रारभ्यत इत्यनुक्तेऽपि प्रारम्भादेवेदं प्रारभ्यत इत्यवगन्तुं शक्यं; तथापि श्रोतृणां श्रद्धेयत्वप्रतिपत्त्यर्थं तदुक्तिः । दृश्यते हि तदर्थमेव लोकेऽप्याप्ताः किंचिदहं वक्ष्यामीत्युक्त्वा हितमुपदिशन्तीति । **मुमुक्षुणेति । ननु**—हेतुसाध्ययोर्मुमुक्षुविशेषणं किमर्थम् । नच—अमुमुक्षोः सर्वप्रपञ्चविषयो येनकेनचित्प्रकारेण संदेहस्तन्निवर्तनार्थं विचारश्च संभवतीति कुम्भाहमर्थयोरपि तद्विषयत्वावश्यंभावाद्दृष्टान्ते हेतुसाध्यवैकल्यं, पक्षे हेत्वसिद्धिबाधौ च स्यातामिति तद्वारणार्थं मुमुक्षुविशेषणमिति—वाच्यम्; मुमुक्षोरपि तथाविधसंदेहविचारयोः संभवेन तत उक्तदोषानिवारणात्, नच—यस्य मुमुक्षोस्तौ न स्तः सोऽत्र विशेषणमिति—वाच्यम्; ब्रह्मविचारार्थमिदं शास्त्रमारम्भणीयमिति वदतः सिद्धान्तिनो मते, प्रपञ्चः सत्यो मिथ्या वा, सन् असन्वा, जीवः स्वाभाविकचैतन्य आगन्तुकचैतन्यो वेत्यादिसंदेहस्य तत्तदधिकरणनिरूपितन्यायानुसंधाननिवर्तनीयस्यावश्यंभावेन प्रतिवादिनं प्रति पक्षदृष्टान्तयोर्हेत्वसिद्धेरनिवारणात्, **मुमुक्षु**ज्ञातव्येन रूपेणासंदिग्धत्वं हेतुर्विवक्षित इति चेत्, न; स्वाभाविकचैतन्यत्वादेरपि मुमुक्षुज्ञातव्यतायाः सिद्धान्तिना वाच्यत्वात्, अन्यथा तेन मोक्षार्थमारभ्यमाणेऽस्मिञ्शास्त्रे तद्विचारानुपपत्तेः—**इति चेत्, उच्यते**; मोक्षजनकत्वाभिमतज्ञानविषयेण रूपेणासंदिग्धत्वं हेतुः । नचाहंत्वादन्यन्मोक्षजनकत्वाभिमतज्ञानविषय इति सिद्धान्तिना वक्तुं शक्यम्; ब्रह्मज्ञानं मोक्षहेतुरिति वदतः सिद्धान्तिनो मते अहमिति ज्ञानमेव मुक्तिहेतुः स्यादित्यापाद्य पूर्वपक्षप्रवृत्तेः । पक्षदृष्टान्तयोर्बाधसाध्यवैकल्यपरिहारार्थं साध्येऽपि मुमुक्षुविशेषणम्; अन्यथा सर्वप्रपञ्चविषयसत्यत्वमिथ्यात्वारम्भपरिणामादिविचारं मुमुक्ष्वमुमुक्षुकृतं प्रतिपक्षदृष्टान्तीकृताहमर्थकुम्भव्यक्त्योरपि विषयत्वावश्यंभावाद्बाधसाध्यवैकल्ये स्याताम् । नच—मुमुक्षुविशेषणलभ्ये मोक्षजनकत्वाभिमतज्ञानविषयेण रूपेण विचार्यत्वाभावे विवक्षितेऽपि साध्ये दोषतादवस्थ्यम्, पक्षे अहंत्वस्य दृष्टान्ते तद्व्यतिरेकस्य च लोकसिद्धत्वेऽप्यनुमित्सया विचारसंभवादिति—वाच्यम्; मोक्षजनकज्ञानप्रकारप्रकारकसंदेहनिवृत्त्यर्थविचारविषयत्वाभावस्य साध्यार्थस्य विवक्षितत्वात् । एवंचाहमिति सदावभासमानं ब्रह्म नाहंत्वप्रकारकसंदेहनिवर्तकविचारविषयः; अहंत्वेन निश्चीयमानत्वाद्, यो यदा येन प्रकारेण निश्चीयते, स तदा न तत्प्रकारकसंदेहनिवर्तकविचारविषयः; यथा समनस्केन्द्रियसंनिकर्षे स्फीतालोकमध्यवर्तितादशायां घट इत्यनुमाननिष्कर्षः । नच प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिर्दोषः; साध्यविशेषप्रसिद्धिं विनापि घटे सामान्यव्याप्तिग्रहोपपत्तेः । विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानरूपायाः प्रतियोगिविशिष्टाभावरूपसाध्यविशिष्टानुमितेः अहंत्वप्रकारकत्वसंदेहनिवर्तकविचारविषयत्वयोर्विशकलितप्रसिद्ध्या विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरमित्युक्तरूपविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानसामग्र्योपपत्तेः । नच प्रतियोग्यप्रसिद्धिरपि; देहेन्द्रियेषु तत्प्रसिद्धेः सुलभत्वात् । **देहादात्मन**

१ साम्यत्वोपपत्तेरितिपाठः.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयिणोस्तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोरितरेतरभावानुपपत्तौ

भामती ।

म्बनोऽयमहंकार इति—सांप्रतम्; तदालम्बनत्वे हि योऽहं बाल्ये पितरावन्वभवं स एव स्थाविरे प्रणप्तॄननुभवामीति प्रतिसंधानं न भवेत् । नहि बालस्थविरयोः शरीरयोरस्ति मनागपि प्रत्यभिज्ञानगन्धो येनैकत्वमध्यवसीयेत । तस्मा-द्येषु व्यावर्तमानेषु यदनुवर्तते तत्तेभ्यो भिन्नं यथा कुसुमेभ्यः सूत्रम् । तथाच बालादिशरीरेषु व्यावर्तमानेष्वपि परस्प-रमहंकारास्पदमनुवर्तमानं तेभ्यो भिद्यते । **अपिच** स्वप्नान्ते दिव्यं शरीरभेदमास्थाय तदुचितान्भोगान्भुञ्जान एव प्रतिबुद्धो मनुष्यशरीरमात्मानं पश्यन् नाहं देवो मनुष्य एवेति देवशरीरे बाध्यमानेऽप्यहमास्पदमबाध्यमानं शरीरा-द्भिन्नं प्रतिपद्यते । **अपिच** योगव्याघ्रः शरीरभेदेऽप्यात्मानमभिन्नमनुभवतीति नाहंकारालम्बनं देहः । **अतएव** नेन्द्रियाण्यप्यस्यालम्बनम्; इन्द्रियभेदेऽपि योऽहमद्राक्षं स एवैतर्हि स्पृशामीत्यहमालम्बनस्य प्रत्यभिज्ञानात् । विषये-भ्यस्त्वस्य विवेकः स्थवीयानेव । बुद्धिमनसोश्च करणयोरहमिति कर्तृप्रतिभासप्रख्यानालम्बनत्वायोगः; कृशोऽहमन्धोऽह-मित्यादयश्च प्रयोगा असत्यप्यारोपे कथंचिन्मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादिवदौपचारिका इति **युक्तमुत्पश्यामः** । तस्मा-दिदंकारास्पदेभ्यो देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयेभ्यो व्यावृत्तः, स्फुटतराहमनुभवगम्य आत्मा संशयाभावादजिज्ञास्य इति सिद्धम् । **अप्रयोजनत्वाच्च** । **तथाहि**—संसारनिवृत्तिरपवर्ग इह प्रयोजनं विवक्षितम् । संसारश्चात्मयाथात्म्यानुनु-भवनिमित्त आत्मयाथात्म्यज्ञानेन निवर्तनीयः । स चेदयमनादिरनादिनात्मयाथात्म्यज्ञानेन सहानुवर्तते कुतोऽस्य निवृत्तिः; अविरोधात् । कुतश्चात्मयाथात्म्याननुभवः; नह्यहमित्यनुभवादन्यदात्मयाथात्म्यज्ञानमस्ति । नचाहमिति सर्वजनीनस्फुटतरानुभवसमर्थित आत्मा देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तः शक्य उपनिषदां सहस्रैरप्यन्यथयितुम्; अनुभवविरो-धात् । नह्यागमाः सहस्रमपि घटं पटयितुमीशते । तस्मादनुभवविरोधादुपचरितार्था एवोपनिषद इति युक्तमुत्पश्याम इत्याशयवानाशङ्क्य परिहरति—**युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति** । **अत्र च युष्मदस्मदित्यादिर्मिथ्याभवितुं युक्तमित्यन्तः** शङ्काग्रन्थः । **तथापीत्यादि**परिहारग्रन्थः । **तथापीत्य**भिसंबन्धाच्छङ्कायां **यद्यपीति पठित-व्यम्** । इदमस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति वक्तव्ये **युष्मद्ग्रहणमत्यन्तभेदोपलक्षणार्थम्** । यथा ह्यहंकारप्रतियोगी त्वं-कारो नैवमिदंकारः; एते वयमिमे वयमास्महे इति बहुलं प्रयोगदर्शनादिति । चित्स्वभाव आत्मा **विषयी**, जडस्व-

वेदान्तकल्पतरुः ।

ग्रहान्नाध्यास इत्याह—**तदालम्बनत्वे हीति** । बालस्थविरदेहयोः परिमाणभेदान्न प्रत्यभिज्ञेत्युक्तम्, परिमाणभेदेऽपि देहैक्यं मन्वानं प्रत्याह—**स्वप्नान्त इति** । जाग्रत्यप्याह—**योगेति** । मनुष्यः सन् कृत्रिमं व्याघ्रशरीरमभिमन्यमानो योगव्याघ्रः । **नाहंकारालम्बनं देह इति** । अत्रापि देहशब्द आत्मैक्याध्यस्तदेहपरः, अन्यथा हि जिज्ञास्यत्ववादि-नापि तन्मात्रालम्बनत्वानङ्गीकारादनुक्तोपालम्भः स्यादिति । **अथवा** लोकायतमतं प्रसङ्गादाशङ्क्य निरस्यते । **प्रख्यानं** शब्दः । **असत्यप्यारोपिते** अभेदे इत्यर्थः, वास्तवाभेदस्याध्यासवादिनोऽप्यनिष्टेः । लोकायतनिरासे तु यथाश्रुतोऽर्थः । द्वितीयं हेतुं विभजते—**अप्रयोजनत्वाच्चेत्यादिना** । **ननु** किमिति नास्त्यन्यदात्मयाथात्म्यज्ञानं ब्रह्मात्मभावस्योपनि-षद्भिरवबोधनादत आह—**नचाहमितीति** । युक्तमिति निर्देशात्पूर्वस्यैव सिद्धान्तत्वं व्यावर्तयति—**अत्र चेति** । **ननु** पुरुषान्तरवचनो युष्मच्छब्दः कथमचेतने देहादौ प्रयुक्तोऽत आह—**इदमस्मदिति** । **नन्विदंकार**प्रयोगेऽपि प्रत्यक्परा-ग्भावेन भवति भेदप्रतीतिः; एते वयमिति तु सामानाधिकरण्यं गौणं, तथा त्वंकारप्रयोगेऽपीति न विशेषः कश्चित्, अत आह—**इति बहुलं प्रयोगदर्शनादिति** । यद्यप्युभयत्र गौणत्वमविशिष्टं; तथापि विरलप्रयोगत्वात्स्फुटं त्वमहमिति

कल्पतरुपरिमलः ।

इति । मम देह इत्यभिज्ञारूपोऽपि भेदग्रहो विवक्षितः । **परिमाणभेदेऽपीति** । काष्ठपाषाणादिषु तक्षणादिना शरीरेषु कालभेदेन च परिमाणभेदेऽप्यभेदप्रत्यभिज्ञोदयस्तथाभिमानबीजम् । **कृत्रिमेति** । **योगमहिम्ना** 'ह्रस्वता स्थूलता बाल्यं वार्धकं यौवनं तथा । नानाजातिस्वरूपं च तथा सुरभिगन्धता ॥ पार्थिवांशं विना भूतैश्चतुर्भिर्देहधारणम् ।

---

१ **विवरणप्रस्थाने**—अनर्थनिवृत्तिफलकब्रह्मजिज्ञासासूत्रेण सूचितनिखिलप्रपञ्चाध्यासमूलाहंकाराध्यासनिरूपणार्थं 'युष्मदस'दि-त्यादिभाष्यस्य प्रवृत्तिः । तत्र **'युष्मदस'**दित्यादिसामान्यतोऽध्यासनिरूपणपरम् । **'आहकोय'**मित्यादिविशेषतस्तल्लक्षणस्वरूपसंभा-वनास्वरूपनिर्णयादिपरम् । शास्त्रारम्भसमर्थनं तु वर्णकान्तरेणेति विवेकः ॥ **भामतीप्रस्थाने तु—युष्मदस्मदित्याद्यारम्भन्ते** इत्यन्तमेवाध्याससमर्थनद्वारा शास्त्रारम्भसमर्थनपरम्, नतु तदर्थं वर्णकविशेषादरणम् । तत्रापि **युष्मदस्मदित्यादि** अध्यासनिमि-त्तसमर्थनेन, **आहकोयमित्यादि**आरोप्यस्वरूपसमर्थनेन, **कथं पुनः प्रत्यगात्मनी**त्यादि आत्माधिष्ठानत्वसमर्थनेन, **कथं पुनरविद्या-वद्विषयाणी**त्यादिप्रमाणानामविद्यावद्विषयत्वसमर्थनेन, **सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्त** इत्यनेन समर्थितशास्त्रारम्भमुपकुर्वन्तीति विवेकः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सिद्धायां तद्धर्माणामपि सुतरामितरेतरभावानुपपत्तिः, इत्यतोऽस्मत्प्रत्ययगोचरे विषयिणि चिदा-

भामती ।

भावा बुद्धीन्द्रियदेहविषया **विषयाः** । एते हि चिदात्मानं विसिन्वन्ति अवबध्नन्ति, स्वेन रूपेण निरूपणीयं कुर्वन्तीति यावत् । परस्परानध्यासहेतावत्यन्तवैलक्षण्ये दृष्टान्तः **तमःप्रकाशव'दिति** । नहि जातु कश्चित्समुदाचरद्वृत्तिनी प्रकाशतमसी परस्परात्मतया प्रतिपत्तुमर्हति, तदिदमुक्तम्—**इतरेतरभावानुपपत्ताविति** । **इतरेतरभाव** इतरेतरत्वम्, तादात्म्यमिति यावत्, **तस्यानुपपत्ताविति** । **स्यादेतत्**—माभूद्धर्मिणोः परस्परभावः; तद्धर्माणां तु जाड्यचैतन्यनित्यत्वानित्यत्वादीनामितरेतराध्यासो भविष्यति, दृश्यते हि धर्मिणोर्विवेकग्रहणेऽपि तद्धर्माणामध्यासः, यथा कुसुमाद्भेदेन गृह्यमाणेऽपि स्फटिकमणावतिस्वच्छतया जपाकुसुमप्रतिबिम्बोद्ग्राहिण्यरुणः स्फटिक इत्यारुण्यविभ्रम, इत्यत उक्तम्—**तद्धर्माणामपीति** । **इतरेतरत्र धर्मिणि धर्माणां भावो** विनिमयस्तस्यानुपपत्तिः । **अयमभिसंधिः**—रूपवद्धि द्रव्यमतिस्वच्छतया रूपवतो द्रव्यान्तरस्य तद्विवेकेन गृह्यमाणस्यापि छायां

वेदान्तकल्पतरुः ।

सामानाधिकरण्ये गौणत्वं, ततस्तत्र भेदं तिरोदधीतेत्यत्यन्तभेदसिद्धिः । इमे वयमिति तु बहुलप्रयोगत्वेन निरूढमिति तिरोदधीत भेदं, अतो नात्यन्तभेदसिद्धिः । दृश्यते च लाक्षणिकत्वाविशेषेऽपि प्रयोगबाहुल्याबाहुल्याभ्यां निरूढसांप्रतिकते–यथा पटः शुक्लो रथाङ्गनामा चक्रवाक इति । प्रयुञ्जते बहुलं वेदाश्च कवयश्च, 'अयमहमस्मीति' 'एते वयमिमे दाराः कन्येयं कुलजीवित'मित्यादि । न सहानवस्थानं दृष्टान्ते विवक्षितं दार्ष्टान्तिके तदभावात्, किंत्वन्योन्यात्मनाऽस्फुरणमित्यभिप्रेत्याह—**परस्परेति** । **ननू**लूकादेः प्रकाशेऽप्यस्ति तमस्त्वारोपस्तत्राह—**नहीति** । समुदाचरन्त्यौ भेदेन भासमाने वृत्ती वर्तने ययोस्ते तथा उलूकादेरविवेकादारोप इत्यर्थः । इतरेतरभावानुपपत्तिर्नामेतरेतरभावप्रतीत्यनुपपत्तिर्विवक्षिता; तन्मात्रानुपपत्तिसाधनेऽध्यासवादिनं प्रति सिद्धसाधनत्वात्, इत्यभिप्रेत्य दृष्टान्ते स्थित्वा वक्ति—**परस्परात्मतया प्रतिपत्तुमिति** । इतरस्येतरत्र भाव इति योजने धर्मिणोरपि संसर्गाध्यासनिषेधः स्यात्, तथाच सिद्धसाधनं; तादात्म्याध्यासाभ्युपगमात्, तन्निवृत्त्यर्थमाह—**इतरेतरत्वमिति** । विनिमयो व्यत्यासः । **रूपवत इति** । गगनस्य तु स्वगतसवितृकरादिप्रतिबिम्बनद्वारा सलिले प्रतिबिम्बितत्वविभ्रमः; ततश्च रूपवत एव प्रतिबिम्बभाव इति व्याप्तेर्न

कल्पतरुपरिमलः ।

गन्धतन्मात्रतत्त्वोत्थमेतदष्टगुणं महत् ॥' इत्युक्तरूपपार्थिवैश्वर्याष्टकलाभाल्लीलार्थं व्याघ्रशरीरं कृत्वा तदभिमन्यमान इत्यर्थः । तद्व्याघ्रशरीरं योगिसंकल्पकरणेन कृत्रिमम् । **पटः शुक्ल इति** । गुणशब्दः तद्वति निरूढलक्षणया प्रयुज्यते । रथाङ्गशब्दश्चक्रवाकशब्दैकदेशपर्यायस्तद्वाच्ये सांप्रतिकलक्षणया प्रयुज्यते । एवंचाहमेव त्वमित्यत्रेव भाष्यकारीयेऽपि युष्मत्प्रयोगे सांप्रतिकी गौणी वृत्तिः । सा चात्यन्तभेदावभासद्योतनार्था । इदंकारस्याहंकाराविरोधशङ्कया स्फुष्टभेदानवभासादिति भावः । 'अयमहमस्मी'ति छन्दोगतैत्तिरीयाणां श्रुतिः । **अविवेकादिति** । येषां तु तमःप्रकाशयोर्विवेको भेदग्रहोऽस्ति तेषां तयोरन्योन्यात्मत्वेनास्फुरणं नियतमेवेति भावः । **नन्वि**तरेतरभावानुपपत्तिस्तत्प्रतीत्यनुपपत्तिरिति किमर्थमिदं क्लिष्टव्याख्यानम्, अधिष्ठानसामान्यांशाध्यस्यमानविशेषांशयोः क्वचिद्वास्तवतादात्म्ये सत्येव तत्प्रमितिजन्यसंस्कारापेक्ष इदं रजतमित्याद्यध्यासो दृष्टः, तदसंभव इहाध्यासासंभवहेतुत्वेनोच्यत इत्यस्त्वित्याशङ्क्याह—**तन्मात्रानुपपत्तिसाधने इति** । आत्मानात्मनोर्वास्तवतादात्म्यासंभवस्य सिद्धान्तिनाप्यङ्गीकृतत्वाद्विरोधहेतुना तत्साधनं सिद्धसाधनदूषितमित्यर्थः । **ननु** बुद्धिपूर्विकायां गृहक्षेत्रादिपरिवर्तनायां प्रसिद्धस्य विनिमयशब्दस्य कथमत्र प्रयोग इत्याशङ्क्य व्यत्यासमात्रे लक्षणयेत्याह—**विनिमय इति** । **ननु** रूपवत एव प्रतिबिम्ब इति नास्ति नियमः, जानुदघ्ने कूपजले दूरविशालतलमलिनतादियुक्तगगनप्रतिबिम्बदर्शनादित्याशङ्क्याह—**गगनस्येति** । **ननु**—रूपवत एव प्रतिबिम्ब इति नियममादृत्यालोकप्रतिबिम्बे गगनप्रतिबिम्बत्वविभ्रममात्रं, नतु गगनस्य प्रतिबिम्बोऽस्तीति कल्पने, रूपवत एव चाक्षुषत्वमिति नियममनुरुध्य गगनप्रसृतालोके एव तलमलिनताध्यासः, गगने तलमलिनताध्यास इति विभ्रममात्रमित्यपि कल्प्येत; तथा**चाप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे वालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्तीति** भाष्यविरोधः । यदि रूपवदेव चाक्षुषमिति न नियमः, किंतु रूपवद्रूपं वा रूपोपधानेन चाक्षुषमिति नियमः, अतो नीरूपस्यापि गगनस्याध्यस्यमानतलमलिनताद्युपधानेन चाक्षुषत्वमुपपद्यत इत्युच्येत, तर्हीहापि रूपवतः प्रतिबिम्ब इति न नियमः, किंतु रूपोपधानेन प्रतिबिम्बविभ्रम इति; अतोऽध्यस्यमानतलमलिनताद्युपधानेन गगनप्रतिबिम्बविभ्रम उपपादयितुं शक्यः; तथैव देहे चेतनप्रतिबिम्बविभ्रमोऽप्युपपादयितुं शक्यः; चेतनेऽपि देहगतरूपेणैव रूपोपधानसंभवान्मलिनदर्पणादिषूपाधिगतश्यामिकोपधानेनापि प्रतिबिम्बविभ्रमदर्शनात्, **इति चेत्, उच्यते**; जले गगनप्रतिबिम्बमभ्युपगच्छताप्यालोकप्रतिबिम्बोऽवश्यमभ्युपगन्तव्यः; अन्यथा कूपाधिकपरि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

गृहीयात्; चिदात्मा त्वरूपो विषयी न विषयच्छायामुद्ग्राहयितुमर्हति, **यथाहुः**—'शब्दगन्धरसानां च कीदृशी प्रति-
बिम्बता' इति । तदिह पारिशेष्याद्विषयविषयिणोरन्योन्यात्मसंभेदेनैव तद्धर्माणामपि परस्परसंभेदेन विनिमयात्मना
भवितव्यम्, तौ चेद्धर्मिणावत्यन्तविवेकेन गृह्यमाणावसंभिन्नौ, असंभिन्नाः सुतरां तयोर्धर्माः; स्वाश्रयाभ्यां व्यवधानेन
दूरापेतत्वात्, तदिदमुक्तं—**सुतरामिति । तद्विपर्ययेणेति ।** विषयविपर्ययेणेत्यर्थः । **मिथ्याशब्दो**ऽपह्नववचनः
एतदुक्तं भवति—अध्यासो भेदाग्रहेण व्याप्तः, तद्विरुद्धश्चेहास्ति भेदग्रहः, स भेदाग्रहं निवर्तयंस्तद्व्याप्तमध्यासमपि
निवर्तयतीति ॥ मिथ्येति भवितुं युक्तं यद्यपि, तथापीति योजना ॥ **इदमत्राकूतम्**—भवेदेतदेवं यद्यहमित्यनुभवे
आत्मतत्त्वं प्रकाशेत, नत्वेतदस्ति । **तथाहि**—समस्तोपाध्यनवच्छिन्नानन्तानन्दचैतन्यैकरससुदासीनमेकमद्वितीयमा-
त्मतत्त्वं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु गीयते । नचैतान्युपक्रमपरामर्शोपसंहारैः क्रियासमभिहारेणेदृगात्मतत्त्वमभिदधति
तत्पराणि सन्ति शक्यानि शक्रेणाप्युपचरितार्थानि कर्तुम्; अभ्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्य भवति; यथाहो दर्शनीयाहो
दर्शनीयेति, न न्यूनत्वं, प्रागेवोपचरितत्वमिति । अहमनुभवस्तु प्रादेशिकमनेकविधशोकदुःखादिप्रपञ्चोपप्लुतमात्मान-

वेदान्तकल्पतरुः ।

व्यभिचारः, आत्मनस्तु नास्ति प्रतिबिम्बितत्वभ्रमकरं किंचिदित्यर्थः । धर्माध्यासो हि धर्मिणोरैक्यारोपेण प्रतिबिम्बभावेन
वा दृष्टः, इह प्रतिबिम्बभावे निरस्ते आरोपः शिष्यत इत्याह—**पारिशेष्यादिति ।** अध्यासानुपपत्तिमुक्त्वा तदभावोप-
संहारार्थमतोऽस्मत्प्रत्ययेत्यादिभाष्यम् । **अथवा**ऽहं मनुष्य इत्यादिप्रतीतावतस्मिंस्तत्प्रतीतित्वस्याध्यासलक्षणस्याभावे उक्ते
लक्ष्याध्यासरूपत्वस्याभावप्रदर्शनार्थं **विषयविपर्ययेणेति ।** विषयोऽचेतनः तस्य विपर्ययश्चैतन्यम् । इत्थंभावे तृतीया;
चिदात्मन ऐक्यारोपे हि विषयस्य चेतनत्वमिव भवतीति । तथापीति भाष्यसूचितामध्यासाभावहेतोर्विवेकग्रहस्यासिद्धि-
माह—**इदमत्राकूतमित्यादिना ।** यथा श्रुत्यादिष्वात्मतत्त्वं गीयते तथाहमित्यनुभवे यदि प्रकाशेत, नत्वेतदस्तीति
योजना । **परामर्शो** मध्ये निर्देशः । **क्रियासमभिहारः** पौनःपुन्यम् । **दर्शनीया** सुन्दरी । **नत्वेतदस्तीति यदुक्तं**
तत्प्रपञ्चयति—**अहमनुभवस्त्विति । उपप्लवो** विपर्यासोऽस्य नास्तीत्यनुपप्लवो**ऽहमनुभवः** कथं विपर्यासशून्य इत्यर्थः ।

कल्पतरुपरिमलः ।

माणरूपस्य प्रतिबिम्बगतविशालत्वस्याचाक्षुषत्वप्रसङ्गात्, यत्र रूपं भासते तत्रैव परिमाणस्य चाक्षुषत्वात् । एवंच गग-
नालोकयोरुभयोरपि प्रतिबिम्बावङ्गीकृत्यालोकप्रतिबिम्बे भासमानस्य विशालत्वस्य गगनप्रतिबिम्बगतत्वेन विभ्रम इति
कल्पनाद्वरमालोकप्रतिबिम्बएवाधःप्रदेशे तलमलिनताद्यध्यासः । अन्यत्र तदीयरूपविशालताभ्यां सह स्फुरणं तत्रैव
गगनप्रतिबिम्बत्वविभ्रम इति कल्पनम्, बहिस्तु नीलं नभः विशालं नभ इत्यादिप्रत्ययस्यालोकविषयत्वं न कल्पनी-
यम्; जलमध्ये नभःप्रतिबिम्बस्येव बहिर्नभसोऽसंप्रतिपत्त्यभावेन यथाव्यवहारं नभसि नीलिमाध्यासस्य तस्मिन्नेव
तत्प्रसृतालोकगतरूपाध्यासेन तदीयविशालतानुभवस्य चाङ्गीकारे बाधकाभावात् । अतो रूपवत एव प्रतिबिम्ब इति
नियमे व्यभिचाराभावान्नात्मनः प्रतिबिम्बो घटत इति भावः । गगनप्रतिबिम्बत्वविभ्रमविषयालोकप्रतिबिम्बवदा-
त्मप्रतिबिम्बत्वभ्रमविषये देहादौ रूपवतः कस्यचित्प्रतिबिम्बोऽस्ति चेत्, तस्माच्च प्रतिबिम्बोपाधेर्देहस्य जपाकुसुम-
प्रतिबिम्बात्स्फटिकस्येव विवेकाग्रहोऽप्यस्ति चेत्, अध्यस्तगगनधर्मस्य नीलिम्नो जलमध्ये भासमानस्यालोकप्रतिबिम्ब-
धर्मत्वेनेवाध्यस्तात्मधर्मस्य चैतन्यादेर्देहमध्ये भासमानस्यात्मप्रतिबिम्बत्वभ्रमविषयान्यप्रतिबिम्बधर्मत्वेन प्रतिभासः संभ-
वेत् । एवंप्रतिभासतस्तद्धर्मस्य चैतन्यादेः प्रतिबिम्बग्राहिणि देहादावध्यासश्चोपपद्यते; जपाकुसुमप्रतिबिम्बारुणिम्न इव स्फटिके
न त्वात्मप्रतिबिम्बत्वभ्रमविषयः कस्यचित्प्रतिबिम्बोऽस्ति देहादावित्याह—**आत्मनस्त्विति । नन्वितरेतरभावानु-
पपत्तिः**, इतरेतरभावाप्रतीत्यनुपपत्तिरिति व्याख्यातम्; अतः सैवाध्यासाभाव इति, तेनैव तत्साधने साध्याविशिष्टमि-
त्याशङ्क्य हेतुसाध्ययोर्भेदं दर्शयति—**अध्यासानुपपत्तिमुक्त्वेति । अनुपपत्तिः** अन्योन्यानात्मतास्फुरणेन प्रतिबन्धा-
दुत्पत्त्यनर्हत्वं, स हेतुः अध्यासाभावस्ततो भिन्नः साध्य इति भावः । **अथवा** अहं मनुष्य इत्यादिप्रतीतावतस्मिंस्तत्प्र-
तीतित्वस्याध्यासलक्षणस्याभावे उक्ते लक्ष्याध्यासरूपत्वस्याभावप्रदर्शनार्थमतोऽस्मत्प्रत्ययेत्यादिभाष्यमिति व्याख्यान्तरं केषु-

---

१ उपक्रमः प्रारम्भः, परामर्शो मध्ये निर्देश उपसंहारश्च सामान्येन कथितस्य विशेषनियमनम् । **अत्रायमभिप्रायः**—'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं' इत्युपक्रम्य, अन्तरा च 'तेजसा शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ अन्नेन शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छे'त्यादिनिर्दिश्य 'स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इत्युपसंहृतं वाक्यं, अखण्डसत्तात्पर्यकं, तदुपक्रमोपसंहारलिङ्गात्, अवान्तरपठितम् 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इत्यादिकमेतदनुसंधानेन नेयम् । **ननु** तेजोवादिसृष्टिक्रममपि व्याचष्टे । **न;** एकमद्वितीयं ब्रह्मैवेह प्रतिपिपादयिषितम्, यत्परः शब्दः स एव तदर्थः, अन्यथातिप्रसङ्गात् । तस्मात् ब्रह्मणोऽवताराय यत्किंचिद्व्याहर्तव्यमिति तद्व्याहृतमिति सुवचमतो निष्प्रपञ्चात्मतत्त्वप्रतिपादकान्येवैतानीति दिक् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

मादर्शयन्कथमात्मतत्त्वगोचरः कथं वानुपप्लवः । नच—ज्येष्ठप्रमाणप्रत्यक्षविरोधादाम्नायस्यैव तदपेक्ष¹स्याप्रामाण्यमुपचरितार्थत्वं चेति–युक्तम्; तस्यापौरुषेयतया² निरस्तसमस्तदोषाशङ्कस्य, बोधकतया स्वतःसिद्धप्रमाणभावस्य³, स्वकार्ये प्रमितावनपेक्षत्वात् । **प्रमितावन**पेक्षत्वेऽप्युत्पत्तौ प्रत्यक्षापेक्षत्वात्तद्विरोधादनुत्पत्तिलक्षणमप्रामाण्यमिति चेत्, न; उत्पादकाप्रतिद्वन्द्वित्वात् । नह्यागमज्ञानं सांव्यवहारिकं प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमुपहन्ति; येन कारणाभावान्न भवेत्, अपितु तात्त्विकम्; नच तत्तस्योत्पादकम्; अतात्त्विकप्रमाणभावेभ्योऽपि सांव्यवहारिकप्रमाणेभ्यस्तत्त्वज्ञानोत्प-

वेदान्तकल्पतरुः ।

कथमात्मतत्त्वगोचर इत्यज्ञानं सूचितम् । प्रक्रमादिना तात्पर्यसिद्धावप्युपजीव्यविरोधादप्रामाण्यमाशङ्क्याह—**नचेत्यादिना** । ज्येष्ठस्यापि पौर्वापर्यन्यायेन (जै० अ. ६ पा. ५ सू. ५४) बाधमाशङ्क्याह—**तदपेक्षस्येति** । आगमस्य किं स्वजन्यज्ञानगतप्रमितित्वे प्रत्यक्षापेक्षा, उत तदुत्पत्तौ । **आद्ये** किं विपर्यासशङ्कानिरासाय, संवादाय वा । **एतद्वयं** निरस्य, **द्वितीयं** शङ्कते—**प्रमिताविति** । आगमस्य किं प्रत्यक्षगतव्यावहारिकप्रामाण्येन विरोधः, उत तत्त्वावेदकत्वेन । **नाद्य** इत्याह—**नहीति** । **द्वितीयं** प्रत्याह—**नच तदिति** । एवमप्रामाण्यं निराकृत्योपचरितार्थत्वं निरस्यति—

कल्पतरुपरिमलः ।

चित्कोशेषु दृष्टम् । अस्यां व्याख्यायामतोऽसत्प्रत्ययेत्यतः प्राचीनग्रन्थोऽहं मनुष्य इत्यादिप्रतीतावध्यासलक्षणाभावसमर्थने फलतः पर्यवसन्नो द्रष्टव्यः । **ज्येष्ठस्यापीति** । अपच्छेदन्यायेन (जै० अ. ६ पा. ५ सू. ५४) पूर्वस्य परेण बाधमाशङ्क्य **तदपेक्षस्येति** विशेषितं । तेनोत्तरस्य पूर्वापेक्षायामुपक्रमाधिकरणन्याय एव प्रवर्तत इति सूचितमित्यर्थः । **आद्यद्वयं निरस्येति** । अपौरुषेयतयेत्यादिपदद्वयन्तविशेषणद्वयेनेति शेषः । **एवमप्रामाण्यं निराकृत्येति** । **ननू**त्पादकाप्रतिद्वन्द्वित्वादित्यप्रामाण्यनिराकरणहेतुनैवोपचरितार्थत्वमपि निराकृतं, किमर्थं पुनस्तन्निराकरणाय प्रागुपपादितमनन्यपरत्वं स्मार्यते, इत्याशङ्क्याह—**पूर्वमिति** । **ननु**—इह का पुनरप्युपजीव्यविरोधशङ्का, यन्निरासायानन्यपरत्वहेत्वन्वेषणम्; उत्पादकाप्रतिद्वन्द्विहेतुविवरणग्रन्थ एव हि यदुपजीव्यं न तेन विरोधः, येन विरोधः न तदुपजीव्यमित्युपजीव्यविरोधशङ्का निरस्ता—**उच्यते**; उपजीव्योपजीवकविरोधोऽत्र द्वेधा समाधातुं शक्यते; उपजीव्यं प्रत्यक्षमौत्सर्गिकात् तत्त्वावेदकप्रमाणभावात् प्रच्याव्य तस्य सांव्यवहारिकविषयसमर्पणेन वा, उपजीवकं वाक्यजातमौत्सर्गिकान्मुख्यार्थात्प्रच्याव्य तस्यौपचारिकविषयसमर्पणेन वा । **तत्रोपजीव्योपमर्दादुपजीवकोपमर्दो वरमिति न्याय**मवलम्ब्य शङ्कायां तत्समाधानार्थमनन्यपरत्वस्य पुनरनुकीर्तनम् । इत्थं च तत्समाधानप्रकारो विवक्षितः; अस्त्युपजीव्यस्यापि बलवता उपजीवकेनोपमर्दः पूर्वतन्त्रे निर्णीतः । यथा–'**विप्रतिषेधे करणसमवायविशेषादितरमन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यात्**' (जै० अ. ३ पा. ८ सू. २१) **इत्यधिकरणे चिन्तितम्**—कुण्डपायिनामयने श्रूयते 'यो होता सोऽध्वर्यु'रिति; तत्र होत्रध्वर्युशब्दयोर्भिन्नपुरुषवाचिनोर्मुख्यसामानाधिकरण्यायोगादन्यतरस्य लक्षकत्वे कल्पनीये प्रथमश्रुतस्य होतृशब्दस्य मुख्यवृत्त्या चरमश्रुतस्याध्वर्युशब्दस्याध्वर्युकर्मलक्षकत्वमिति तल्लक्षितेऽध्वर्युकर्मणि कर्तृत्वेन होतुर्विधिः । तेन प्रकृतितः प्राप्तयोरध्वर्युहोत्रोरध्वर्योर्निवृत्तिः, होत्रैवाध्वर्यवमपि कर्तव्यमिति व्यवस्था । **तत्र** यूपपरिव्याणकाले 'परिवीरसि' 'युवा सुवासा' इत्यनयोः परिव्याणे क्रियमाणानुवादिकरणमन्त्रयोरध्वर्युणा होत्रा च प्रयोज्ययोः परिव्याणासंकल्पप्रभृति तत्समाप्तिपर्यन्तमनुवर्तमानः क्रियमाणानुवादी तन्मध्यपाती परिव्याणारम्भसंनिपाती करणमन्त्र इति कालैक्यमापन्नयोस्तथैव कुण्डपायिनामयनेऽपि प्राप्तावेकेन होत्रा युगपदुभयोः प्रयोक्तुमशक्यतयावश्यमन्यतरबाधे वक्तव्ये, प्रत्यक्षश्रुतिविधीयमानाध्वर्युकर्मबाधायोगादानुमानिकप्रकृतिवच्छब्दप्राप्तहोतृकर्मबाध इति । **तत्र** होतुः प्रकृतिवच्छब्देन प्राप्तिः प्रत्यक्षवचनस्योपजीव्या; विकृतौ पदार्थप्राप्तिरुपकारमुखेनेति होतृकर्मप्राप्तिरपि होतृप्राप्त्यर्थत्वेनोपजीव्या; सा चोपजीव्यहोतृकर्मप्राप्तिरविशेषप्रवृत्ता 'युवा सुवासा' इति मन्त्रप्रयोगमपि स्पृशति । अध्वर्युशब्दश्चाध्वर्युकर्मणि लक्षयन् 'परिवीरसी'ति मन्त्रप्रयोगमपि स्पृशति; उभयोरप्युदाहृतमन्त्रद्वयप्रयोगातिरिक्तविषयत्वेन सावकाशताप्यस्ति; एवं सत्यप्युपजीवकस्य प्रत्यक्षवचनत्वेन प्राबल्यादुपजीव्यस्यैवोपमर्दः संश्रितः । **तथा–'हिरण्यगर्भः पूर्वस्य मन्त्रलिङ्गात्'** (जै. अ. १० पा. ३ सू. १३) **इत्यधिकरणे चिन्तितम्**—वायव्यपशौ श्रूयते, 'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रइत्याघारमाघारयती'ति तत्र किममन्त्रके प्रजापतिदेवताके प्रथमाघारे मन्त्रो विधीयते, उत मन्त्रवतीन्द्रदैवत्यद्वितीयाघारे प्राकृतमन्त्रापवादकं मन्त्रान्तरं विधीयत इति संशये, हिरण्यगर्भशब्दस्य प्रजापतिनामत्वप्रसिद्धेः 'प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भ' इति वाक्यशेषाच्च

१ अत्र तदपेक्षत्वं प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धार्थानुवादकतया स्वप्रामाण्यसिद्धौ तत्प्रामाण्यमुखनिरीक्षकत्वरूपं बोध्यम् । २ पूर्वानुपूर्व्यनपेक्षपुंविशेषबुद्ध्यधीनानुपूर्वीमत्त्वं पौरुषेयत्वं, तद्रहिततयेत्यर्थः । ३ अनधिगताबाधितार्थबोधकत्वमेव हि प्रामाण्यं तच्चान्तराध्यक्षं सिद्धमित्यर्थः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्मके युष्मत्प्रत्ययगोचरस्य विषयस्य तद्धर्माणां चाध्यासः, तद्विपर्ययेण विषयिणस्तद्धर्माणां च

भामती।

त्तिदर्शनात्। तथाच वर्णे ह्रस्वदीर्घत्वादयोऽन्यधर्मा अपि समारोपितास्तत्त्वप्रतिपत्तिहेतवः; **नहि लौकिका नाग इति वा नग इति वा पदात्कुञ्जरं वा तरुं वा प्रतिपाद्यमाना भवन्ति भ्रान्ताः**। नचानन्यपरं वाक्यं स्वार्थ उपचरितार्थं युक्तम्; उक्तंहि—'न विधौ परः शब्दार्थः' इति। ज्येष्ठत्वं चानपेक्षितस्य बाध्यत्वे हेतुः, न बाधकत्वे; रजतज्ञानस्य ज्यायसः शुक्तिज्ञानेन कनीयसा बाधदर्शनात्, तदनपबाधने तदपबाधात्मनस्तस्योत्पत्तेरनुपपत्तेः। दर्शितं च तात्त्विकप्रमाणभावस्यानपेक्षितत्वम्। **तथाच पारमर्षं सूत्रं—'पौर्वापर्ये पूर्वदौर्वल्यं प्रकृतिवत्'** (जै० अ० ६ पा० ५ सू०

वेदान्तकल्पतरुः।

नचानन्यपरमिति। पूर्वं भेदाग्रहसिद्ध्यर्थमिदमुक्तम्; इदानीमुपजीव्यविरोधाभावाय। विधायके शब्दे परो लक्ष्यः शब्दार्थो न भवतीति शबरस्वामिनोक्तं, तत्तुल्यं वेदान्तेष्वपि; अनधिगतार्थबोधित्वेन तत्परत्वसाम्यादिति। एवं तावदुपजीव्यत्वं प्रत्यक्षस्य निराकृत्य मुख्यत्वमात्रस्य प्राबल्यहेतुतां निराकरोति—**ज्येष्ठत्वं चेति। पौर्वापर्य इति**। षष्ठे स्थितम् (जै. अ. ६ पा. ५ सू. ५४)। ज्योतिष्टोमेऽन्योन्यं संबध्य यज्ञशालातो निर्गच्छतामृत्विजां विच्छेदनिमित्तं प्रायश्चित्तं श्रूयते—**'यद्युद्गाता विच्छिन्द्याददक्षिणेन यजेत, यदि प्रतिहर्ता सर्वस्वदक्षिणेने'ति**। तत्रोद्गातृप्रतिहर्त्रोः क्रमेण विच्छेदे विरुद्धप्रायश्चित्तयोः समुच्चयासंभवात्, किं पूर्वं कार्यमुत परमिति विशयेऽनुपजातविरोधित्वात्पूर्व-

कल्पतरुपरिमलः।

विनियोज्यमन्त्रस्वारस्यानुरोधेन प्रथमाघार इति पूर्वः पक्षः; द्वितीयाघारे मन्त्रकार्यनियमादृष्टस्य क्लृप्तत्वादक्लृप्तत्वाच्च प्रथमाघारे तदकल्पना लाघवानुसारेण द्वितीयाघारे मन्त्रविधिरिति सिद्धान्त इति॥ **अत्राघारमन्त्रविधौ मन्त्र उपजीव्यः**; प्रसिद्धं मन्त्रमादाय तद्विनियोगस्य कार्यत्वात्, आघारे तद्विधिरुपजीवकः। **तत्र मन्त्रः** कथंचिदिन्द्रे योगकल्पनया सावकाशः, तदुपजीवकविधिगताघारशब्दस्तु द्वितीयाघार इव प्रथमाघारेऽपि प्रसिद्धवृत्त्यैव सावकाशः; एवं सत्यपि लाघवानुगृहीतस्योपजीवकस्य प्राबल्येनोपजीव्यस्य क्लिष्टवृत्तिराश्रिता, एवमिहाप्यद्वैतवाक्यजातस्योपक्रमादितात्पर्यलिङ्गयुक्तत्वेन प्राबल्यात्तदुपजीव्यस्य प्रत्यक्षस्यैव व्यावहारिकविषयसमर्पणेनोपमर्दः कल्पयितुं युक्त इति। **एतेन**—उपजीव्यविरोधे तात्पर्यवत्त्वमेव न सिद्ध्यतीत्यपि शङ्का—**निरस्ता**; तदुपजीव्यविरोधेऽपि तात्पर्यवता वाक्येनोपजीव्योपमर्दस्य दर्शितत्वात्। **विधायके इति। ननु**—एतदयुक्तम्; सोमेन यजेतेति विधिवाक्ये सोमवता यागेनेति मत्वर्थलक्षणाङ्गीकारात्, **तत्तुल्यमित्येद**प्ययुक्तम्; तत्त्वमसिवाक्ये भागत्यागलक्षणाङ्गीकारादिति-**चेत्, उच्यते**; विधिवाक्यं तत्तुल्यं वा तात्पर्यवद्वाक्यं यत्किंचिदनुग्रहार्थम् अन्यमर्थं नेतुमयुक्तमिति तदभिप्रायः। एवंच विशिष्टविधिपरे सोमवाक्ये सोमद्रव्यतादात्म्यविशिष्टयागविध्यभ्युपगमे तस्य विशिष्टस्य विधेयस्य दध्यादिवल्लोकसिद्धत्वाभावेन विधिवाक्यादेव देवताधिकरणे (ब्र. अ. १ पा. ३ सू. ३३) उदाहरिष्यमाणरेवत्याधारवारवन्तीयविशेषणस्येव विना तात्पर्यं सिद्धिरेष्टव्या। नच तात्पर्यरहितादागमाद्यागसोमलतामेदग्राहिप्रत्यक्षविरुद्धार्थः सिध्यतीति; तत्र तदविरोधाय मत्वर्थलक्षणाश्रयणम्; अद्वैतश्रुतेस्तु तात्पर्यविषयादन्यत्र नयनमेव नास्तीति न कश्चिद्दोषः। **ननु** प्रत्यक्षज्ञानप्रामाण्यं ज्ञानसमानवित्तिवेद्यतया ज्ञाने प्रकाशमाने विशिष्य नियमेन प्रतीतं नाद्वैतश्रुत्या बाधनमर्हतीत्याशङ्क्य विशिष्य नियमेन प्रतीतस्यापि पूर्वस्य परेण बाधे टीकायामपच्छेदन्यायो (जै. अ. ६ पा. ५ सू. ५४) दाहारणं कृतम्; **तत्र** पूर्वस्य परोपजीव्यत्वं नास्तीति वैषम्याशङ्कानिराकरणपूर्वकं तदवतारयति—**एवं तावदिति**। किमद्वैतश्रुतेः प्रत्यक्षं प्रमाणं सदुपजीव्यमिति प्रामाण्यस्य प्राबल्यमुच्यते, उतानुपजीव्यत्वेऽपि प्रथमप्रतीतत्वमात्रेण। **आद्यपक्षो** न शङ्कार्ह इत्याह—**उपजीव्यत्वमिति। प्रत्यक्षस्य** प्रमाणस्य सत इति शेषः। **द्वितीयपक्ष**निराकरणार्थमुत्तरग्रन्थ इत्याह—**मुख्यत्वमात्रस्येति**। ज्योतिष्टोमे बहिष्पवमानार्थं हविर्धानान्निर्गच्छतां ऋत्विग्यजमानानामन्वारम्भणं, विहितम्। 'अध्वर्युं प्रस्तोतान्वारभते प्रस्तोतारमुद्गातोद्गातारं प्रतिहर्ते'त्यादिना। तद्विच्छेदे प्रायश्चित्तमाम्नायते 'यद्युद्गाताऽपच्छिद्येतादक्षिणं तं यज्ञमिष्ट्वा तेन पुनर्यजेत, तत्र तद्दद्याद्यत्पूर्वस्मिन्दास्यन्स्यात्, यदि प्रतिहर्तापच्छिद्येत सर्ववेदसं दद्या'दिति। तत्र पूर्वनिमित्तकर्तव्यताबुद्धिः परनिमित्तकर्तव्यताबुद्ध्या यथा बाध्यते, तथा श्रुतिजन्याद्वैतबुद्ध्या परया पूर्वप्रत्यक्षजन्या कर्तृत्वादिबुद्धिर्बाध्यते। बाधितापि सा तदुचितविषयसमर्पणेन शुक्तिरूप्यादिबुद्धिवदनुग्राह्येति यावद्ब्रह्मज्ञानाऽबाध्यव्यावहारिकविषयाङ्गीकारात् तद्विषयं प्रत्यक्षादि व्यावहारिकप्रमाणमिति व्यपदिश्यते; व्यावहारिकमेव प्रत्यक्षादिसिद्धं तत्तत्कारणस्वरूपं प्रमित्युत्पत्तावपेक्षितमिति तदबाधात्। तद्वत्तात्त्विकांशबाधेऽपि शरशास्त्रस्य वेद्यास्तरणप्राप्त्यर्थं प्रकृतिवच्छब्दापेक्षस्य तत्प्राप्तकुशांशबाध इव अपरामृष्टप्रकृतिवच्छब्दजन्यबुद्धौ कुशांशप्रामाण्यबाधइव च नोपजीव्यविरोध इत्याशयः। **यत्तु**—एकस्मिन्नपि प्रयोगे क्रमिकाभ्यां निमित्ताभ्यां तत्तन्नैमित्तिककर्तव्यतयोर्बदरफले श्यामरक्तरूपयोरिव क्रमेणोत्पादाद्रूपज्ञानद्वयवत् कर्तव्यताज्ञानद्वयमपि प्रमाणमेवेति न

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

५४) इति । तथा 'पूर्वात्परबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयताम् । अन्योन्यनिरपेक्षाणां यत्र जन्म धियां भवेत् ॥' इति । अपिच येऽप्यहंकारास्पदमात्मानमास्थिषत तैरप्यस्य न तात्त्विकत्वमभ्युपेतव्यम्; 'अहमिहैवास्मि सदने जानानः' इति सर्वव्यापिनः प्रादेशिकत्वेन ग्रहात्, उच्चतरगिरिशिखरवर्तिषु महातरुषु भूमिष्ठस्य दूर्वाप्रवालनिर्भासप्रत्ययवत् । नच–इदं देहस्य प्रादेशिकत्वमनुभूयते नत्वात्मन इति सांप्रतम्; नहि तदैवं भवति—'अहम्' इति; गौणत्वे वा न 'जानानः' इति । अपिच परशब्दः परत्र लक्ष्यमाणगुणयोगेन वर्तत इति यत्र प्रयोक्तृप्रतिपत्त्रोः संप्रतिपत्तिः, स गौणः; स च भेदप्रत्ययपुरःसरः, तद्यथा नैयमिकाग्निहोत्रवचनोऽग्निहोत्रशब्दः (जै० अ० १ पा० ४ सू० ४)

वेदान्तकल्पतरुः ।

मिति पूर्वपक्षे, राद्धान्तः—पौर्वापर्ये सति निमित्तयोः, पूर्वस्य नैमित्तिकस्य, दौर्बल्यं; उत्तरस्य निरपेक्षस्य तद्बाधकतयोदितत्वात्, पूर्वोदयकाले उत्तरस्याप्राप्तत्वेन पूर्वेण बाध्यत्वायोगात् । उक्तंहि—'पूर्वं परमजातत्वादबाधित्वैव जायते । परस्यानन्यथोत्पादान्नत्वबाधेन संभवः ॥'—इति । प्रकृतिवत् यथाहि प्रकृतौ क्लृप्तोपकाराः कुशाः प्रथममतिदेशेन विकृतावुपकाराकाङ्क्षिण्यां प्राप्ताः, कल्प्योपकारतया चरमभाविभिरपि शरैर्निरपेक्षैर्बाध्यन्ते, तद्वदिदमिति । एवं तावच्छुत्यादिगम्यात्मतत्त्वस्याहंप्रत्ययेऽनवभासादविविक्तविषयत्वमुक्तं । संप्रति वादिनिरूपितस्यात्मनोऽनवभासादपि तदाह—अपिचेति । सर्वगतात्मवादिनं प्रत्याह—अहमिहेति । नहि तदैवमिति । तव मतेऽहंप्रत्ययस्य विविक्तात्मविषयत्वादित्यर्थः । ननु तत्रात्मवचनोऽहंशब्दो देहे उपचर्यते, अत आह—गौणत्वे वेति । भवतीत्यनुषङ्गः । उपचरितात्मभावस्य देहस्य ज्ञातृत्वानुपपत्तेः जानान इति प्रतीतिर्नहि भवतीत्यर्थः । नच–ज्ञातृत्वमपि देहे उपचर्यत इति–वाच्यम्; वक्तुः स्वज्ञानप्रकाशनपरे वाक्ये तद्विरोधात् । अथाहमालम्बने आत्मनि देहगतप्रादेशिकत्वमेवोपचर्यते, तर्हि देहात्मनोर्भेदो ग्रहीतव्यो; नच गृह्यते इत्याह—अपिचेत्यादिना । अत्र गौणवादी प्रष्टव्यः, किं सिंहशब्दस्येव माणवके सांप्रतिकं देहादावहंशब्दस्य गौणत्वम्, उत सार्पपरसादौ तैलशब्दस्येव निरूढम् । नाद्य इत्याह—परेति । प्रमाणलक्षणे स्थितम्—'तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रम्' (जै. अ. १ पा. ४ सू. ४) । अग्निहोत्रं जुहोतीति श्रूयते तत्र संशयः, किमग्निहोत्रशब्दोऽग्निदेवतागुणविधिः, उत कर्मनामेति । तत्राग्नये होत्रं हविरस्मिन्निति समासान्तवर्तिन्या चतुर्थ्याऽग्नेर्होमदेवतात्वप्रतीतेर्गुणविधिरिति प्राप्ते, राद्धान्तः—'यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोती'त्यग्नेर्होमे देवतात्वप्रख्यापनात्प्राप्ते च विधिवैयर्थ्या-

कल्पतरुपरिमलः ।

परेण पूर्वज्ञानबाधेऽपच्छेदन्याय उदाहरणं–इति । तन्न; अङ्गस्य सतः कर्तव्यत्वं, नच पश्चाद्भाविप्रतिहर्त्रपच्छेदवति पूर्ववृत्तोद्गात्रपच्छेदप्रायश्चित्तस्याङ्गत्वमस्ति; आहवनीयशास्त्रस्य पदहोमातिरिक्तहोमविषयत्ववत् तदङ्गत्वबोधकशास्त्रस्य पश्चाद्भाविप्रतिहर्त्रपच्छेदरहितक्रतुविषयतायाः सिद्धान्तितत्वात् । उक्तंहि न्यायरत्नमालायाम्—तत्रैवं सति शास्त्रार्थो भवति, पश्चाद्भाव्युद्गात्रपच्छेदविधुरप्रतिहर्त्रपच्छेदवतः क्रतोः सर्ववेदसदानमङ्गमेवमुद्गात्रपच्छेदेऽपि द्रष्टव्यमिति । नच मीमांसकमर्यादामतिक्रम्य परकर्तव्यतानिवर्त्यं पूर्वकर्तव्यत्वं निर्वक्तुमपि शक्यम्; नहि कृतिसाध्यत्वयोग्यत्वं तत्; तस्य पश्चादपि सत्त्वात् । नापि फलमुखकृतिसाध्यत्वम्; तस्य पूर्वमप्यजननात् । नाप्यङ्गत्वम्; तस्य संनिपत्योपकारकत्वफलोपकारकत्वान्यतररूपकारणताविशेषत्वेन तत्र योग्यत्वफलमुखत्वविकल्पे पूर्वोक्तदोषानतिवृत्तेः । नच कर्तव्यत्वं नाम धर्मान्तरमागमापायि कल्पनीयं; मानाभावात् । सत्यपि प्रत्यक्षे संनिहिते शराम्नाने कल्प्यातिदेशवाक्यप्रापणीयानां दूरस्थितानां कुशानां ततः प्रागेव ग्रहणे हेतुगर्भं विशेषणम्—उपकाराकाङ्क्षिण्यामिति । अस्यार्थः—फलजनकत्वेन कर्माणि बोधयतां प्रधानविधीनां कथमनेन फलं जननीयमित्यनिर्ज्ञातप्रकारतया प्रधानगतफलजननसामर्थ्योद्बोधकाङ्गजन्यदृष्टादृष्टकार्यसमुदायरूपे उपकारे एव प्रथममाकाङ्क्षा भवति, तन्मुखेनोपकारजनकपदार्थरूपेष्वङ्गेष्वाकाङ्क्षा । एवंच प्राकृतप्रधानविधिः प्रथमाकाङ्क्षितमप्युपकारं क्वचिदपि क्लृप्तमपश्यन्नगत्या प्रकरणाम्नातान्पदार्थान्गृहीत्वा तत्पदार्थशक्त्यनुसारेण दृष्टादृष्टकार्यविशेषकल्पनया तत्समुदायरूपमुपकारं लब्ध्वा निवृत्तो भवति । वैकृतविधयस्तु स्वसंनिधौ क्लृप्तमुपकारमपश्यन्तोऽपि प्रकृतौ क्लृप्तं तं पश्यन्तः स्वाकाङ्क्षया दूरस्थितमपि तमेव गृह्णन्तः तन्मुखेन तज्जननशक्तत्वेनावधृतं प्राकृतपदार्थजातमेव प्रथमं गृह्णन्ति । यदाहुः—'क्लृप्तोपकारसाकाङ्क्षाः प्रथमं प्राकृतैः सह । संबध्यन्ते समीपस्थं विकाराः प्रोज्झ्य चोदितम् ॥' इति । ततश्च वैकृतविधिसंनिध्याम्नातस्य शरादेर्वैशेषिकाङ्गजातस्य पश्चादन्वय इति । निरपेक्षैरिति । प्रत्यक्षश्रुतत्वेन पुरुषबुद्धिमूलप्रापकप्रमाणकल्पनाऽनपेक्षैरित्यर्थः । यद्वा शरप्राप्तिनिरपेक्षैरित्यर्थः । ननु पूर्वनिमित्तवति प्रयोगे तन्निमित्तककर्तव्यताबुद्धेः परनैमित्तिककर्तव्यताबुद्ध्या भ्रमत्वापादनेऽपि पूर्वनैमित्तिकशास्त्रस्य नात्यन्तबाधः; पूर्वनि-

---

१ बधिरादिषु श्रोत्रधर्माध्यासादर्शनात्पृथक्धर्मग्रहणमिति पञ्चपादिका । लोहित्यस्य स्फटिके इव धर्ममात्रप्रतिबिम्बनिराकरणार्थं धर्मपदमिति तु भामती ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती।

प्रकरणान्तरावधृतभेदे कौण्डपायिनामयनगते कर्मणि 'मासमग्निहोत्रं जुहोति' (जै० अ० ७ पा० ३ सू० १) इत्यत्र

वेदान्तकल्पतरुः।

न्नामधेयम्। नचात्र चतुर्थीसमाससंभवः; तादर्थ्यप्रकृतिविकारयोरभावात्-इति। एवं नित्याग्निहोत्रवाचिनोऽग्निहोत्रशब्दस्य गुणादन्यत्र वृत्तिं वक्तुं मुख्यार्थाद्गृहीतभेदं कर्मोदाहरति—**प्रकरणान्तरेति। भेदलक्षणे स्थितम्—'प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम्'** (जै. अ. २ पा. ३ सू. २४)। कुण्डपायिनामयने मासमग्निहोत्रं जुहोतीति श्रूयते। **अत्र** किं नित्याग्निहोत्रे मासगुणो विधीयते, उत कर्मान्तरमिति। **तत्र** सत्यपि प्रदेशभेदे नाम्ना नित्याग्निहोत्रस्य बुद्धौ संनिधापनात्तत्समभिव्याहृतस्य जुहोतीत्याख्यातस्य तत्संनिधापितार्थपरत्वान्नित्याग्निहोत्रानुवादेन मासो विधीयते इति प्राप्ते, राद्धान्तः—**न तावदत्रा**ख्यातेन होमानुवादेन मासः शक्यो विधातुं; कालस्य पुरुषानिष्पाद्यत्वेनानुपादेयत्वात्। **नापि** मासोद्देशेन नित्याग्निहोत्रविधिः; तस्यासंनिधेः। नच नाम तत्संनिधापयति; अन्यत्र जुहोतीत्याख्यातेन पूर्वापरीभूततयोक्तस्य **सिद्धार्थबोधिना नाम्नानु**पस्थापनात्।

कल्पतरुपरिमलः।

मित्तमात्रवति प्रयोगान्तरे चारितार्थ्यात्, अहंप्रत्ययस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वादिविषयस्यात्मन्यद्वैतवाक्यजातेन बाधे तु तन्मूलस्य प्रमाणस्य न क्वचिदपि चारितार्थ्यम्। नच—व्यावहारिकविषयालम्बनतया तत्रैव चारितार्थ्यं स्यादिति—वाच्यम्; व्यावहारिकविषयस्य शुक्तिरूप्यादिवत्कदाचिद्बाध्यत्वाभ्युपगमाद्बाध्यविषये च व्यावहारिकं प्रामाण्यमिति व्यवहारस्याद्वैतपरिभाषामात्रसिद्धत्वादित्याशङ्क्य निर्दोषत्वेन क्लृप्तशास्त्रस्यैव विषयान्तरप्रदर्शनेन चारितार्थ्यमुपपादनीयं, नतु दोषमूलस्याहंप्रत्ययस्य तस्य पश्चाद्भाव्युद्गात्रपच्छेदवत्प्रयोगविषयतदपरामर्शदोषमूलसर्वस्वदानकर्तव्यताबुद्ध्यादिवद्भ्रान्तित्वोपपत्तेरिति विवेचनाय तस्य दोषमूलत्वं दर्शयितुं प्रवृत्तमुत्तरग्रन्थमवतारयति—**एवं तावदिति। तादर्थ्यप्रकृतिविकारयोरिति।** तादर्थ्यप्रकृतिविकारभावयोरित्यर्थः। पूर्वमीमांसकमते हविषो देवतार्थत्वं हविर्देवतयोर्हिरण्यकुण्डलवत् प्रकृतिविकारभावश्चेत्युभयमपि नास्ति। **सिद्धान्ते** हविषो देवताभोज्यस्य तादर्थ्यसद्भावेऽपि हविर्देवतयोः प्रकृतिविकारभावो नास्तीत्यर्थः। **ननु**—अत्र पूर्वपक्षिणा अग्नये होत्रमस्मिन्निति बहुव्रीहिसमासः शङ्कितः, नतु बहुव्रीहौ तादर्थ्यप्रकृतिविकारापेक्षास्ति; तत्पुरुषाधिकारे एव 'चतुर्थी तदर्थार्थे'त्यादिसूत्रेण तदर्थसमासस्य विहितत्वात्, तस्यैव च तदर्थसमासस्य तस्मिन्सूत्रे बलिरक्षितग्रहणेन ज्ञापकेन प्रकृतेस्तादर्थ्यस्य स्फुटत्वेन वार्तिककृद्वचनेन च प्रकृतिविकृतिविषयत्वनियमसिद्धेः, **समानाधिकरणानां बहुव्रीहिरिति** शाब्दिकनियमादलाक्षणिकश्चतुर्थीगर्भव्यधिकरणबहुव्रीहिरिति **चेत्,** तर्हि स एव शङ्कितसमासासंभवे हेतुर्वक्तव्यो न तादर्थ्यप्रकृतिविकारभावाभावे—**इति चेत्, सत्यम्;** यदि पूर्वपक्षी चतुर्थीगर्भव्यधिकरणबहुव्रीहिमलाक्षणिकं मन्यमानः सन् प्रत्ययस्य भावार्थतामवलम्ब्याग्नये होत्रं हवनमिति चतुर्थीतत्पुरुषमाश्रयेत, तदा तदसंभवे हेतुराचार्यैरुपन्यस्त इति न विरोधः। **ननु**—सिद्धान्ते प्राप्तदेवतासंबन्धप्रवृत्तिनिमित्तकं यौगिकमग्निहोत्रनामेष्यते, बहुव्रीहिसमासश्च प्रदर्श्यते, स कथमुपपद्यत—**इति चेत्, उच्यते;** नात्यन्तं व्यधिकरणबहुव्रीहेरसंभवः; 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहा'विति सप्तमीग्रहणेन ज्ञापकेन कण्ठेकाल इत्यादौ तस्याभ्युपगमात्, तदेव व्याप्तिन्यायेन विभक्त्यन्तरगर्भव्यधिकरणबहुव्रीहेरपि ज्ञापकमाश्रित्य वामनेनावृत्त्या 'बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपद'इति 'सच्छास्त्रजन्मा हि विवेकलाभ' इत्यादिप्रामाणिकप्रयोगदृष्टस्य पञ्चम्यादिगर्भव्यधिकरणबहुव्रीहेः साधुत्वप्रतिपादनाच, किंत्वेवं ज्ञापकसिद्धो व्यधिकरणबहुव्रीहिः प्रामाणिकप्रयोगदर्शने सति समर्थनीयो न सर्वत्र; अन्यथा 'शेषो बहुव्रीहि'रिति सूत्रे शेषग्रहणेनाहत्य वार्तिकवचनेन च सिद्धस्य समानाधिकरणानां बहुव्रीहिरित्यौत्सर्गिकनियमस्य निर्हेतुकभङ्गापत्तेः। ततश्च सिद्धान्ते यदग्नये चेत्यादिवाक्यान्तरप्राप्ताग्निदेवतासंबन्धानुवादकं यौगिकमग्निहोत्रनामेति प्रतीतेः तदुपपादनार्थः प्रमाणमूलो युज्यते व्यधिकरणबहुव्रीहिः। गुणविधिरिति पूर्वपक्षे तु यदग्नये चेत्यादिशास्त्रमग्निप्रजापतिरूपानेकगुणविशिष्टहोमान्तरविधायकम्, अग्निर्ज्योतिरिति मन्त्रस्तस्यैव होमान्तरस्याङ्गमिति तयोर्विषयान्तरप्रदर्शनेन विधित्सितगुणप्रापकत्वाभावस्य समर्थनीयत्वादग्निदेवताया अप्राप्तेरकस्मादभ्युपगम्यमानो व्यधिकरणबहुव्रीहिर्न प्रमाणमूल इति स न युज्यते। तत्प्रख्यसूत्रे (जै. अ. १ पा. ४ सू. ४) यस्मिन्गुणोपदेश (जै. अ. १ पा. ४ सू. ३) इति पूर्वसूत्राद्यस्मिन्नित्यस्यापि वा, नामधेय (जै. अ. १ पा. ४ सू. २) मिति तत्पूर्वसूत्रान्नामधेयमित्यस्य चानुषङ्गः; तथाच तस्य विधित्सितगुणस्य प्रख्यं प्रख्यापकमन्यत् शास्त्रं यस्मिंस्तदग्निहोत्रादिकं नामधेयमित्यर्थः। **कुण्डेति।** कुण्डपायिनामयनाख्ये सत्रे श्रुतं 'यन्मासमग्निहोत्रं जुहोती'ति वाक्यं तत्रेत्यर्थः। अस्मिन्वाक्ये श्रुतगुणस्य विधेयत्वसंभवे विशिष्टविधिगौरवपरिहारार्थं विधिशक्तेर्गुणसंक्रान्त्या धात्वर्थाविधानात्तद्विधानापेक्षः कर्मभेदो न सिद्ध्येदतो धात्वर्थविधानसिद्ध्यर्थं मासगुणस्य विध्यनर्हत्वमाह—**न तावदिति। ननु** कालस्याविधेयत्वेऽपि विहितमेव नित्याग्निहोत्रं कालसंबन्धसिद्ध्यर्थं तदुद्देशेन पुनर्विधीयतां, सायं प्रातश्च जुहोतीति वाक्य इवेत्याशङ्क्य तद्दूषयमाह—**नापीति। सिद्धार्थबोधिना नाम्नेति।** 'यदा त्वाद्यपरिसन्दात्प्रभृत्या फलत्वाभतः। क्रिया पूर्वापरीभूता

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

साध्यसादृश्येन गौणः, माणवके चानुभवसिद्धभेदे सिंहात्सिंहशब्दः, नत्वहंकारस्य मुख्योऽर्थो निर्लुठितगर्भतया देहादिभ्यो भिन्नोऽनुभूयते, येन परशब्दः शरीरादौ गौणो भवेत् । नच–अत्यन्तनिरूढतया गौणेऽपि न गौणत्वाभिमानः सार्षपादिषु तैलशब्दवदिति–वेदितव्यम्; तत्रापि स्नेहात्तिलभवाद्भेदे सिद्ध एव सार्षपादीनां तैलशब्दवाच्यत्वाभिमानो नत्वर्थयोस्तैलसार्षपयोरभेदाध्यवसायः । तत्सिद्धं गौणत्वमुभयदर्शिनो गौणमुख्यविवेकविज्ञानेन व्याप्तं; तदिह व्यापकं विवेकज्ञानं निवर्तमानं गौणतामपि निवर्तयतीति । नच–बालस्थविरशरीरभेदेऽपि सोऽहमित्येक-

वेदान्तकल्पतरुः ।

तस्मात्प्रयोजनान्यत्वं विधेयभावनान्यत्वमिति । नन्वग्निहोत्रशब्दस्य कौण्डपायिने कर्मणि प्रयोगे किं प्रयोजनम्, न तावन्नित्याग्निहोत्रेण सह क्रियात्वादिसादृश्यबोधः; तस्य वैयर्थ्यादत आह—**साध्येति । सप्तमे स्थितम्**–'**उक्तं क्रियाभिधानं तच्छ्रुतावन्यत्र विधिप्रदेशः स्यात्**' (जै. अ. ७ पा. ३ सू. १) । मासमग्निहोत्रमित्यत्रान्या चिन्ता, किमग्निहोत्रशब्दो नित्याग्निहोत्रधर्मानिहातिदिशेन्न वेति । तत्र यद्ययं गौणः स्यात्तदाग्निहोत्रवज्जुहोतीत्यतिदिशेत्तद्धर्मान्, न त्वयं गौणः; जुहोतिसामानाधिकरण्यस्यात्रापि तुल्यत्वेन नामधेयत्वादग्निदेवताविधानार्थत्वाद्वा, अतो नातिदिशेदिति प्राप्ते, सिद्धान्तः— न तावदत्राग्निदेवता विधातुं शक्या; चतुर्थीसमासासंभवस्योक्तत्वात् । तत्र सिद्धे कर्मभेदेऽनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वादेकत्राग्निहोत्रशब्दो मुख्योऽपरत्र गौणः; नित्याग्निहोत्रे च नामप्रवृत्तिनिमित्तस्याग्निदेवतासंबन्धस्य भावात्तत्रैव मुख्यता, अतः परशब्दः परत्र सादृश्यमुपादाय प्रवर्तते; तच्च सादृश्यं कर्तव्यार्थबोधकाख्यातसमभिव्याहृतनाम्नाग्निहोत्रवज्जुहोतीति साध्यत्वेन विधेयमिति तत्सिद्ध्यर्थं नित्यधर्मानतिदिशेदिति । अतश्च नित्याग्निहोत्रधर्माणां द्रव्यदेवतादीनामतिदेशो गौणप्रयोगफलमित्यर्थः । **क्रियाया** नित्याग्निहोत्रस्य, **अभिधानं** नामधेयमग्निहोत्र**पदमुक्तं** तत्प्रख्याधिकरणे (जै. अ. १ पा. ४ सू. ४) **तस्यान्यत्र श्रवणे, विधिप्रदेशः**, विधेयधर्मातिदेशः **स्यादिति** सूत्रार्थः । लोकसिद्धसादृश्यां गौणीं वृत्तिमाह— **माणवके इति** । प्रकृते भेदग्रहाभावमाह—**नत्विति** । निष्कृष्य लुठितः प्रतिभासितो गर्भोऽसाधारणाकारो यस्य स तथा, तत्तया नानुभूयते, अनुभवे वा वादिविवादो न स्यादित्यर्थः । एवं सांप्रतिकीं गौणतां निरस्य निरूढां निराचष्टे— **न चात्यन्तेति**। निरूढत्वं नाम प्रयोगप्राचुर्यान्मुख्यवद्भानम् । निरूढेऽपि गौणप्रयोगे नार्थयोस्तादात्म्यं प्रतीयते, प्रतीयते तु प्रकृते इति वैषम्यमित्यर्थः । **तत्** तस्माद्गौणत्वव्यापकं विवेकज्ञानमिह व्यावर्तमानं गौणतामपि व्यावर्तयतीत्येतत्सिद्धमित्यन्वयः । अभिज्ञारूपाहंप्रत्ययाद्विवेकासिद्धावपि प्रत्यभिज्ञारूपात्तत्सिद्धिमाशङ्क्याह—**नच बालस्थविरेति** । आत्मैक्यं

कल्पतरुपरिमलः ।

लक्ष्यते वर्तते तदा ॥' इत्युक्तरीत्या पूर्वापरीभूतेन क्रियारूपेण स्वार्थं धातुरुपस्थापयति, न तेन रूपेण नाम तदर्थमुपस्थापयितुं शक्नोतीति न नाम्ना धात्वर्थप्रत्यभिज्ञा संभवतीत्यर्थः । **उक्तंच वार्तिके**—'यादृशी भावनाख्याते धात्वर्थश्चापि यादृशः । नासौ तेनैव रूपेण कथ्यतेऽन्यैः पदैः क्वचित् ॥' इति । **भावनान्यत्वमिति** । नित्याग्निहोत्रस्य मासाग्निहोत्रस्य च जुहोतिधात्वर्थस्य भेदो भेदलक्षणद्वितीयाध्यायार्थभावनाभेदोपपादकतया प्रसाधित इति तत्प्रयोजनभूतो भावनाभेदः प्रयोजनान्यत्वमिति सौत्रपदेन विवक्षित इत्यभिप्रेत्यैवं व्याख्यातम् । **यद्वा** नाम्ना यथाकथंचिन्नित्याग्निहोत्रप्रत्यभिज्ञया धात्वर्थाभेदोपपादनेऽप्यग्निहोत्रहोमस्य नित्यत्वेन प्राधान्ये कुण्डपायिनामयनाङ्गत्वे च भाव्यभेदेन भावनाप्रत्यभिज्ञापकाभावेन च भावनान्यत्वमनिवार्यमित्यभिप्रेत्यैवं व्याख्यातम् । **उक्तंच शास्त्रदीपिकायाम्**—'**ननु** नामधेयेन भवति पूर्वकर्मोपस्थापनम्, भवतु धात्वर्थस्य, भावना तु तेनानुपस्थानाद्भिद्यतएव । धात्वर्थोऽपि यादृशो धातुनाऽऽख्यातवर्तिना पूर्वापरीभूतो विधेरुपनीयते, न तादृशो नाम्नोपस्थाप्यत इति तस्यापि युक्तो भेदः । तदभेदेऽपि भावना तावद्भिन्नेति सिद्ध'मिति । धात्वर्थस्य नाम्ना प्रत्यभिज्ञानमाचार्यैरपि वेधाद्यधिकरणे (ब्र. अ. ३ पा. ३ सू. २५) स्वीकृत्य व्यवहृतम् । तत्रैव तदुपपादनं करिष्यामः । **तत्र सिद्धे कर्मभेदे इति** । यदि प्रकरणभेदेन भावनामात्रभेदः, तदा साप्तमिकाधिकरणे (जै. अ. ७ पा. ३ सू. १) अग्निहोत्रशब्दस्य मासाग्निहोत्रे गौणत्वाभिधानमेव गौणमित्येतदपि वेधाद्यधिकरण एवोपपादयिष्यामः । **अभिज्ञारूपेति** । मम देह इति देहत्वाकारेण विवेकग्रहः परिच्छिन्नत्वाकारेण देहभेदाध्यासेन विरोधी, चैत्रमैत्रयोः संनिहितयोरयमस्माद्भिन्न इति स्वरूपेण भेदग्रहे इव मैत्रचैत्रत्वाकारेण तदभेदाध्यासे । **अर्थः** विषयः । **भिन्नाभ्यामिति** । बालस्थविरशरीरयोः परस्परभिन्नत्वं ताभ्याम् एकस्यात्मनो भेदश्चेत्युभयमप्यनुमानादित्यर्थः । परिमाणभेदे तस्यावयवापचयोपचयसाध्यत्वादवयवापचये समवायिकारणनाशात्पूर्वावयविनाशतः स्थितावयवैः सूक्ष्मावयव्यन्तरोत्पत्तिरवयवोपचये पश्चादापततामवयवानां पूर्वसिद्धेऽवयविनि कारणत्वायोगतः पूर्वसिद्धावयवसहितैरवयवान्तरैर्महावयव्यन्तरोत्पत्तिश्चावश्यंभाविनीति बालस्थविरशरीरयोर्भिन्नत्वं तावदानुमानिकं न प्रत्यक्षम्, प्रत्यक्षेण तु योऽयं मम देहो बाल्ये तथा पुष्ट आसीत् स एवेदानीं वार्धके कृश इत्यभेद एव तयोः प्रतीयते । ततश्च बाल्यस्थाविरदशयोर्भिन्नाभ्यां

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती।

स्यात्मनः प्रतिसंधानाद्देहादिभ्यो भेदेनास्त्यात्मानुभव इति–वाच्यम्; परीक्षकाणां खल्वियं कथा, न लौकिकानाम्, परीक्षका अपि हि व्यवहारसमये न लोकसामान्यमतिवर्तन्ते; **वक्ष्यत्यनन्तरमेव हि भगवान्भाष्यकारः—'पश्वादिभिश्चाविशेषात्' इति।** **वाह्या अप्याहुः—शास्त्रचिन्तकाः खल्वेवं विवेचयन्ति, न प्रतिपत्तारः' इति।** तत्पारिशेष्याच्चिदात्मगोचरमहंकारमहमिहास्मि सदन इति प्रयुञ्जानो लौकिकः शरीराद्यभेदग्रहादात्मनः प्रादेशिकत्वमभिमन्यते, नभस इव घटमणिकमल्लिकाद्युपाध्यवच्छेदादिति **युक्तमुत्पश्यामः।** नच–अहंकारप्रामाण्याय देहादिवदात्मापि प्रादेशिक इति–युक्तम्; तदा खल्वयमणुपरिमाणो वा स्याद्देहपरिमाणो वा। **अणुपरिमाणत्वे** स्थूलोऽहं दीर्घ इति च न स्यात्। **देहपरिमाणत्वे** तु सावयवतया देहवदनित्यत्वप्रसङ्गः। किंचास्मिन्पक्षेऽवयवसमुदायो वा चेतयेत्, प्रत्येकं वावयवाः। **प्रत्येकं चेतनत्वपक्षे** बहूनां चेतनानां स्वतन्त्राणामेकवाक्यताभावादपर्यायं विरुद्धदिक्क्रियतया शरीरमुन्मथ्येत, अक्रियं वा प्रसज्येत। **समुदायस्य तु चैतन्ययोगे** वृक्ण एकस्मिन्नवयवे चिदात्मनोऽप्यवयवो वृक्ण इति न चेतयेत्। नच बहूनामवयवानामविनाभावनियमो दृष्टः; य एवावयवो विशीर्णस्तदा तदभावे न चेतयेत्।

वेदान्तकल्पतरुः।

प्रत्यभिज्ञार्थः। भिन्नाभ्यामेकस्य भेदस्त्वनुमानात्तच्च शास्त्रादृते न ज्ञेयमित्यर्थः। तर्हि परीक्षकाणां देहादावहंशब्दो गौणः, नेत्याह **—परीक्षका अपीति।** अपरोक्षभ्रमो न यौक्तिकबाधादुच्छिद्यत इत्यर्थः। **देहपरिमाणात्मपक्षे** किमारब्ध आत्मा, उतावयवसमुदायः। **नाद्य** इत्याह**—अनित्यत्वेति।** **द्वितीये** आत्मावयवानां चैतन्यं, समुदायस्य वा। **नाद्य** इत्याह**—प्रत्येकमिति।** **द्वितीयेऽपि** समुदायापत्तिः, शरीरोपाधिकी वा, स्वत एव वा, काकतालीया वा। **आद्यं** निरस्य **द्वितीयं** निरस्यति**—नच बाहूनामिति।** **न तृतीय** इत्याह**—य एवेति।** यादृच्छिकसंश्लेष इव यादृच्छिकविश्लेषोऽपि

कल्पतरुपरिमलः।

देहाभ्यां दशाद्वयाभिन्न आत्मा भिन्न इति विरुद्धधर्मलिङ्गकभेदज्ञानमप्यानुमानिकमिति भावः। **ननु—**देहयोः परस्परभेदस्यानुमानिकत्वेऽपि ताभ्यामात्मनो भेदकस्यैक्यस्य प्रत्यक्षत्वादात्मनि देहभेदः प्रत्यक्ष एव स्याद्; भेदकसाक्षात्कारस्य भेदसाक्षात्कारनियतत्वात्, अतो न तत्र परीक्षकक्लृप्त्यानुमानापेक्षेति**—चेद्, मैवम्;** तथापि प्रथमानुमानापेक्षत्वेन परीक्षकक्लृप्त्यत्वानपायात्। **वस्तुतस्त्वत्र** प्रत्यभिज्ञामात्रेण निर्विचिकित्समैक्यं न सिध्यतीति न भेदकसाक्षात्कारशङ्कापीत्याह**— तच्च शास्त्रादृते इति।** तत्प्रत्यभिज्ञाविषयभूतमप्यात्मैक्यं शास्त्रं विना न सिध्यति; परिमाणभेदेन देहभेदे सत्यपि तदभेदप्रत्यभिज्ञादर्शनेन योऽहं बाल्ये पुष्टः पितरावन्वभूवं स एव स्थाविरे कृशः प्रणप्तॄननुभवामीति परिमाणभेदभिन्नधर्मिगततयैव पितृप्रणप्त्रनुभवविषयाभेदप्रत्यभिज्ञादर्शनेन च तथाभूतप्रत्यभिज्ञामात्रादैक्यासिद्धेरिति भावः। **ननु—**तथापि योऽहं स्वप्ने व्याघ्रदेहः स एवेदानीं मनुष्यदेह इति प्रत्यभिज्ञया स्फुटतरभेदाभ्यां देहाभ्यां तदुभयानुवृत्तस्यात्मनो भेदः प्रत्यक्ष एव स्यात्, तत्र निर्विचिकित्सभेदकसाक्षात्कारसत्त्वादिति**—चेद्, न;** भेदकसाक्षात्कारस्य भेदसाक्षात्कारनियतत्वाभावात्। अपीतत्वव्याप्यशङ्खत्वदर्शनेऽपि तत्साक्षात्कारानुदयात्, स्वप्नदृष्टेषु लौकिकानां मिथ्यात्वसंप्रतिपत्त्या योऽयं स्थाणुः पुमानेष इतिवत्तत्र बाधायां सामानाधिकरण्यं न त्वभेद इति भेदकसाक्षात्कारासिद्धेश्च। **काकतालीयेति।** यद्यपि 'समासाच्च तद्विषया'दिति सूत्रेणेवार्थविषयात्समासादिवार्थेन छप्रत्ययेन निष्पादितः काकतालीयशब्द उपमाद्वयगर्भः; तथाच काकतालयोरिव यादृच्छिको दस्युदेवदत्तयोः समागम इत्येका समासार्थोपमा, तदानीमेव पतता तालेन काकस्येव दस्युना देवदत्तस्य वधः कृत इत्यन्या तद्धितार्थोपमा चेति, यत्रोपमाद्वयं तत्रैवास्य शब्दस्य संपूर्णार्थता; तथापि यादृच्छिकसमागममात्रेऽप्यस्य प्रचुरः प्रयोगो दृश्यत इत्ययमपि प्रयोगो यादृच्छिकसमागममात्रविषयः। **ननु—**'कृशोऽहमन्धोऽहं'मित्यादीनामध्यासत्वोक्तिर्न युक्ता; परस्परभिन्नत्वेन निश्चितानां देहेन्द्रियाणां रज्जुरजतादीनां शुक्तिशकले इवैकस्मिन्नात्मन्यध्यासासंभवात्, अतस्तेषां गौणत्वमेव युक्तमित्याशङ्कां निवर्तयति**—विवेकासिद्धाविति।** गौणत्वे हि न देवदत्तः सिंह इतिवत्, कदाचिदपि नाहं कृशो नाहमन्ध इत्यादिरूपेण विवेको लौकिकसाधारणो दृश्येत, अतोऽध्यास इत्येवाभ्युपेयम्। भेदकसाक्षात्कारेऽपि दोषबलादभेदाध्यासः पीतशङ्खादिस्थले संप्रतिपन्नः। **किंच** येन रूपेण देहत्वचक्षुष्ट्वादिना देहेन्द्रियभेदनिश्चयः, तेन रूपेणात्मनि तदुभयाध्यासासंभवेऽपि कृशत्वान्धत्वादिरूपान्तरेण तदुभयाभेदाध्यासे न काचिदनुपपत्तिः। नहि कृशादन्धोऽन्य इत्यादिरूपोऽस्ति भेदप्रत्ययः; दृश्यते च देवदत्तसमीपगतयोरधीयानानधीयानयोः पुरुषत्वसामान्येन गृह्यमाणयोश्चैत्रमैत्रयोः परस्परभेदग्रहे ताभ्यां देवदत्ते दृश्यमानेन रूपेण भेदग्रहे च सत्यप्यधीयानोऽयं मैत्रस्तिष्ठतीत्यधीयानत्वमैत्रत्वाकारद्वयेन देवदत्ते तदुभयाध्यासः। **ननु—**तथाप्यन्धो बधिरः काणो मूक इत्यादीनामात्मनि तत्तदिन्द्रियाध्यासरूपत्वं न सिध्यति; अर्शआदिगणसंगृहीताद्विकलाङ्गवाचिनोऽन्धादिशब्दात् 'अर्शआदिभ्योऽजि'ति सूत्रेण मत्वर्थीयस्याचः प्रत्ययस्य विधानादहंशब्दसमानाधिकरणान्धादिव्यवहारस्य मत्वर्थीयप्रत्ययान्तान्धादिपदयुक्तत्वेन विकलचक्षुरादिवैशिष्ट्यप-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयेऽध्यासो मिथ्येति भवितुं युक्तम्; तथाप्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्ये-

भामती।

विज्ञानालम्बनत्वेप्यहंप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वं तदवस्थमेव; तस्य स्थिरवस्तुनिर्भासत्वादस्थिरत्वाच्च विज्ञानानाम्। **एतेन**—स्थूलोऽहमन्धोऽहं गच्छामीत्यादयोऽप्यध्यासतया व्याख्याताः। तदेवमुक्तक्रमेणाहंप्रत्यये पूतिकूष्माण्डीकृते भगवती श्रुतिरप्रत्यूहं कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखदुःखशोकाद्यात्मत्वमहमनुभवप्रसञ्जितमात्मनो निषेद्धुमर्हतीति॥ तदेवं सर्वप्रवादिश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रथितमिथ्याभावस्याहंप्रत्ययस्य **स्वरूपनिमित्तफलैरुपव्याख्यानम्—अन्योन्यस्मिन्नित्यादि**। अत्र **चान्योन्यस्मिन्धर्मिण्या**त्मशरीरादौ **अन्योन्यात्मकताम्** अध्यस्याहमिदं शरीरादिति। **इदमिति च** वस्तुतः, न प्रतीतितः। **लोकव्यवहारो** लोकानां व्यवहारः, स चायमहमिति व्यपदेशः। **इति**शब्दसूचितश्च शरीराद्यनुकूलं प्रतिकूलं च प्रमेयजातं प्रमाणेन प्रमाय तदुपादानपरिवर्जनादिः। **'अन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्य'** अन्योन्यस्मिन्धर्मिणि देहादिधर्माञ्जन्ममरणजराव्याध्यादीनात्मनि धर्मिणि अध्यस्तदेहादिभावे समारोप्य, तथा चैतन्यादीनात्मधर्मान्देहादावध्यस्तात्मभावे समारोप्य, **ममेदं** जरामरणपुत्रपशुस्वाम्यादीति **व्यवहारो** व्यप-

वेदान्तकल्पतरुः।

स्यादिति स्वस्थानामेवाकस्मादचैतन्यापत्तिरित्यर्थः। **यत्**-गौणवादिना विवेकग्रहमुपपाद्य कृशोऽहमित्यादिप्रत्ययानां गौणत्व**मुक्तं**, तदविवेकसिद्धौ निरस्तमित्याह—**एतेनेति**। अहंप्रत्ययस्याविविक्तविषयत्वे शास्त्रीयविषयसिद्धिमभिधाय प्रयोजनसिद्धिमप्याह—**तदेवमुक्तेति**। **पूति** दुर्गन्धि कूष्माण्डफलमिव कृतस्तथोक्तः। तात्पर्यमुपवर्ण्य भाष्यं योजयति—**तदेवं सर्वप्रवादीत्यादिना**। **स्वरूपं** अन्योन्यात्मकतान्योन्यधर्माध्यासौ। **निमित्तं** इतरेतराविवेकः। **फलं** व्यवहारः। अहमिदं शरीरमिति प्रतीत्यभावाद्भाष्यायोगमाशङ्क्याह—**वस्तुत इति**। अहमिति प्रतीतेऽपि वास्तवमनात्मत्वमस्तीति इदंशब्दप्रयोग इत्यर्थः। धर्म्यध्यासाभावादुक्तं धर्माध्यासाभावं परिहरति—**अध्यस्तदेहादिभावे इति**। धर्मिणोस्तादात्म्याध्यासकार्यमहमिदमिति व्यवहारं प्रदर्श्य धर्माध्यासकार्यं प्रदर्शयति—**ममेदमिति**। **नन्वध्यस्**

कल्पतरुपरिमलः।

त्वोपपत्तेः, कृशोऽहमित्यादीनामप्यर्शआदेराकृतिगणत्वेन मत्वर्थीयप्रत्ययान्ततया कृशादिरूपदेहवैशिष्ट्यविषयत्वोपपत्तेर्नाध्यासरूपत्वं कल्पनीयमिति शङ्कानिवर्तनार्थं टीकायामुपन्यस्तं **गच्छामीत्येवमादिकमुदाहरणान्तरं** कृशोऽह**मित्यादीना**मित्यादिशब्देन संगृहीतम्। गच्छामि कृश्यामीत्याद्याख्यातप्रयोगे गन्तृकृशादिरूपदेहाभेद एवार्थो वाच्यः; तथा कुणिरहमित्यादिव्यवहारे विकलेन्द्रियाभेद एवार्थो वाच्यः; तादृक्षु प्रयोगेषु मत्वर्थीयप्रत्ययाभावात्, तत्सामान्यादन्धोऽहमित्यादिप्रयोगाणामप्यध्यासमूलत्वमेव युक्तमित्यर्थः। अर्शआद्यज्विधानं 'चित' इत्यन्तोदात्तस्वरार्थं, नत्वात्मनि प्रयोगनिर्वा-

---

१ **विवरणप्रस्थानम्**—अध्यासव्यापकतादात्म्यविवेकाग्रहसादृश्यादिविरहप्रतिपादनार्थं युक्तमित्यन्तस्य ग्रन्थस्य प्रवृत्तिः। तत्र तादात्म्यस्यैक्यरूपत्वे तदयोग्यत्वप्रतिपादनार्थं **युष्मदस्मदोरिति**, रूपान्तरत्वे तदयोग्यत्वप्रतिपादनार्थं **विषयविषयिणोरिति**। शुक्तेरिव ब्रह्मणोंऽशाभावेनांशविशेषमादाय तादात्म्योपपादनासंभवात्। **विरुद्धस्वभावयोरिति** तु दृष्टान्तमात्रान्वयि। **एतेनेतरेतरभावानुपपत्तिरिति व्याख्याता**। इदमस्मदित्येव प्रयोक्तव्ये **युष्म**त्प्रयोगः, धर्मिपदे प्रयोक्तव्ये **विषयिपद**प्रयोगश्च विवेकाग्रहं सादृश्याभावं च व्यञ्जयतः–इति॥ **भामतीप्रस्थानं तु**—इतरेतरभावानुपपत्तिपदेनेतरेतरतादात्म्यायोग्यत्वविवक्षणं न युक्तमिति तादात्म्यप्रतीत्यनुपपत्तिपरत्वस्यैवाङ्गीकरणीयतया तत्र **युष्मदस्मदित्यादि**नोक्तायोग्यत्वादिविवक्षणे प्रयोजनाभावात् **विरुद्धस्वभावयो**रित्यस्य दृष्टान्तमात्रान्वयित्वस्यायुक्तत्वाच्च **युष्मदस्मदि**त्यनेन विवेकग्रहः, सोपाधिकाध्यासे तस्याप्रतिबन्धकत्वेनोक्ताध्यासनिषेधोपयोगि निरंशत्वं **विषयविषयिणो**रित्यनेन, **विरुद्धस्वभावयो**रित्यनेन सादृश्याभावश्च संगृह्यन्त इति विवेकः–इति॥

२ **विवरणमतेऽयमाशयः**—'**अहमिदं ममेदमिति** नैसर्गिको लोकव्यवहारः। सचाहमर्थ इव नापलापमर्हति। तत्र चाध्यासो निमित्तं। सच सत्यानृतमिथुनीकरणनिबन्धनः इति हि परम्परा। तत्र व्यवहारोऽध्यासमध्यासः सत्यानृततादात्म्यं चाक्षिपतीति स्वरूपतो निरंशस्यापि ब्रह्मणोंऽशकल्पनावश्यक्येवेति नोक्तदोषप्रसङ्गः। **विषयविषयिणोरिति** पदपरित्यागेन **धर्मधर्मिणोरिति** पदनिवेशोऽपीदानीमेवानुकूलः–इति। **भामतीप्रस्थाने तु**—अध्यासरूपएवायं नैसर्गिको लोकव्यवहारः। सच मिथ्याज्ञाननिमित्तकः, सत्यानृतमिथुनीकरणात्मकश्च भेदग्रहश्च न कस्यापि विद्यते। नह्यात्मतत्त्वं कस्यापि विषयः। अहमनुभवस्तु कूटसाक्षितुल्यो नात्र प्रमाणतामश्नुते। **इतरेतराविवेकेनात्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोरिति** वाक्येन चायमर्थोऽवगम्यते। नह्यत्यन्तविविक्तयोर्विवेकाग्रहातिरिक्तः स्वरूपसद्विवेकः संभवदुक्तिकः। शुद्धरूपेणाविषयत्वेऽपि तत्राहंकाराध्यासस्यानभिमतत्वान्नोक्तदोषः। अत्र च **धर्मिपदं** अनुकूलमित्याशयः–इति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तरेतराविवेकेनात्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोर्मिथ्याज्ञाननिमित्तः सत्यानृते मिथुनीकृत्य 'अहमिदं'

भामती।

देशः, इतिशब्दसूचितश्च तदनुरूपः प्रवृत्त्यादिः। **अत्रचाध्यासव्यवहारक्रियाभ्यां यः कर्तोन्नीतः, स समान इति समा-** नकर्तृकत्वेनाध्यस्य व्यवहार इत्युपपन्नम्। पूर्वकालत्वसूचितमध्यासस्य व्यवहारकारणत्वं सूचयति—**मिथ्याज्ञान-निमित्तः—व्यवहारः**। मिथ्याज्ञानमध्यासस्तन्निमित्तः। तद्भावाभावानुविधानाद्व्यवहारभावाभावयोरित्यर्थः। **तदे-वमध्यासस्वरूपं फलं च व्यवहारमुक्त्वा तस्य निमित्तमाह—इतरेतराविवेकेन**। विवेकाग्रहेणेत्यर्थः। **अथाविवेक एव** कस्मान्न भवति; तथाच नाध्यास, इत्यत आह—**अत्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोः**। परमार्थतो धर्मिणोरतादात्म्यं विवेको, धर्माणां चासंकीर्णता विवेकः। **स्यादेतत्**—विविक्तयोर्वस्तुसतोर्भेदाग्रहनिबन्धनस्तादा-त्म्यविभ्रमो युज्यते, शुक्तेरिव रजताद्भेदाग्रहे रजततादात्म्यविभ्रमः, इहतु परमार्थसतश्चिदात्मनो न भिन्नं देहाद्यस्ति वस्तुसत्, तत्कुतश्चिदात्मनो भेदाग्रहः, कुतश्च तादात्म्यविभ्रम इत्यत आह—**सत्यानृते मिथुनीकृत्य**। विवेकाग्र-

वेदान्तकल्पतरुः।

व्यवहार इत्यनुपपन्नं; भुक्त्वा व्रजतीतिवदेकस्य क्रियाद्वये कर्तृत्वानभिधानात्, अत आह—**अत्र चेति**। व्यवहारक्रिया-क्षिप्तस्य कर्तुरध्यासेऽपि कर्तृत्वात्क्त्वाप्रत्ययः स्यादित्यर्थः॥ **ननु**—उपसंहारभाष्ये नैसर्गिकोऽध्यास इत्यभिधानाद्व्यवहारोऽपि नैसर्गिकत्वविशिष्टोऽध्यास एव तत्कथं क्रियाभेदः—**उच्यते**; इह कार्यभूतव्यवहारनैसर्गिकत्वेन सामर्थ्यसिद्धाध्यासनैसर्गि-कत्वोपसंहारादविरोधः॥ अध्यासाभिधानक्रिययोः पूर्वापरीभावो न युक्तः; चितो बुद्ध्यादितादात्म्यं विना क्रियान्वयायोगात्, अध्यस्यव्यवहार इत्यनेनाध्यासस्य व्यवहारहेतुतोक्तौ मिथ्याज्ञाननिमित्त इत्यनेन पौनरुक्त्यं चेति—**केचित्**। **तन्न**; पूर्वपूर्वभ्रमसंस्कृताऽविद्यया चितः संप्रतितनाध्यासक्रियाश्रयत्वात्। पुनरुक्तिं परिहरति—**पूर्वकालत्वेति**। सुप्त्वोत्तिष्ठ-तीतिवदहेतुत्वभ्रमं व्यावर्त्य स्फुटयतीत्यर्थः। जातिव्यक्त्योरिवार्थगतं तादात्म्यमविवेक इति भ्रमं व्यावर्तयति—**विवेका-ग्रहेणेति**। **भाष्ये**—मिथुनीकरणस्य व्यवहारहेतुत्वमानन्तर्याद्भाति, नतु मिथ्याभूतप्रतियोगिसंपादनेन विवेकाग्रह-हेतुतेति शङ्कां व्युदस्यन्योजयति—**सत्यानृते इति**। मिथुनीकरणाद्विवेकाग्रहस्ततोऽध्यास इत्यर्थः। **युगलीकरणं** नामा-

कल्पतरुपरिमलः।

हार्थमिति योज्यम्। दृश्यते च स्वरविशेषसिद्ध्यौपयिकतयैव तद्विधानार्थं गुणविशेषवाचिनां शुक्लादिशब्दानामप्यर्शआदिगणे संग्रहः। नहि शुक्लादिगुणवैशिष्ट्यप्रतीतिनिर्वाहार्थं तत्; गुणान्तरवाचिसाधारण्येन गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्विधानेनैव तन्निर्वाहात्। नच—शुक्लादिगुणशालिभिः प्रासादैर्विशिष्टे नगरे शुक्लं नगरमित्यादिप्रयोगनिर्वाहार्थं शुक्लादिशब्देभ्यो मतु-ब्लोपानन्तरमज्विधानमिति—वाच्यम्; संख्यासंनिवेशविशेषविशिष्टानां गृहाणामेव नगरशब्दवाच्यत्वे साक्षादेव नगरे शुक्लादिगुणवैशिष्ट्यसत्त्वेन, तथाभूतगृहाधिकरणस्थलस्य नगरत्वे तदभेदोपचारसंभवेन च तदर्थमज्विधानानपेक्षणात्। अन्यथा ह्यश्वेतन्नगरमपुष्प्यद्वनमित्याद्याख्यातप्रयोगे का गतिः। एवमहंप्रत्ययस्य केषुचिदंशेषु दृष्टविसंवादतया दृष्टकौटसा-क्ष्यपुरुषवचनवदप्रामाण्यशङ्काकलुषितस्य परिमाणत्वग्रहणप्रतिबन्धक (जै. अ. ६ पा. ५ सू. ४४) दूरत्वदोषसद्भावसमु-दिताऽप्रामामाण्यशङ्काकलङ्कितचन्द्रप्रादेशिकत्वज्ञानवदागमबाधनाक्षमत्वे सत्यागमेनैव तद्बाध्यते। आगमबाधितस्य च तस्य पूर्वापच्छेदशास्त्रस्येव (जै. अ. ६ पा. ५ सू. ५४) प्रामाण्यसंरक्षणाय न विषयान्तरं गवेषणीयम्; चन्द्र-प्रादेशिकत्वज्ञानवद् दोषजन्यत्वेन सर्वथैवाप्रामाण्योपपत्तेरित्येतावदस्मिन्नधिकरणे शास्त्रारम्भोपयोगिविषयप्रयोजनसमर्थनार्थं सूत्रसूचितं व्युत्पाद्यम्। इत्थं तत्त्वावेदकप्रमाणभावात् प्रच्यावितस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वादिप्रत्यक्षस्य प्रवृत्तिनिवृत्त्यादिव्यवहारो-पयोगिसांव्यवहारिकं प्रामाण्यं सर्वप्रपञ्चसाधारण्येनारम्भणाधिकरणे (ब्र. अ. २ पा. १ सू. २४) व्युत्पादनीयम्; श्रोतृबुद्धिसौकर्यार्थं प्रागनूदितमित्यनुसंधेयम्। **अध्यासाभिधानक्रिययोरिति**। अध्यासक्रियैव तावन्न संभवति, दूरेऽध्यासाभिधानक्रिययोः पौर्वापर्यं; क्रियाया आश्रयाधीनात्मलाभत्वात्, शुद्धाया निर्विकारायाश्चितः क्रियाश्रयत्वायोगाद्, अध्यसनीयबुद्धितादात्म्यापन्नायाश्च चितोऽध्यासाधीनसिद्धिकत्वादिति प्रथमाशङ्कार्थः। इमां शङ्कां स्वयं परिहरति—**पूर्वपू-र्वेति**। **ननु**—मिथ्याज्ञाननिमित्तविशेषणविवरणटीकया द्वितीयशङ्काया इव नैसर्गिकविशेषणविवरणटीकयाऽस्याः प्रथम-शङ्कायाः परिहारो लभ्यते। यद्यपि '**अध्यासो वस्तुसतोर्भेदाग्रहाधीनः, नच देहेन्द्रियादिकं त्वया वस्तुस-दिष्यत**'इत्यध्यासासंभवशङ्कायाम्, प्रातीतिकेनापि सत्त्वेनारोप्याधिष्ठानयुगलसंपादनमुपपद्यते इत्येवं **सत्यानृते मिथुनीकृत्येत्यनेन** परिहृतायां प्रातीतिकसत्त्वमप्यध्यासाधीनमिति पुनरन्योन्याश्रयशङ्का नैसर्गिकविशेषणेन परिहृतेति योजयता टीकाग्रन्थेन देहेन्द्रियबुद्ध्यादेः स्वरूपमात्रस्य पूर्वपूर्वाध्यासतः सिद्धिरुक्ता, न चितो बुद्धितादात्म्यापत्तेरपि; तथापि ततएव साप्यर्थात्सिद्ध्यति; प्रवाहानादित्वेनोच्यमानस्याध्यासस्य परत्र परतादात्म्यावभासरूपत्वादिति-**चेत्**,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

'ममेदमिति' नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः। आह—कोऽयमध्यासो नामेति। उच्यते—स्मृतिरूपः

भामती।

हादध्यस्येति योजना। **सत्यं** चिदात्मा, **अनृतं** बुद्धीन्द्रियदेहादि, ते द्वे धर्मिणी **मिथुनीकृत्य** युगलीकृत्येत्यर्थः। न च संवृतिपरमार्थसतोः पारमार्थिकं मिथुनमस्तीत्यभूततद्भावार्थस्य च्वेः प्रयोगः। **एतदुक्तं भवति**—अप्रतीतस्यारोपायोगादारोप्यस्य प्रतीतिरुपयुज्यते न वस्तुसत्तेति। **स्यादेतत्**—आरोप्यस्य प्रतीतौ सत्यां पूर्वदृष्टस्य समारोपः, समारोपनिबन्धना च प्रतीतिरिति, दुर्वारं परस्पराश्रयत्वमित्यत आह—**नैसर्गिक इति**। स्वाभाविकोऽनादिरयं व्यवहारः। व्यवहारानादितया तत्कारणस्याध्यासस्यानादितोक्ता, ततश्च पूर्वपूर्वमिथ्याज्ञानोपदर्शितस्य बुद्धीन्द्रियशरीरादेरुत्तरोत्तराध्यासोपयोग इत्यनादित्वाद्बीजाङ्कुरवन्न परस्पराश्रयत्वमित्यर्थः। **स्यादेतत्**—अद्धा पूर्वप्रतीतिमात्रमुपयुज्यत आरोपे, नतु प्रतीयमानस्य परमार्थसत्ता; प्रतीतिरेव त्वत्यन्तासतो गगनकमलिनीकल्पस्य देहेन्द्रियादेर्नो-

वेदान्तकल्पतरुः।

धिष्ठानारोप्ययोः स्वरूपेण बुद्धौ भानम्। **ननु** मिथुनं कृत्वेति किमिति नोक्तमत आह—**नच संवृतीति**। 'अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे संपद्यमानकर्तरि च्विः'। यस्य यो भावी न भूतः स तद्भावं चेत्संपद्यते तस्मिन्नभूततद्भावे वर्तमानात्प्रातिपदिकात्कृभ्वस्तीनां धातूनां योगे च्विप्रत्ययो भवति। 'अस्य च्वौ' इतीकारः। ततश्च मिथुनभावोऽप्यवास्तव इत्यर्थः। समारोपप्रतीत्योरितरेतराश्रयत्वे शङ्किते व्यवहारानादित्वमसांप्रतमित्याशङ्क्याह—**व्यवहारानादितयेति**। **अनादितयेत्यत्रैके पर्यनुयुञ्जते**—न मिथ्याज्ञानतत्संस्कारव्यक्त्योरनादित्वम्, तज्जात्योस्तु न निमित्तनैमित्तिकभावः; नच प्रवाहो वस्त्वस्ति—**इति**। **तत्र ब्रूमः**—'तदाकृत्युपरक्तानां व्यक्तीनामेकया विना। अनादिकाला वृत्तिर्या सा कार्यानादिता मता॥' मिथ्याज्ञानत्वतत्संस्कारत्वजात्यालिङ्गितव्यक्तीनां मध्येऽन्यतमव्यक्त्या विना यदनादिकालस्याऽवर्तनमन्यतमयोगनियम इति यावत्। तासामनादित्वम्। अत्र च निमित्तनैमित्तकयोरनादित्वमुक्तम्। भ्रमोपादानं तु वक्ष्यति देवताधिकरणे (ब्रह्म. अ. १ पा. ३ सू. २४-३३)। सत्यानृते मिथुनीकृत्येत्यत्र वस्तुसत्तावर्जमारोप्यस्य प्रतीतिमात्रमुपयोगीत्युक्तम्, इदानीं प्रतीतिरेवानृतस्यायुक्तेत्याक्षेपाभिप्रायमुत्तरभाष्यस्याह—**स्यादेतदित्यादिना**। युष्मदस्मदित्यादिस्तु विवेकाग्रहादाक्षेप इति भेदः। **प्रतीतिरेव त्विति**। अपरोक्षेत्यर्थः। प्रतीतिमात्रनिषेधे त्वसत्पदस्यावोधकत्वापत्तेरनुवादायोगः स्यादिति॥

कल्पतरुपरिमलः।

उच्यते; नैसर्गिकत्वोक्त्या नोक्तशङ्कायाः परिहारो लभ्यते; सर्गादौ प्रथमाध्यासात् पूर्वमाध्यासिकस्य बुद्धितादात्म्यस्यासिद्धेः। नच—तदभावेऽपि पूर्वाध्याससंस्कारसत्त्वात्तदुपधानेन चितः प्रथमाध्यासक्रियाश्रयत्वं स्यादिति—वाच्यम्; प्रथमाध्यासेऽध्याससंस्कारोपधानं प्रयोजकं, द्वितीयाद्यध्यासेष्वध्यासपरिनिष्पन्नं बुद्धितादात्म्यं प्रयोजकमित्यननुगमापत्तेः, संस्कारस्य च निराश्रयस्य प्रलये स्थित्यसंभवात्, शुद्धचितस्तदाश्रयत्वायोगाद्, बुद्धीन्द्रियादीनां सर्गादावुत्पत्तिश्रवणेन प्रलयेऽध्याससन्तानविच्छेदेन च तदानीमाध्यासिकबुद्धितादात्म्यापन्नचितोऽपि तदाश्रयतया वक्तुमशक्यत्वादित्येतावत्पर्यन्तं प्रथमशङ्का धावेदित्यालोच्याचार्यैः स्वयं परिहारोऽभिहितः। **तत्रायमाशयः**—प्रलये संस्काराश्रयस्य तावन्नासंभवः, अविद्यायाः सत्त्वात्, सर्वोऽपि हि प्रपञ्चस्तदानीमविद्याचित्रभित्तौ संस्कारमात्रशेषं स्थित्वा पुनरुद्भवतीत्यङ्गीक्रियते। अतएव बीजाङ्कुरप्रवाहानादितायाअपि प्रलये तत्संस्कारसत्त्वेनैव निर्वाहः। नाप्यननुगमः; सर्वेष्वप्यध्यासेषु पूर्वपूर्वभ्रमसंस्कारसचिवाविद्योपधानमेव प्रयोजकं नतु बुद्धितादात्म्यापत्तिरपीत्यभ्युपगमे दोषाभावादिति। **प्रतीयमानतैव परमार्थसत्तेति** मन्यमानस्य शङ्कावादिनः प्रतीतिमात्रमारोपोपयोगि, न परमार्थसत्तेत्यभ्युपगमो विरुद्ध, इत्याशङ्क्य परमार्थसत्तेत्येतदन्तः सिद्धान्त्युक्तानुवादः, तत्राद्धेत्यनेन सूचितः प्रतीतिमात्रमारोपे उपयुज्यते इति युक्तं प्रतीयमानस्य सत्ता नोपयुज्यतइति तु न युक्तमित्येवंरूपोर्द्धाङ्गीकारः **प्रतीतिरेव त्वित्यादिना** स्फुटीकृत इति विभज्य तात्पर्यं प्रदर्शयन्नवतारयति—**सत्यानृते मिथुनीकृत्येत्यत्रेति**। **उक्तमिति**। तदिहाऽनूदितमिति शेषः। **विवेकाग्रहादिति**। अनृतस्य

---

१ कारणरूपेण नैसर्गिकत्वं कार्यरूपेण नैमित्तिकत्वम्। निमित्तं चाज्ञानमनुभावनार्थापत्तिश्रुतिसिद्ध इति॥ २ निरधिष्ठानवादे उक्तलक्षणव्याप्तिपरिहारार्थं परत्रपदम्। स्मृतावतिव्याप्तिवारणार्थं स्मृतिरूपपदम्। स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं पूर्वदृष्टग्रहणमिति **पञ्चपादिका**। अवसन्नोऽवमतो वाभासोऽवभास इति संक्षिप्तलक्षणम्। स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभास इति विस्तृतलक्षणम्। स्वाप्नादीनामपि पूर्वदर्शनसत्वान्नाव्याप्तिः। प्रत्यभिज्ञायां भ्रमत्वव्यवहारापत्तिवारणार्थं स्मृतिरूपपदम्। आरोपविषयसत्यतासूचनार्थं परत्रपदम्। पूर्वदर्शनस्यापि कारणतासूचनार्थं पूर्वदृष्टपदम्। तत्र स्मृतिरूपपदेन सर्वविधसत्ख्यातिनिराकरणं। परत्रपदेनासत्ख्यातिनिराकरणमिति तु पञ्चपादिकासिद्धान्तादविशेषः इति **भामती**। तत्र प्रत्यभिज्ञायां भ्रमत्वव्यवहारस्येष्टत्वात् अनिष्टत्वेऽपि स्वप्नभ्रमादावव्याप्त्या परत्र विशेषणत्यागस्यावश्यकत्वात् स्मृतिरूपपदेनाधिष्ठानविषमसत्ताकत्वस्यैव विवक्षणीयतया स्मृतिरूपत्वविशिष्टावभासत्वमेव लक्षणम्। अवभासपदेनात्रासत्ख्यातिनिराकरणमिति तु विशेष इति **कल्पतरुः**।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

परत्र पूर्वदृष्टावभासः । तं केचित्—अन्यत्रान्यधर्माध्यास—इति वदन्ति । केचित्तु यत्र यदध्यासस्तद्वि-

भामती ।

पपद्यते, प्रकाशमानत्वमेव हि चिदात्मनोऽपि सत्त्वं, न तु तदतिरिक्तं सत्तासामान्यसमवायः, अर्थक्रियाकारिता वा; द्वैता-पत्तेः, सत्तायाश्चार्थक्रियाकारितायाश्च सत्तान्तरार्थक्रियाकारितान्तरकल्पनेऽनवस्थापातात्, प्रकाशमानतैव सत्ताभ्युपेतव्या । तथाच देहादयः, प्रकाशमानत्वान्नासन्तः, चिदात्मवत्; **असत्त्वे वा** न प्रकाशमानाः, तत्कथं सत्यानृतयोर्मिथुनीभावः, तदभावे वा कस्य कुतो भेदाग्रहः, तदसंभवे कुतोऽध्यास इत्याशयवान्—**आह आक्षेप्ता—कोऽयमध्यासो नाम ।** क इत्याक्षेपः । **समाधाता**—लोकसिद्धमध्यासलक्षणमाचक्षाण एवाक्षेपं प्रतिक्षिपति—**उच्यते—स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः ।** अवसन्नोऽवमतो वा भासोऽवभासः । प्रत्ययान्तरबाधश्चास्यावसादोऽवमानो वा । एतावता मिथ्याज्ञानमित्युक्तं भवति । तस्येदमुपव्याख्यानम् '**पूर्वदृष्ट—**' इत्यादि । पूर्वदृष्टस्यावभासः पूर्वदृष्टावभासः । मिथ्याप्रत्ययश्चारोपविषयारोपणीयस्य मिथुनमन्तरेण न भवतीति पूर्वदृष्टग्रहणेनानृतमारोपणीयमुपस्थापयति । तस्य च दृष्टत्वमात्रमुपयुज्यते न वस्तुसत्तेति दृष्टग्रहणम् । तथापि वर्तमानं **दृष्टं** दर्शनं नारोपोपयोगीति पूर्वेत्युक्तं । तत्र पूर्वदृष्टं स्वरूपेण सदप्यारोपणीयतयानिर्वाच्यमित्यनृतम् । आरोपविषयं सत्यमाह—**परत्रेति ।** परत्र शुक्तिकादौ परमार्थसति, तदनेन सत्यानृतमिथुनमुक्तम् । **स्यादेतत्**—परत्र पूर्वदृष्टावभास इत्यलक्षणम्; अतिव्यापकत्वात् । अस्ति हि स्वस्तिमत्यां गवि पूर्वदृष्टस्य गोत्वस्य परत्र कालाक्ष्यामवभासः, अस्ति च पाटलिपुत्रे पूर्वदृष्टस्य देवदत्तस्य परत्र माहिष्मत्यामवभासः समीचीनः । अवभासपदं च समीचीनेऽपि प्रत्यये प्रसिद्धम्, यथा

वेदान्तकल्पतरुः ।

नन्तु नात्यन्तासन् देहादिः, किंत्वनिर्वाच्यः; ततः प्रतीतिः किं न स्यात्, अत आह—**प्रकाशमानत्वमिति ।** अतिरिक्तसत्तामभ्युपगच्छन्तं प्रत्याह—**द्वैतेति ।** द्वैताभ्युपगमेऽप्याह—**सत्तायाश्चेति ।** आत्मन्यध्यासे आक्षिप्तेऽध्याससामान्यलक्षणकथा वृथेत्याशङ्क्याह—**लोकसिद्धमिति ।** पूर्वदृष्टग्रहणेनाक्षेपप्रतिक्षेपो भविष्यतीति भावः । अवभासपदस्यावयवार्थमादाय संक्षिप्तमध्यासलक्षणमाह—**अवसन्न इति ।** अवसाद उच्छेदः । अवमानो यौक्तिकतिरस्कारः । अवभासपदस्य रूढमर्थमादाय विस्तृतं लक्षणं भाष्यवाक्यार्थत्वेनाह—**तस्येति ।** परत्रेत्यादिपदैरसत्ख्यातिनिरासेन प्रपञ्चनमित्यर्थः । **स्वरूपेण सदपीति ।** अपिशब्देन स्वरूपेणासत्त्वमपि मरुमरीचिकोदकग्रन्थे वक्ष्याम इति सूचितम् । स्मृतिरूपविशेषणव्यावर्त्यमाह—**स्यादेतदित्यादिना ।** पूर्वदृष्टस्य परत्र तादात्म्यावभास इति धर्म्यध्यासमभिप्रेत्य लक्षणवाक्यार्थेऽतिव्याप्तिमाह—**स्वस्तिमत्यामिति ।** परत्र आश्रये परधर्मावभास इति धर्माध्यासं विवक्षित्वाह—**पाटलिपुत्रे इति ।** अवभासपदस्य रूढार्थग्रहणादतिव्याप्तिरुपपन्नेत्याह—**अवभासपदं चेति ।** 'सकृच्छ्रुतपदस्यार्थ-

कल्पतरुपरिमलः ।

प्रतीतिमङ्गीकृत्य भेदग्रहादध्यासाक्षेपः पूर्वं कृतः, इदानीं प्रतीतिविषयस्यानृतत्वमेव न युक्तमित्याक्षेप इति भेद इत्यर्थः । **प्रकाशमानत्वमितीति ।** प्रतीतिविषयत्वमित्यर्थः । असतः प्रतीतिविषयत्वं पूर्वपक्षी न मन्यते । **अध्याससामान्यलक्षणकथेति । ननु**—सामान्यलक्षणत्वे गोत्वादिप्रत्यभिज्ञापि द्वैतवस्त्ववभासत्वेन व्यावहारिकाध्यासरूपा तेन संग्राह्येति कथमग्रे तत्रातिव्याप्तिशङ्का । नच—सामान्यलक्षणत्वोक्तिरियं संक्षिप्तलक्षणविषया, विस्तृतलक्षणं तु प्रतिभासिकाध्यासमात्रविषयमिति तदतिव्याप्तिकथनं युज्यत इति—वाच्यम्; तस्योपव्याख्यानमिति टीकाग्रान्थेन तद्व्याख्यानेन च संक्षिप्तविस्तृतलक्षणयोरेकविषयत्वावगमात्, सन् घट इत्याद्यवभासे सत्यानृततादात्म्यावभासत्वे पर्यवसन्नस्य विस्तृतलक्षणस्य सत्त्वेनातिव्याप्त्यापत्तेश्चेति—**चेत्, सत्यम्;** स्मृतिप्रत्यभिज्ञातिव्याप्तिकथनं तयोरधिष्ठानसद्रूपब्रह्मतादात्म्यापन्नानृतवस्तुविषयतयैवाध्यासरूपत्वं, न तु समानसत्ताकजातिव्यक्तितादात्म्यविषयतयेति तेन रूपेण तयोरलक्ष्यत्वाभिप्रायम् । यदि जातिव्यक्तितादात्म्यविषयत्वांशे सत्यानृतमिथुनीकरणाभावेऽपि बाध्यत्वरूपसंक्षिप्तलक्षणानुगतिसद्भावात्, तत्र विस्तृतलक्षणेनापि भाव्यं, तदा **पूर्वदृष्टस्य परत्रावभास** इत्येतल्लक्षणं परमते गोत्वादिप्रत्यभिज्ञाया इव प्रमात्वेनाप्युपपद्यत इति तेन स्वाभिमताध्यासरूपत्वसिद्ध्यभावाभिप्रायं योज्यम् । एवमपि हि लक्षणदूषणमाकरग्रन्थेषु दृश्यते । यथा स्वश्चासौ प्रकाशश्चेति स्वप्रकाशनिर्वचनं ज्ञानस्य वेद्यत्वेऽप्युपपद्यते; स्वशब्दार्थस्य ज्ञानस्य परवेद्यत्वेऽपि प्रकाशत्वात्क्षतेः । ब्रह्मभिन्नत्वं मिथ्यात्वमिति लक्षणं सत्यत्वेऽप्युपपद्यते; वियदादेः सत्यत्वपक्षेऽपि ब्रह्मभिन्नत्वाक्षतेरित्यादि । अस्मिन् दूषणेऽतिव्याप्तित्वव्यवहारश्च तत्र तत्र दृश्यते । **उच्छेदो** बाधकज्ञानोदयानन्तरं भ्रमवृत्त्यन्तरोत्पत्तिप्रतिबन्धः, स पीतशङ्खविभ्रमादिष्वव्याप्त इति तत्साधारणं पक्षान्तरमुक्तं टीकायां अवमतो वेति । तत्रावमानशब्दार्थमाह—**यौक्तिकेति । तिरस्कारः** इच्छाप्रवृत्त्यादिकार्याक्षमत्वापादनम् । **ननु** संक्षिप्तलक्षणेनैवेतरव्यावृत्तलक्ष्यव्यवहारसिद्धेः किं विस्तृतलक्षणेनेत्याशङ्क्य तत्प्रयोजनमाह—**परत्रेत्यादिपदैरिति ।** परत्रासंनिहितस्यावभास इति लक्षणवाक्यघटकपदैरित्यर्थः । **लक्षणवाक्यार्थेऽतिव्याप्तिमाहेति ।** एवं लक्षणवाक्यार्थे वर्ण्यमाने प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिमाहेत्यर्थः । **तादात्म्यावभास इति ।** धर्म्यध्यास-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती।

नीलस्यावभासः पीतस्यावभास इत्यत आह—**स्मृतिरूप इति**। स्मृते रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः। असंनिहि-

वेदान्तकल्पतरुः।

द्वयक्लृप्तिर्न दुष्यति । संक्षिप्तविस्तृताध्यासलक्षणद्वयलाभतः ॥' एवंच मिथ्याज्ञानमध्यास इत्यवभासपदेन व्युत्पाद्य प्रत्य-
भिज्ञायामतिव्याप्त्यभिधानं शोभतेतरामित्युपहासानवसरः । **ननु**—पूर्वदृष्टमारोपणीयमनृतमित्युक्तं, कथं तत्पदाङ्कितलक्ष-
णस्य प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिः—**उच्यते**; स्मृतिरूपपदाभिधास्यमानाऽसंनिधानसिद्धवत्कारेण तदभिधानं, नतु पूर्वदृष्टपद-
सामर्थ्येनेत्यदोषः । प्रत्यभिज्ञाया अपि संस्कारजत्वेनाव्यावृत्तिमाशङ्क्याह—**असंनिहितेति** । स्मृतिरूपपदेन चासंनिहितवि-
षयत्वे विवक्षिते, तावति चोक्ते स्मृतावतिव्याप्तिस्तन्निवृत्तये परत्रेत्युक्तमित्यपि द्रष्टव्यम्। अनेनासंनिहितस्य परत्र प्रतीतिरध्यास
इति लक्षणमुक्तम् । असंनिधानं चारोप्यस्याधिष्ठाने परमार्थतोऽसत्त्वं, न देशान्तरसत्त्वमिति नापराद्धान्तः । '**अथवाऽसंनि-**

कल्पतरुपरिमलः।

लक्षणवाक्यार्थमभिप्रेत्यातिव्याप्तिमाहेति पाठो दृष्टश्चेदृजुः स पाठः । **असंनिधानसिद्धवत्कारेणेति** । असंनिधानम-
धिष्ठाने परमार्थतोऽसत्त्वमिति वक्ष्यते, तेनानृतत्वलाभः । **एतेन**—टीकायां **परत्रेत्यस्य 'सत्ये'** इत्यर्थस्योक्तत्वात्
स्मृतिरूपविशेषणरहितस्य **सत्ये पूर्वदृष्टस्यावभास इति लक्षणस्य** पूर्वं यस्यां गवि गोत्वं दृष्टं तस्यामेव गोत्वज्ञा-
नेऽतिव्याप्तौ शङ्कितुं शक्यायामतिव्याप्त्यर्थं गोव्यक्त्यन्तरे गोत्वज्ञानस्यान्वेषणं व्यर्थमित्यपि शङ्का—**निरस्ता**; आरोप्यानृ-
तत्वसमर्पकस्मृतिरूपपदसमभिव्याहारे हि परशब्दस्य तत्प्रतिद्वन्द्विसत्यार्थकत्वं लभ्यते, तदभावे तु पूर्वदृष्टपदसमभिव्याहा-
रात् परशब्दः पूर्वदृष्टदेशादन्यदेशं बोधयेदित्यतिव्याप्त्यर्थं गोव्यक्त्यन्तरविषयगोत्वप्रत्यभिज्ञान्वेषणं युक्तमेवेति । **ननु**—
स्मृतावतिव्याप्तिवारणार्थं परत्रेति विशेषणमित्ययुक्तम्; प्रत्यभिज्ञायामिव स्मृतावप्यतिव्याप्तेरतिव्याप्तिशब्दलक्षितायाः प्रमा-
त्वेनान्यथासिद्धेर्वा स्मृतिरूपविशेषणेनैव वारणात्; तदर्थस्याधिष्ठाने परमार्थतोऽसत्त्वमिति निरुक्तस्याधिष्ठानसमसत्ताकत्वा-
भावरूपस्य प्रत्यभिज्ञाविषयगोत्व इव तत्तायामप्यभावाद्, उभयोरपि गोव्यक्त्यन्तरस्मर्यमाणधर्मिरूपाधिष्ठानसमसत्ताकत्वाद्,
अधिष्ठानसत्यत्वार्थकेन परत्रेत्यनेन स्मृतिव्यावर्तनासंभवाच्च, तत्राधिष्ठानस्य स्मर्यमाणस्याप्यप्रातिभासिकतया शुक्तिकादे-
रिव सत्यशब्दार्थत्वादित्याशङ्क्याह—**स्मृतिरूपपदेन चेति** । यदि यथाश्रुतटीकानुसारात् स्मृतिरूपपदेनासंनिहितविष-
यत्वमात्रं विवक्षितं, नत्वाचार्यैर्निर्वक्तव्यमधिष्ठानसमसत्ताकत्वरहितविषयत्वं, तदेयं स्मृतावतिव्याप्तिशङ्का परत्रेत्यनेन
तन्निरासोऽपि भवति । अनृतोपस्थापकपदसमभिव्याहाराभावेन परशब्दस्य पूर्वदृष्टदेशान्यदेशपरत्वस्यासंनिहितसमभिव्याहा-
रात् संनिहितपरत्वस्य वा प्राप्तेरिति भावः । एवंचापसिद्धान्तपरिहारार्थमसंनिहितत्वमधिष्ठाने परमार्थतोऽसत्त्वमित्यवश्यं
विवक्षणीयत्वात्, तत एव प्रत्यभिज्ञाया इव स्मृतेरपि व्यावृत्तिसिद्धेः, **परत्रेति** विशेषणानपेक्षणेन लक्षणे तदनिवेशन-
सूचनात्, शङ्कान्तरमपि व्यावर्तितं भवति । **तन्निवेशने हीत्थं शङ्का स्यात्—यदि** परशब्दः पूर्वदृष्टसमभिव्याहारात्
पूर्वदृष्टदेशान्यदेशपरः, तदाहङ्काराध्यासाव्याप्तिः; तदधिष्ठानस्य साक्षिणः पूर्वदृष्टदेशत्वात्, रजताद्यध्यासाव्याप्तिश्च; तत्रा-
ध्यसनीयस्य पूर्वदृष्टत्वाभावात्। **पूर्वदृष्टसजातीयत्वविवक्षायां** यथा कथंचित्साजात्यस्य सर्वत्र सत्त्वेन पूर्वदृष्टविशेषण-
स्याव्यावर्तकत्वापत्तिः । **यद्धर्मावच्छेदेनावभासविषयत्वं तेन धर्मेण साजात्यविवक्षायां** गोव्यक्त्यन्तरे
गोत्वस्य किंचिद्धर्मावच्छेदेनानवभासमानतया तत्प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्त्युक्तेरसामञ्जस्यापत्तिः । **यदि** त्वनृतोपस्थापकपद-
समभिव्याहारात् परशब्दः सत्यार्थकः, तदा वियदादिविषयानुमितिशब्दज्ञानरूपव्यावहारिकाध्यासेष्वव्याप्तिः; तेषु प्रत्यक्षे-
ष्वपि; सद्रूपाधिष्ठानब्रह्मस्फुरणाभावात् । देहादावनात्मन्यात्माध्यासे चाव्याप्तिः; तत्र स्वरूपतोऽप्यध्यस्तो देहादिः सत्यः,
शबलितरूपमात्रेणाध्यस्त आत्मा त्वसत्य, इत्येवं सत्ये अनृतावभास इति लक्षणानुगमस्य कर्तुमयुक्तत्वात् । अध्याससंक्षि-
प्तलक्षणकोडीकृतेषु विस्तृतलक्षणानुगत्यवश्यंभावश्च—इति ॥ तस्मादधिष्ठानासमसत्ताकस्यावभासोऽध्यास इत्येवानुगतं
लक्षणम्' । यद्गतमवभास्यं तदधिष्ठानम् । तथाच गोत्वादिषु गोव्यक्त्यादिरूपाधिष्ठानसमसत्ताकत्वसद्भावेऽपि ब्रह्मरूपाधि-
ष्ठानसमसत्ताकत्वसद्भावो नास्तीति लक्षणस्य न क्वाप्यध्यासे अननुगतिः । **एवं** परत्रेति विशेषणरहितमसंनिहितस्यावभास
इत्येतावदेव लक्षणमित्याचार्यैरसंनिहितपदस्याधिष्ठाने परमार्थतोऽसत्त्वमित्यर्थविवक्षायां परत्रेति विशेषणस्य फलं नास्तीति
सूचनेन, **अथवाऽसंनिधानेनेति** श्लोके असंनिधानावभासाभ्यामेव **परत्रेति** विशेषणनिरसनीयत्वेन टीकोक्ताया
असत्ख्यातेरनभिमतसकलख्यात्यन्तराणां च निरसनेन च सूचितं टीकाकाराभिमतं परत्रेति विशेषणसहितं लक्षणं प्राक्
प्रदर्शितम्। **इदानीं** तद्रहितलक्षणं स्वाभिमतमभिप्रेत्य तदनुप्रविष्टाभ्यामसंनिधानावभासाभ्यामेवानभिमतसकलख्यात्यन्तर-
निरसनं क्रियत इति टीकाकारमतात् स्वमतस्य भेदं सूचयितुम् अथ वेत्युक्तिः । **अथवा** असंनिहितस्यावभास इत्येतावदेव
लक्षणम् । तत्रासंनिधानेनासत्ख्यातिव्यतिरिक्ताख्यात्यादिसकलसत्ख्यातिवारणम्, अवभासेनासत्ख्यातिवारणमिति श्लो-
कार्थः । भ्रमविषयरजतादिकं तादात्म्येन वा ताद्धर्म्येण वा यद्गतं तत् अधिष्ठानम् । तथाचाख्यात्यन्यथाख्यातिमतयोर्दे-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती।

तविषयत्वं च स्मृतिरूपत्वं, संनिहितविषयं च प्रत्यभिज्ञानं समीचीनमिति नातिव्याप्तिः । नाप्यव्याप्तिः; स्वप्नज्ञानस्यापि स्मृतिविभ्रमरूपस्यैवंरूपत्वात् । तत्रापि हि स्मर्यमाणे पित्रादौ निद्रोपप्लववशादसंनिधानापरामर्शे, तत्र तत्र

वेदान्तकल्पतरुः।

धानेन सत्ख्यातिरिह वारिता । अवभासादसत्ख्यातिर्नृशृङ्गे तददर्शनात् ॥' इति । असंनिहितस्य परत्र प्रतीयमानस्य पूर्वदृष्टत्वेऽर्थसिद्धेऽपि पुनर्ग्रहणं पूर्वप्रमितत्वव्यावर्तनफलमित्युक्तमेव । स्वप्नज्ञाने प्रमाणयोग्यशुक्त्याद्यधिष्ठानाभावात्परत्रेति विशेषणाव्याप्तिमाशङ्क्याह—**नापीति** । स्मृतौ विभ्रमः स्मृतिविभ्रमः, स्मर्यमाणे स्मर्यमाणरूपान्तरारोप इति यावत् । अनुभूयमाने पित्रादौ यत्संनिहितत्वं पूर्वदृष्टं तदिहारोप्यम् । अन्यार्थं लक्षणविशेषणतयोक्तपूर्वदृष्टत्वस्य गृह्यमाणविषयत्वेन प्रसिद्धभ्रमेष्वव्या-

कल्पतरुपरिमलः।

शान्तरस्थमधिष्ठानम्, आत्मख्यातिमते ज्ञानम्, सत्ख्यातिमते पुरोवर्ति शुक्त्यादिकम्, अस्मिन्मतचतुष्टयेऽपि सदेव रजतादिकं तत्तदधिष्ठानसमसत्ताकमित्यसंनिधानविशेषणेन चतुर्विधाप्येषासत्ख्यातिर्वार्यत इत्यर्थः । **अवभासाद्** इत्यस्यापरोक्षावभासादित्यर्थः । अतएवाह—**नृशृङ्गे तददर्शनादिति** । नृशृङ्गेपि हि परोक्षावभासः प्रागाचार्यैरङ्गीकृतः । यद्यप्यापरोक्ष्यं न लक्षणानुप्रविष्टं; तथापि रजताध्यासे लक्षणानुगतौ क्रियमाणायां तत्र लक्षणस्थमवभासपदं वस्तुतोऽपरोक्षावभासे पर्यवस्यदापरोक्ष्यस्फुरणनियतमिति तल्लाभः । **इदं त्ववधेयम्**—शुक्तावसद्रजतं भासत इति सदुपरक्तासत्ख्यातेरपरोक्षावभासेन निरासः शून्यवाद्यभिमतनिरधिष्ठानासत्ख्यातेस्त्वसंनिधानेनापि निरासः; तदर्थस्य स्वाधिष्ठानेन समसत्ताकत्वाभावस्यासति स्वाधिष्ठानाप्रसिद्धौ निरूपयितुमशक्यत्वात्, एवंच सिद्धान्त्यभिमता शशशृङ्गादिशब्दजन्या असत्प्रतीतिः न शुक्तिरजतादिज्ञानवदध्यासो, नापि घटादिज्ञानवत्प्रमा, किंतूभयविलक्षणं ज्ञानमात्र**मिति** ॥ पूर्वदृष्टग्रहणं तु न ख्यात्यन्तरनिरासार्थं, पूर्वदृष्टिसद्भावप्रतिपादनार्थं वा; रजतविभ्रमादिषु पूर्वदृष्ट्यपेक्षायाः सर्वसंप्रतिपन्नत्वात्, किंतु टीकोक्तप्रयोजनमात्रार्थमित्याह—**असंनिहितस्येति** । पूर्वप्रमितत्वशब्देन पूर्वप्रमितत्वसहचरिता सत्ता लक्ष्यते, आक्षेपभाष्यटीकानुसारात् । **स्वप्नज्ञाने इति** । स्वप्नः प्रातिभासिकविभ्रम इति न तत्रात्माधिष्ठानं; पारमार्थिकाधिष्ठानत्वे वियदादिविभ्रमवद् व्यावहारिकाध्यासत्वापत्तेः, नच रजतविभ्रमादिषु शुक्तिकादिवत् तत्र व्यावहारिकमधिष्ठानमस्तीत्यव्याप्तिशङ्का । **अनुभूयमाने इति** । प्रागनुभूयमाने पित्रादौ यत्संनिहितत्वमनुभूतं, तत्स्वप्ने तात्कालिकत्वेनानुभूयते; अतः पाकरक्ते घटे इदानीं श्याम इति प्रत्ययवत् स्वप्नस्य विभ्रमत्वमिति भावः । नैयायिकमतेनायमव्याप्तिपरिहारः । स्वमते तु स्वप्नदृष्टः पित्रादिः स्वरूपत एव प्रातिभासिकः, तस्यात्माधिष्ठानम् । नच तावता व्यावहारिकत्वापत्तिः; अप्रयोजकत्वात्, साक्षिण्यध्यस्तानामविद्यान्तःकरणतद्धर्मादीनां यावत्सत्त्वं प्रतिभासमानानां प्रातिभासिकत्वाभ्युपगमाच्च । तदेतत्, **आत्मनि चैवं विचित्राश्च हीति** (ब्र. २।१।२८) सूत्रव्याख्यानेन स्फुटं भविष्यतीत्यत्र नोद्घाटितं टीकायाम् । पीतशङ्खविभ्रमादिस्थले संनिकृष्टपित्तपीतिमादिविशिष्टशङ्खादिविषयम् अध्यासरूपमेव ज्ञानं जायते, न तत्रारोप्यस्य पीतिमादेः पूर्वदर्शनमस्ति । नच—तत्र कनकादिषु पीतिमानुभवरूपं पूर्वदर्शनमस्तीति—वाच्यम्; अननुभूतपीतवर्णस्य पित्तोपहतनयनस्य पुंसः प्रथमं पीतशङ्खविभ्रमात्मके एव जायमाने पीतिमानुभवे तदसंभवादित्याशङ्क्य तत्रापि पूर्वदर्शनसद्भावः समर्थ्यते । इदं किमर्थं तस्य लक्षणाननुप्रविष्टत्वेन तदभावेऽपि लक्षणाव्याप्त्यप्रसक्तेरित्याशङ्क्यावतारयति—**अन्यार्थमिति** । अध्यासेषु पूर्वदृष्टिमात्रमपेक्ष्यते, नतु सत्तेत्यध्यंसनीयसत्तानिराकरणार्थं तेषु पूर्वदृष्टिः सार्वत्रिकी व्यवहृता; तत्सार्वत्रिकत्वाभ्युपगमो न युक्त इत्याशङ्क्य परिहरतीत्यर्थः । टीकायां पीतशङ्खविभ्रमस्थले तदानीन्तनं नयनरश्मिगतपित्तपीतिमानुभवरूपं प्राचीनं तपनीयपिण्डादिगतपीतिमानुभवरूपं च पूर्वदर्शनमस्तीति समर्थितम् । तत्राद्यपक्षो न युक्तः; नयनरश्मिभिर्निर्गत्य शङ्खमावृण्वतः पित्तद्रव्यस्य पीतिमानुभूयत इत्यङ्गीकारे कनकलिप्तशङ्ख इव अन्येषामपि पीतशङ्खविभ्रमप्रसङ्गात्, शङ्खनयनान्तरालवर्तिरश्मिगतपित्तपीतिमानुभूयत इत्यङ्गीकारेऽन्तरालदेशेऽन्येषामपि तद्ग्रहणप्रसङ्गात् । अतोऽतीन्द्रियनयनरश्मिगतपित्तपीतिम्नो नानुभवः संभवतीत्यस्वारस्यात्प्राचीनानुभवपक्ष उपन्यस्त इत्येतत्सूचयति—**गृह्यमाणविषयत्वेन प्रसिद्धभ्रमेष्विति** । गृह्यमाणविषयतया तार्किकप्रसिद्धिमात्रं, वस्तुतः पीतशङ्खविभ्रमो न तथेति भावः । नच—तस्य गृह्यमाणारोपत्वाभावे स्मर्यमाणारोपत्वं वक्तव्यं, नतु तद्युज्यते; स्मरणस्यानियततया कदाचित्पित्तोपहतनयनस्य पीतिमस्मृत्यनुदये श्वेतः शङ्ख इत्यनुभवप्रसङ्गाद्, इति—वाच्यम्; अतिधवलसिकतातलप्रवहदच्छनदीजलनैल्याध्यासे नीलिम्न इवात्रापि पीतिम्नः स्मृतिनियमकल्पनोपपत्तेः । पूर्वानुभवजन्यसंस्कारमात्रेण नैल्याध्याससमर्थनेत्विहापि तथास्तु । अननुभूतपीतवर्णस्य पीतशङ्खविभ्रमे तु जन्मान्तरानुभूतपीतिमस्मरणमुपासनीयम् । एतादृशेषु जन्मान्तरानुभूतस्मरणं गतिरिति व्युत्पादयितुमेव पञ्चपादिकायां शिशोः स्तन्ये तिक्तताध्यासो जन्मान्तरानुभूततिक्तरसस्मरणकृत इत्युक्तम् । इत्थं पीतशङ्खविभ्रमो नानुभूयमानारोप इति मतानुसारेण व्याख्यातम् । ये तु नयनरश्मिगतपित्तपीतिम्नोऽनुभवमङ्गीकृत्यानुभूयमानारोपः स इति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती।

पूर्वदृष्टस्यैव संनिहितदेशकालत्वस्य समारोपः। एवं पीतः शङ्खस्तिक्तो गुड इत्यत्राप्येतल्लक्षणं योजनीयम्। **तथाहि**—बहिर्विनिर्गच्छदत्यच्छनयनरश्मिसंपृक्तपित्तद्रव्यवर्तिनीं पीततां पित्तरहितामनुभवन्, शङ्खं च दोषाच्छादितशुक्लिमानमनुभवन्, पीततायाश्च शङ्खासंवन्धमननुभवन्, असंवन्धाग्रहणसारूप्येण पीतं तपनीयपिण्डं पीतं विल्वफलमित्यादौ पूर्वदृष्टं सामानाधिकरण्यं पीतत्वशङ्खयोरारोप्याह पीतः शङ्ख इति। **एतेन** तिक्तो गुड इति प्रत्ययो **व्याख्यातः**। एवं विज्ञातृपुरुषाभिमुखेष्वादर्शोदकादिषु स्वच्छेषु चाक्षुषं तेजो लग्नमपि बलीयसा सौर्येण तेजसा प्रतिस्रोतः प्रवर्तितं मुखसंयुक्तं मुखं ग्राहयत्, दोषवशात्तद्देशतामनभिमुखतां च मुखस्याग्राहयत्, पूर्वदृष्टाभिमुखादर्शोदकदेशताभिमुख्यं च मुखस्यारोपयतीति प्रतिविम्वविभ्रमोऽपि लक्षितो भवति। **एतेन** द्विचन्द्रदिङ्मोहालातचक्रगन्धर्वनगरवंशोरगादिविभ्रमेष्वपि यथासंभवं लक्षणं **योजनीयम्**। **एतदुक्तं भवति**—न प्रकाशमानतामात्रं सत्त्वं, येन देहेन्द्रियादेः प्रकाशमानतया सद्भावो भवेत्। नहि सर्पादिभावेन रज्ज्वादयो वा स्फटिकादयो वा रक्तादिगुणयोगिनो

वेदान्तकल्पतरुः।

प्तिमाशङ्क्याह—**एवमिति**। अत्र पीतिमशङ्खयोरेकैकशोऽनुभवकाले दृष्टपीतिम्नः पश्चाच्छङ्खे समारोप इति वक्तव्ये, न रूपमारोप्यं, किंतु सामानाधिकरण्यमित्याशङ्क्य तस्यापि पूर्वदृष्टत्वमाह—**तथाहीति**। पीतिमतपनीययोः संसर्गग्रहेणासंसर्गो न गृह्यते, तथा पीतत्वशङ्खयोरपीति सारूप्यम्। आदर्शादिष्वारोप्यमुखस्य स्वचक्षुषा पूर्वदृष्टत्वाभावादव्याप्तिमाशङ्क्याह—**एवमिति**। पूर्वदृष्टयोरभिमुखयोरादर्शोदकयोर्देश एव देशो यस्य तस्य भावः तत्ता। तयोरेवाभिमुख्यं चेत्यर्थः।

कल्पतरुपरिमलः।

मन्यन्ते, तन्मते तु पित्तपीतिम्नोऽनुभवोपन्यास आरोपार्थः। तपनीयपिण्डादिगतपीतिमप्राचीनानुभवोपन्यासस्तु पूर्वदृष्टपदयथाश्रुतार्थस्वारस्यलाभार्थ इति योज्यम्। टीकायां सामानाधिकरण्यं पीतिमतादात्म्यमेव, नतु पीतिमत्सामानाधिकरण्यम्। तदेतत् टीकायां नयनरश्मिगतपित्तपीतिममात्रानुभवस्य शङ्खे पीतिमाऽसंसर्गाग्रहस्य पीतः शङ्ख इति विभ्रमाकारस्य चोपन्यासेन स्पष्टमित्यभिप्रेत्य तथा न व्याख्यातम्। एवंच सति टीकायां पूर्वदृष्टं सामानाधिकरण्यं पीतत्वशङ्खयोरारोप्याहेति युक्ततरः पाठः, नतु पीतत्वशङ्खत्वयोरारोप्याहेति पाठः। **यद्वा** पीतिमशङ्खत्वयोस्तादात्म्यसंबन्धेन शङ्खवर्तित्वे शङ्खगतैकत्वे च भासमाने तयोः सामानाधिकरण्यमपि संसर्गमर्यादया भासत इत्यभिप्रायः स पाठः। अतएव पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धिरनुमानफलमिति तार्किका अपि वदन्ति॥ **पीतत्वशङ्खयोरिति**। अत्र सारूप्यमित्यनेन पीतिमतादात्म्यप्रतीतावन्यत्र संप्रतिपन्नकारणसाम्यमुक्तं, नतु तचाकचक्यादिवद् भ्रमहेतुदोषरूपं सादृश्यम्। अयं चासंसर्गाग्रहरूपकारणसद्भावः प्रायिकतयोक्तः। अयं शङ्खः पीतो न भवति शङ्खत्वादितरशङ्खवदित्यानुमानिकपीतिमासंसर्गग्रहे सत्यपि पित्तोपहतिदोषप्राबल्यात् पीतशङ्खविभ्रमोऽवश्यं भवत्येव। **अव्याप्तिमाशङ्क्याहेति**। अव्याप्तिरित्याशङ्क्याहेत्यर्थः। आदर्शादिकमधिष्ठानमिति हि पूर्वपक्षिशङ्कामात्रं, सिद्धान्ते तु मुखमेवाधिष्ठानमिति वक्ष्यते। **अत इत्थं व्याख्या—पूर्वदृष्टाभिमुखादर्शोदकदेशतामिति टीकायां**—पूर्वदृष्टत्वमादर्शोदकदेशताया न विशेषणम्; आदर्शे मुखमिति प्रतीतौ संसर्गविधया प्रतीयमानायास्तस्याः शुक्तिरजततादात्म्यस्येव पूर्वदृष्टत्वनपेक्षणात्। **पीतं विल्वफलमित्यादौ पूर्वदृष्टं सामानाधिकरण्यम्, पीतत्वशङ्खयोरारोप्याहेति** टीकायां पीतिमतादात्म्यस्यापि पूर्वदर्शनं संभवमात्रेणोपन्यस्तम्। अतएव पित्तपीतिमानुभवरूपपूर्वदर्शनसमर्थने तन्नोक्तम्। तस्मादधिकरणत्वेन मुखविशेषणतयाऽऽरोप्ययोरादर्शोदकयोरेव तद्विशेषणमित्यभिप्रेत्य विगृह्णाति—**पूर्वदृष्टयोरिति**। **ननु** यत्र पूर्वमदृष्टयोरादर्शोदकयोः प्रतिविम्वविभ्रमः, तत्र कथं पूर्वदृष्टविशेषणं, **तत्रापि** प्रथमसंनिकृष्टादर्शोदकदर्शने जाते पश्चात् परावर्तितेन चाक्षुषेण तेजसा मुखसंनिकृष्टेन मुखग्रहणे सति तस्मिन् प्रतिविम्वविभ्रमो जायत इति तदुपपत्तिः। **ननु**—यदीन्द्रियसंनिकृष्टम् अनुभूयमानादर्शोदकमधिकरणत्वेन मुखे समारोप्यत इतीष्यते, तदान्यथाख्यात्यापत्तिः; रजतवदनिर्वचनीयस्यादर्शान्तरस्य मुखान्तरस्य वोत्पत्त्यनङ्गीकारात्—**इति चेद्, न;** तत्रादर्शमुखयोराधाराधेयभावस्यानिर्वचनीयस्योत्पत्त्यान्यथाख्यातिवैषम्यात्। अन्यथा अन्येष्वनुभूयमानारोपेषु का गतिः। यद्यपि रक्तः पट इत्याद्यनुभवो महारजनादिसंबन्धात् पटे वर्णान्तरोत्पत्त्यापि समर्थयितुं शक्यः; दृष्टा हि हरिद्रासंबन्धात् चूर्णे रक्तिम्नः सलिलसंबन्धाद् भूतले नीलिम्नश्चोत्पत्तिः, तत्र हरिद्रासलिलवर्णवैलक्षण्याद् वर्णान्तरोत्पत्तिरिष्यते **चेदि**हापि तुल्यो न्यायः; रञ्जकद्रव्यसंबन्धे सति तद्वर्णविलक्षणस्यैव रञ्जकद्रव्यवहुल्पभावेनोत्कर्षापकर्षापन्नस्य वर्णस्य पटे दर्शनात्; तथापि चूर्णलिप्तशुक्लघटादिषु वर्णान्तरोत्पत्त्यभावात् तेषु शुक्लो घट इत्यादिरनुभूयमानचूर्णशुक्लिमाद्यारोपरूप एव वाच्यः। टीकायां देशतामनभिमुखतां च मुखस्याग्राहयदिति क्वचित्संभवमात्रेणोक्तम्। **वस्तुतः** प्रतिविम्वविभ्रमे विरोध्यग्रहणं नापेक्षितम्; तटस्थत्वोर्ध्वाग्रत्वादिना दृश्यमानेऽपि तरौ तटाकजलस्थत्वाधोग्रत्वा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती।

न प्रतिभासन्ते, प्रतिभासमाना वा भवन्ति तदात्मानस्तद्धर्माणो वा। तथा सति मरुषु मरीचिचयं 'उच्चावचमुच्चलत्तुङ्ग-तरङ्गभङ्गमालेयमभ्यर्णमवतीर्णा मन्दाकिनी' इत्यभिसंधाय प्रवृत्तस्तत्तोयमापीयापि पिपासामुपशमयेत्। तस्मादकामेनाप्यारोपितस्य प्रकाशमानस्यापि न वस्तुसत्त्वमभ्युपगमनीयम्। नच—मरीचिरूपेण सलिलमवस्तुसत्, स्वरूपेण तु परमार्थसदेव, देहेन्द्रियादयस्तु स्वरूपेणाप्यसन्त इत्यनुभवागोचरत्वात्कथमारोप्यत इति—सांप्रतम्; यतो यद्यसन्तो नानुभवगोचराः, कथं तर्हि मरीच्यादीनामसतां तोयतयानुभवगोचरत्वम्, नच स्वरूपसत्त्वेन तोयात्मनापि सन्तो भवन्ति। यद्युच्येत नाभावो नाम भावादन्यः कश्चिदस्ति, अपितु भाव एव भावान्तरात्मनाऽभावः स्वरूपेण तु भावः, यथाहुः—'भावान्तरमभावो हि कयाचित्तु व्यपेक्षया' इति, ततश्च भावात्मनोपाख्येयतयास्य युज्येतानुभवगोचरता, प्रपञ्चस्य पुनरत्यन्तासतो निरस्तसमस्तसामर्थ्यस्य निस्तत्त्वस्य कुतोऽनुभवविषयभावः, कुतो वा चिदात्मन्यारोपः। नच—विषयस्य समस्तसामर्थ्यस्य विरहेऽपि ज्ञानमेव तत्तादृशं स्वप्रत्ययसामर्थ्यासादितादृष्टान्तसिद्धस्वभावभेदमुपजातमसतः प्रकाशनं, तस्मादसत्प्रकाशनशक्तिरेवाविद्येति—सांप्रतम्; यतो येयमसत्प्रकाशनशक्तिर्विज्ञानस्य किं पुनरस्याः शक्यं, असदिति चेत्, किं तत्कार्यमाहोस्विदस्या ज्ञाप्यम्। न तावत्कार्यम्; असतस्तत्त्वानुपपत्तेः। नापि ज्ञाप्यं; ज्ञानान्तरानुपलब्धेः, अनवस्थापाताच्च। विज्ञानस्वरूपमेवासतः प्रकाश इति चेत्, कः पुनरेष सदसतोः संबन्धः। असदधीननिरूपणत्वं सतो ज्ञानस्यासता संबन्ध इति चेत्, अहो बतायमतिनिर्वृतः प्रत्ययतपस्वी यस्यासत्यपि निरूपणमायतते, नच प्रत्ययस्तत्राधत्ते किंचित्, असत आधारत्वायोगात्। असदन्तरेण प्रत्ययो न प्रथत इति प्रत्ययस्यैवैष स्वभावो न त्वसदधीनमस्य किंचिदिति चेत्, अहो बतास्यासत्पक्षपातो यदयमतदुत्पत्तिरतदात्मा च तदविनाभावनियतः प्रत्यय इति। तस्मादत्यन्तासन्तः शरीरेन्द्रियादयो निस्तत्त्वा नानुभवविषया भवितुमर्ह-

वेदान्तकल्पतरुः।

शीघ्रं भ्रमितालातज्वालासु पूर्वदृष्टचक्राकारताया आरोपः। अभ्रेषु ग्रहादेः। मण्डूकवसाक्ताक्षग्राह्यवंशेषु वसावर्णेषु च पूर्वदृष्टोरगतद्वर्णसामानाधिकरण्यारोप इत्यर्थः। **तथा सतीति**। रज्वादीनां सर्पात्मत्वादेः सत्त्वे सतीत्यर्थः। उच्चलन्ती तुङ्गतरङ्गभङ्गानां तरङ्गावच्छेदानां माला यस्याः सा मन्दाकिनी तथा। **अभ्यर्ण** निकटम्। **मरीचीनां तोयात्मत्वं न सदित्युक्ते** यन्मरीचीनां तोयरूपेणासत्त्वं तन्मरीचय एवातो नाऽसत्ख्यातिरिति शङ्कते—**यद्युच्येतेति**। निरस्तसमस्तसामर्थ्यस्येत्यर्थक्रियाकारित्वसत्त्वायोग उक्तः। निस्तत्त्वस्येति स्वरूपसत्ताभावः। तद्द्वयमत्यन्तासत्त्वे हेतुः। अनिर्वचनीयमतं निरस्य शून्यमतं निरस्यति सद्वादी—**नच विषयस्येति**। **स्वप्रत्ययः** स्वसमानाकारः पूर्वप्रत्ययः। **अदृष्टान्तसिद्धः** असाधारणः। ज्ञानस्यापि पूर्वज्ञानाधीनत्वं सत्त्वमतो न क्वापि स्वरूपसत्त्वमित्यर्थः॥ **नन्व**विद्यया असत्प्रकाशनमिति बौद्धाः, तत्कथं विज्ञानमसत्प्रकाशनमत आह—**तस्मादिति**। **ज्ञानान्तरानुपलब्धेरिति**। शक्त्याश्रयत्वेनाभिमताज्ज्ञानाज्ज्ञानान्तरानुपलब्धेरित्यर्थः। उपलब्धौ वा तस्यापि ज्ञापकत्वेन ज्ञानान्तरापेक्षायामनवस्थापाताचेत्यर्थः। सति हि कस्मिंश्चित्कस्यचिदुपकारो भवति, प्रत्ययस्य निरूपणं त्वसत्यप्यायतते। नच स्वोपकारिण्यसति प्रत्युपकारं कंचित्करोति इत्यतोऽतिसुखी प्रत्यय इत्युपहासः। अनाधाने हेतुमाह—**असत इति**। असतः प्रत्ययप्रथनस्य चाविनाभावं संबन्धमाशङ्क्य निराचष्टे—**असदन्तरेणेति**। **अहो बतेति**। कार्यकारणभावः स्वभावश्च बौद्धाभिमतमविनाभावमूलमिह

कल्पतरुपरिमलः।

वारोपदर्शनात्। वंशेषु वंशवर्णेषु चेति पाठः। वसावर्णेष्विति पाठस्तु चक्षुस्तेजसा सह पित्तद्रव्यवद्वसावयवस्य निर्गमेन कथंचिदुपपादनीयः। पूर्वदृष्टोरगतद्वर्णारोप इति पाठः। तद्वर्णसामानाधिकरण्यारोप इति पाठे तु सामानाधिकरण्यं तादात्म्यम्। **नासत्ख्यातिरिति शङ्कते इति**। **ननु**—न प्रकाशमानता सत्ता; मरीचिषु तोयात्मत्वस्यासतः प्रकाशादित्युक्ते कथं तेषु तोयानात्मत्वस्य सद्रूपत्वप्रतिपादनेनासत्ख्यात्यभावशङ्का—**सत्यम्**; इदमेव दूषण**मत्र ब्रूम** इत्यादिटीकया प्रतिपादयिष्यते। **ननु** स्फुटे वैयधिकरण्यदूषणे कथमनालम्बना शङ्का, व्यधिकरणोत्तरेणैव सत्ख्यातिवादनिर्वाह इत्युपहासार्थं तदीयशङ्कोद्भाविता। **पूर्वज्ञानाधीनत्वं सत्त्वमिति**। शून्यवादिमते ज्ञानस्याप्यसत्त्वात् तस्य पूर्वज्ञानाधीनत्वं यदस्ति, तत् परं सत्त्वमिति व्यपदिश्यते; अतोऽग्रिमटीकाग्रन्थे तन्मते ज्ञानविषययोः सदसत्त्वव्यवहारो न विरुद्ध इति भावः। **सति हि कस्मिंश्चिदिति**। तेनेति शेषः। **असत्यप्यायतते**। असदधीनमपि भवति। असतीति विषयसप्तमी। क्वचिदायतत इत्येतदनन्तरमायातीति पदान्तरं दृष्टं तत्ग्रामादिकम्। आयतत इत्यस्य आगमनार्थत्वाभावात्। असतः सकाशादायातीत्येतदर्थकं फलितार्थकथनपरं वा तद् द्रष्टव्यम्। **नच प्रत्यय** इति वाक्यस्यार्थमाह—**नच स्वोपकारिणीति**। **अतोऽतिसुखीति**। स्वयं कस्यचिदनुपकुर्वन्नेव तेनोपक्रियत इत्ययन्नलभ्योपकारोयमित्यतिसुखी-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती।

न्तीति ॥ अत्र ब्रूमः—निस्तत्त्वं चेन्नानुभवगोचरः, तत्किमिदानीं मरीचयोऽपि तोयात्मना सतत्त्वाः, यदनुभवगोचराः स्युः। न सतत्त्वाः; तदात्मना मरीचीनामसत्त्वात्। द्विविधं च वस्तूनां तत्त्वं सत्त्वमसत्त्वं च। तत्र पूर्वं स्वतः, परं तु परतः। यथाहुः—'स्वरूपपररूपाभ्यां नित्यं सदसदात्मके। वस्तुनि ज्ञायते किंचिद्रूपं कैश्चित्कदाचन ॥' इति। तत्किं मरीचिषु तोयनिर्भासप्रत्ययस्तत्त्वगोचरः, तथाच समीचीन इति न भ्रान्तो नापि बाध्येत। अद्धा न बाध्येत, यदि मरीचीनतोयात्मतत्त्वानतोयात्मना गृह्णीयात्, तोयात्मना तु गृह्णन्कथमभ्रान्तः कथं वाऽबाध्यः। हन्त तोयाभावात्मनां मरीचीनां तोयभावात्मत्वं तावन्न सत्; तेषां तोयाभावादभेदेन तोयभावात्मतानुपपत्तेः। नाप्यसत्; वस्त्वन्तरमेव हि वस्त्वन्तरस्यासत्त्वमास्थीयते 'भावान्तरमभावोऽन्यो न कश्चिदनिरूपणात्' इति वदद्भिः। नचारोपितं रूपं वस्त्वन्तरम्। तद्धि मरीचयो वा भवेत्, गङ्गादिगतं तोयं वा। पूर्वस्मिन्कल्पे मरीचय इति प्रत्ययः स्यान्न तोयमिति। उत्तरस्मिंस्तु गङ्गायां तोयमिति स्यात्, नपुनरिहेति। देशभेदास्मरणे तोयमिति स्यान्नपुनरिहेति। नच—इदमत्यन्तमसन्निरस्तसमस्तस्वरूपमलीकमेवास्त्विति—सांप्रतम्; तस्यानुभवगोचरत्वानुपपत्तेरित्युक्तमधस्तात्। तस्मान्न सत्; नापि सदसत्; परस्परविरोधादित्यनिर्वाच्यमेवारोपणीयं मरीचिषु तोयमास्थेयं, तदनेन क्रमेणाध्यस्तं तोयं परमार्थतोयमिव,

वेदान्तकल्पतरुः।

नास्तीत्यर्थः। एवं सदेव भातीति पूर्ववादिनोक्ते सिद्धान्त्याह—**अत्र ब्रूम इति**। पूर्वपक्ष्याह—**न सतत्त्वा इति**। तोयात्मनेत्यनुषङ्गः। अत्र हेतुमाह—**तदात्मनेति**। तदात्मनाऽसत्त्वस्य ममापीष्टत्वादित्यर्थः। तर्हि असत्ख्यातिः स्वीकृता, नेत्याह—**द्विविधं चेति**। तोयमपेक्ष्य ज्ञातं मरीचिरूपमेव तोयरूपेणासत्, तच्च भावरूपमिति नासत्ख्यातिरित्यर्थः। तोयरूपेणासत्त्वं मरीचिरूपमेव; तच्चाबाध्यं, तच्चेद्भ्रमगोचरः, तर्हि न भ्रमबाधप्रसिद्धिः स्यादित्युक्ते पूर्ववाद्याह—**अद्धेति**। बाढम्। मरीचीनामतोयात्मत्वं स्वरूपं तत्तथा भ्रमो न गृह्णाति, किंतु भावान्तरतोयात्मना मरीचींस्तोयाभावरूपान् गृह्णातीति भ्रमत्वमित्यर्थः। तोयाभावात्मकमरीचिरूपे यदारोपितं तोयत्वं तत्तत्र **सदसद्वेति** विकल्प्याद्यं **निरस्यति—हन्तेति**। द्वितीये तु किं **तुच्छमसत्सदन्तरं वा**। **नाद्यो**ऽपराद्धान्तात्। **न द्वितीय** इत्याह—**वस्त्वन्तरमेव हीति**। अस्मिन् हि भ्रमे मरीचयस्तोयं चेति द्वे वस्तुनी भासेते। तत्र मरीचितोयतादात्म्यं यदि वस्तु, तर्हि तोयाद्वस्तुनो वस्त्वन्तरभूता मरीचयो वा स्युर्मरीचिभ्यो वस्त्वन्तरं तोयं वा स्यान्नान्यत्। अन्यस्यास्मिन् भ्रमेऽनवभासनादुभयत्र दूषणमाह—**पूर्वस्मिन्नित्यादिना**। एवं सत्ख्यातिं निरस्यासत्ख्यातिनिरासमप्युक्तं स्मारयति—**नचेदमिति**। फलितमाह—**तस्मादिति**। एवं मरीचितोयतादात्म्यमनिर्वाच्यं प्रसाध्य सदेव भातीति नियममभाङ्क्षीत्। तथाच स्वरूपेणानिर्वाच्यमपि तोयं भ्रमेऽवभासितुमर्हतीति सुधामुष्य देशान्तरादौ सत्त्वकल्पनेत्याह—**तदनेनेति**। **नन्वभिनवतो-**

कल्पतरुपरिमलः।

त्युपहासः। तदात्मना न सतत्त्वा इति साध्ये हेतोः साध्याविशेषमाशङ्क्य, हेतुं विशिनष्टि—**तदात्मनाऽसत्त्वस्येति**। ममापीष्टत्वादिति सर्वसंप्रतिपत्त्यर्हः शुद्धः पाठः। **किं तुच्छमसत् सदन्तरं वेति**। असच्छब्दस्यालीकमर्थमभिप्रेत्याद्यो **विकल्पः**। अभावमर्थमभिप्रेत्य **द्वितीयो विकल्पः**। एवं हि टीकायां द्वितीयविकल्पविवरणे भावान्तरमभाव इति तन्मतप्रदर्शनं सङ्गच्छते। **असत्ख्यातिनिरासमिति**। **ननु** सत्ख्यातिवाद्युपन्यस्ताऽसत्ख्यातिवादनिरासो न सिद्धान्त्यनुमोदनार्हः—'अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति ही'ति सिद्धान्ते शाब्दासत्प्रतीत्यङ्गीकारात्, अनिर्वाच्यत्वनिर्वचनप्रविष्टासद्वैलक्षण्य इव असंज्ञानेऽप्यसन्निरूपितत्वोपपत्तेश्च—**इति चेत्, सत्यम्**; शब्दस्यासत्प्रतिपादनक्षमत्वेऽपीन्द्रियस्यासंनिकृष्टग्राहकत्वाभावादसंनिहितस्येव असतोपि नापरोक्षत्वमुपपद्यत इति तात्पर्यम्। **मुधाऽमुष्येति**। **ननु**—देशान्तरस्थरजतस्य भ्रमविषयत्वोपपत्तौ मुधाभिनवरजतकल्पनमिति विपरीतमेव वक्तुं युक्तम्, नच—असंनिहितापरोक्ष्ये संनिकर्षकारणाभावो दोषः; **ज्ञानस्य संनिकर्षत्वे** वह्न्यनुमितिस्थले प्रत्यक्षोदयप्रसङ्गात्, समाने विषये प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वात्, **अलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यपेक्षयाऽनुमितिसामग्र्या बलवत्त्वे** संशयोत्तरभ्रमरूपपुरुषप्रत्यक्षस्थले अनुमितिप्रसङ्गात्; **तस्य संनिकर्षत्वाभ्युपगमेऽपि** यत्र यत्पूर्वमवगतं तस्मिन्नेव पुनर्दृश्यमाने तज्ज्ञानस्य, यदवच्छेदेन यत्पूर्वमवगतं तद्वत्त्वेन दृश्यमाने तज्ज्ञानस्य वा, तदुपनायकत्वेन पूर्वरजतत्ववत्त्वेन रजतत्वावच्छेदकवत्त्वेन वा अनवगते शुक्तिशकले रजतज्ञानस्य संनिकर्षत्वायोगाच्चेति—वाच्यम्; रजतान्तरोत्पत्तावपि संप्रतिपन्नरजतकारणाभावस्य तुल्यत्वात्। **तदभावेऽपि** दोषवशात् प्रसिद्धव्यावहारिकरजतविलक्षणं प्रातिभासिकं रजतमुत्पद्यत इति कल्प्यते **चेत्**, संनिकर्षाभावेऽपि दोषवशादसंनिहितरजतविषयं प्रसिद्धप्रमारूपज्ञानविलक्षणं भ्रमरूपज्ञानमुत्पद्यत इत्येव कल्प्यताम्; लाघवात् **इति चेत्, उच्यते**; अस्ति तावत्प्रतारकवाक्यात् 'शशस्य शृङ्गमस्ति' 'तदेवंलक्षणमरण्ये पतितमन्विष्य लब्धुं शक्यं' 'तेन चेदं प्रयोजनं भवतीत्येवंरूपादवाप्तमोहस्य तथैवारण्यं गत्वा तदन्वेषमाणस्योक्तलक्षणकाष्ठशृङ्गान्त-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती।

अतएव पूर्वदृष्टमिव, तत्त्वतस्तु न तोयं नच पूर्वदृष्टं, किंत्वनृतमनिर्वाच्यम् । एवंच देहेन्द्रियादिप्रपञ्चोऽप्यनिर्वाच्यः, अपूर्वोऽपि पूर्वमिथ्याप्रत्ययोपदर्शित इव परत्र चिदात्मन्यध्यस्यत इति उपपन्नम्; अध्यासलक्षणयोगात्। देहेन्द्रियादि-

वेदान्तकल्पतरुः।

यावभासाभ्युपगमे पूर्वदृष्टत्वं भाष्योक्तं विरुध्येत, तत्राह—**अतएवेति**। अभिनवत्वेऽप्यारोप्यस्य पूर्वदृष्टग्रहणमुपयुज्यते, आरोपणीयसमानमिथ्यावस्त्वन्तरोपदर्शकस्य पूर्वदर्शनसंस्कारद्वारेणोपयोगादिति । 'स्वरूपेण मरीच्यम्भो मृषा वाचस्पतेर्मतम् । अन्यथाख्यातिरिष्टास्येत्यन्यथा जगृहुर्जनाः ॥' **एवं** तावद्देहादिः, सन्, भासमानत्वादात्मवदित्यनुमानस्य मरीचिकोदकादावनेकान्ततोपपादनेन देहादेरनिर्वाच्यत्वमुक्तं; **संप्रत्यबा**धितत्वेन सोपाधिकतामाह—**देहेन्द्रियादीति**। अबाध्यत्वमात्मनः सत्त्वे उपाधिर्न प्रतिभासमानत्वम् । नच साधनव्याप्तिः; देहादिबाधस्य तत्र तत्र वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः। विपक्षस्य मरीचितोयादेः सत्त्वान्न पक्षेतरता । **ननु** प्रत्यक्षादिप्रमाणार्पितदेहादिः यदि मिथ्या, तर्हि आत्मनि को

कल्पतरुपरिमलः।

रादिदर्शने शशशृङ्गमिदमित्यनुभवः, अस्ति च स्वप्ने मनुष्यपशुपक्षिवृक्षाद्यनेकरूपस्यैकस्यावयविनोऽनुभवः, नच तत्रासंनिहितविषयत्वं कल्पयितुं शक्यमित्यगत्या दोषवशात् प्रातिभासिकस्यैव तस्योत्पत्तिरङ्गीकरणीया; एवमन्यत्र भ्रमस्थले दोषस्य विषयोत्पत्तिकारणत्वक्लृप्तौ तथैव रजतभ्रमेऽपि संभवति। ज्ञानप्रत्यासत्त्याद्यजन्यरजतचाक्षुषप्रत्यक्षमात्रे क्लृप्तस्य रजतचक्षुःसंयोगस्य रजतालोकसंयोगस्य च कारणत्वं परित्यज्य तस्यासंनिहितरजतविषयत्वं न कल्पनीयम् । **ननु**—चैत्रादिव्यक्तिविशेषभ्रमस्य असंनिहितप्रसिद्धचैत्रादिविषयत्वम् अवश्यं कल्पनीयं; रजतसामान्यार्थिप्रवृत्तेः प्रातिभासिकरजतज्ञानादिव प्रसिद्धचैत्रोद्देश्यकप्रवृत्तेः प्रातिभासिकचैत्रज्ञानादुत्पत्त्यसंभवात्—**इति चेद्, न**; प्रातिभासिकरजतज्ञाने रजतत्वप्रकारत्वस्येव प्रातिभासिकचैत्रज्ञाने चैत्रत्वप्रकारकत्वस्य सत्त्वेनेष्टतावच्छेदकप्रकारकात्ततत्तदुद्देश्यकप्रवृत्त्युपपत्तेः । **ननु**—तदेवेदं रजतमिति व्यक्तिविशेषविषयप्रत्यभिज्ञारूपभ्रमस्य व्यवहितपूर्वदृष्टरजतविषयत्वम् अवश्यं कल्पनीयं, तद्रजतमिह केनानीतमित्यपि व्यवहारदर्शनात्—**इति चेद्, न**; तस्य व्यावहारिकरजतान्तर इव प्रातिभासिकरजतेऽपि दुष्टकरणसहकारिसंस्कारोपनीततत्ताविषयत्वोपपत्तेः । नचाभिनवरजतोत्पत्त्यङ्गीकारे जलबुद्बुदादेरिव तस्योत्पत्तिनाशानुभवप्रसङ्गः; भ्रमकाले तस्य प्राक्सिद्धपुरोवर्तितादात्म्येनानुभूयमानतयोत्पत्त्यप्रतीत्युपपत्तेः, बाधावतारे त्रैकालिकनिषेधस्यानुभूयमानतया नाशाप्रतीत्युपपत्तेश्च । नच क्वचिदुत्पद्य कंचित्कालं स्थितस्य तत्र त्रैकालिकनिषेधानुपपत्तिः; फलबलात् समानसत्ताकयोरेव प्रतियोगितदत्यन्ताभावयोर्विरोधः, नतु प्रातिभासिकव्यावहारिकयोरिति कल्पनोपपत्तेः । **एतेन**—यस्य प्रथमं शुक्तिशकले रजतभ्रमानन्तरं बाधो नोत्पन्नः, तत्र शुक्तिसाधारणचाकचक्यावच्छेदेन रजतत्वानुभवस्यानपोदितत्वात् पुनः शुक्तिशकलान्तरे रजतभ्रमोदयेऽन्यथाख्यातिः संभवति; तत्र यदवच्छेदेनेत्याद्युक्तरूपोपनयभानसामग्रीसत्त्वात्, पाकरक्ते घटे श्यामोऽयमिति भ्रमोदये चान्यथाख्यातिः संभवति; यत्र यदनुभूतमित्याद्युक्तरूपोपनयसामग्रीसत्त्वादित्यपि शङ्का—**निरस्ता**; क्वचिद्भ्रमे देशघटितसामग्रीबलादाविद्यकविषयोत्पत्तिक्लृप्तावन्यत्रापि तदुत्पत्तेरनिवारणात्; पाकरक्ते स्मृत्युपनीतश्यामवर्णप्रत्यक्षस्य पूर्वानुभूतसौरभे पश्चाद् निखननादिना गतसौरभे चन्दनखण्डे सुरभीदं चन्दनखण्डमिति स्मृत्युपनीतसौरभविषयचाक्षुषप्रत्यक्षस्येव प्रमात्वाद्, इदानीं श्याम इति प्रत्यक्षभ्रमस्य विरोधिनि रक्तरूपे स्फुरत्यसंभवात्, श्याममृल्लिप्ते रक्तघटे इदानीं श्याम इति प्रत्यक्षभ्रमस्यानुभूयमानमृद्वर्णारोपत्वसंभवेन स्मृत्युपनीतविषयत्वस्याकल्पनीयत्वात्। **देहादिः सन्निति**। टीकायां शङ्काग्रन्थलिखितेऽनुमाने नासन्त इति साध्यं निर्दिष्टम्। **तत्रासत्त्वमलीकत्वं चेत्**, तद्व्यतिरेकसाधनमनिर्वचनीयत्ववादिनः सिद्धसाधनम्; असतः प्रतीत्यविषयत्वस्य सत्ख्यातिवाद्यभिमतत्वात्, साध्याप्रसिद्धिश्च। **अनिर्वचनीयत्वं चेत्**, अत्रापि साध्याप्रसिद्धिः; तस्य तन्मते शशशृङ्गायमानत्वादित्यभिप्रेत्य सदिति साध्यं निर्दिष्टम्। **ननु**—किमिह सत्त्वं साध्यं; प्राक् सद्वाद्युक्तं **प्रकाशमानत्वं चेत्**, हेतोः साध्याविशेषः। **स्वरूपसत्त्वं, सत्ता जातिः, अर्थक्रियाकारित्वम्**, इत्येतानि सिद्धसाधनग्रस्तानि। **अबाध्यत्वं त्वा**त्मनि सत्त्वे प्रयोजकमित्युपाधित्वेन वक्ष्यते। प्रकाशमानत्वं च **भासमानत्वं चेत्**, असति प्रतिवादिगते न व्यभिचारः । **अपरोक्षतया भासमानत्वं चेत्**, आदिशब्दग्राह्येष्विन्द्रियेषु भागासिद्धिरिति—**चेत्, उच्यते**; प्रमाविषयत्वं ज्ञानानिवर्त्यत्वं वा सत्त्वमिह साध्यं; भासमानत्वसामान्यं हेतुः, सद्वादिना तस्यासति प्रत्याख्यातत्वात् प्रसाध्याङ्गको हेतुरिति नात्र व्यभिचारशङ्का। यद्यपि **सिद्धान्तिना कृतं मरीचिकोदकस्यानिर्वचनीयत्वोपपादनं**; प्रकाशमानतैव न सत्ता मरीचिकोदकस्य प्रकाशमानत्वेऽपि सत्त्वाभावादिति, तयोर्व्यतिरेकप्रदर्शनेनाभेदनिरासार्थं; **देहेन्द्रियादिबाध्यत्ववर्णनम्** 'प्रकाशमानत्वं सत्त्वं न भवति चेत्, किं तर्हि सत्त्वमित्याकाङ्क्षायामबाध्यत्वं सत्त्वमित्यभिप्रेत्य देहेन्द्रियादिषु तद्व्यतिरेकप्रदर्शनार्थं, देहेन्द्रियाद्यध्यासेष्वध्यासविस्तृतलक्षणानुगतिप्रदर्शनानन्तरं तत्संक्षिप्तलक्षणानुगतिप्रदर्शनार्थं चेति, व्याख्यातुं शक्यं;

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती।

प्रपञ्चोऽप्यनिर्वाच्यः, अपूर्वोऽपि पूर्वमिथ्याप्रत्ययोपदर्शित इव परत्र चिदात्मन्यध्यस्यत इति उपपन्नम्; अध्यासलक्षणयोगात्। देहेन्द्रियादिप्रपञ्चबाधनं चोपपादयिष्यते। चिदात्मा तु श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणगोचरः तन्मूलतदविरुद्धन्यायनिर्णीतशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः सत्त्वेनैव निर्वाच्यः। अबाधिता स्वयंप्रकाशतैवास्य सत्ता, सा च स्वरूपमेव चिदात्मनः, नतु तदतिरिक्तं सत्तासामान्यसमवायोऽर्थक्रियाकारिता वेति सर्वमवदातम्। स चायमेवंलक्षणकोऽध्यासोऽनिर्वचनीयः सर्वेषामेव संमतः परीक्षकाणां, तद्भेदे परं विप्रतिपत्तिरित्यनिर्वचनीयतां द्रढयितुमाह—**तं केचिदन्यत्रान्यधर्माध्यास इति वदन्ति।**

वेदान्तकल्पतरुः।

विस्रम्भस्तत्राह—**चिदात्मा त्विति।** तत्त्वावेदकप्रमाणप्रमितत्वादात्मनः सत्त्वं, न व्यावहारिकप्रमाणसिद्धदेहादेरिति वक्ष्याम इति भावः। **यदुक्त**माक्षेपवादिना प्रकाशमानत्वमेव चिदात्मनोऽपि सत्त्वमिति, तदपि विशेषाभ्युपगमेन परिहरति—**अबाधितेति।** स्वयंप्रकाशत्वादबाधितमात्मनः सत्त्वं न दृश्यस्य देहादेः दृग्दृश्यसंबन्धानिरूपणादित्यर्थः। नच सत्तातद्वद्भेदादद्वैतहानिरित्याह—**सा चेति। यत्तु**—सत्तासमवायादेः सत्तालक्षणत्वमखण्डि,तदनुमोदते—**न त्विति। यत्तु—कश्चित्प्रललाप**-संसारस्यानृतत्ववचनं न तावद्ब्रह्मज्ञाननिवर्हणीयत्वाय; शास्त्रप्रामाण्यात् सत्यस्यापि ज्ञानान्निवृत्तेः, नच संसारिणोऽसंसारिब्रह्मैकत्वार्थम्; औपाधिकस्य संसारस्य सत्यस्याप्युपाधिनिवृत्त्या निवृत्तौ जीवस्य ब्रह्मैक्यसंभवात्—**इति। तन्न;** सत्यस्यात्मवदनिवृत्तेः। **यत्तु**–सामान्यतो दृष्टमनुमानं-ज्योतिष्टोमो, न स्वर्गफलः, क्रियात्वान्मर्दनवत्–**इति। तन्न;** तत्र स्वर्गोद्देशेन यागविधिना विरोधेन कालात्ययात्, अत्र तु सत्यः प्रपञ्चो ज्ञाननिवर्त्य इत्यागमाभावेन तदभावात्, प्रत्युत मिथ्यात्वस्य बन्धस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वश्रुत्यर्थापत्तिसिद्धेः। **यदपि**—तार्क्ष्यध्यानादिना सत्यं विषादि नश्यति—**इति। तदपि न;** विषादेः सत्यत्वासिद्धेः, ध्यानस्य चाप्रमात्वेनादृष्टान्तत्वात्। सेतुदर्शनं च चोदितक्रियात्मनैवैनोनिवर्हकं, न प्रमित्यात्मना; पश्यतामपि सेतुं म्लेच्छानां श्रद्धाविरहिणां वा अघानुपघातात्, आत्मप्रमा तु दृष्टद्वारेण बन्धनिवर्तनी, न विधिद्वारा; तद्विधेः समन्वयसूत्रे (ब्रह्म. अ. १ पा. १ सू. ४) पराकरिष्यमाणत्वात्। **यत्तु**—उपाधिध्वंसात्संसारध्वंस—**इति। तन्न;** सत्योपाधेरारम्भणाद्यधिकरणे (ब्रह्म. अ. २ पा. १ सू. १४) वक्ष्यमाणनयेनासंभवात्, मिथ्योपाधिस्वीकारे चाविवादादिति। **नन्व**ध्यासलक्षणे मतान्तरोपन्यासो मतिसंवादाय, दूषणाय वा। **नाद्यः;** विप्रतिपत्तेः, **न द्वितीयः;** दूषणानभिधानादत आह—**स चायमिति।** परत्र परावभास इत्युक्तलक्षणे सति संवाद एव क्रियते। एवंलक्षणकत्वं चाध्यासस्यानिर्वाच्यतयैवेति मरुमरीचिकोदकनिरूपणे दर्शितम्। विप्रतिपत्तिस्त्वधिष्ठानारोप्यविशेषविषयेत्यर्थः। **अन्यत्रान्यधर्माध्यास इति भाष्यं** धर्मग्रहणेन बुद्ध्याकारत्वसूचनादा-

कल्पतरुपरिमलः।

तथापि तद्व्याख्यानं स्पष्टमिति मत्वा पूर्वपक्ष्याशयस्थमनुमानमुद्भाव्य तत्र व्यभिचारोपाधिप्रदर्शनार्थत्वेन सैद्धान्तिकमिदं ग्रन्थद्वयं व्याख्यातम्। **स्वयंप्रकाशित्वादिति।** स्वयंप्रकाशमात्मनः स्वरूपं केनापि बाधितुं न शक्यम्; अन्ततो बाधसाक्षिण एव स्वयंप्रकाशमानस्यात्मत्वपर्यवसानादिति भावः। **दृग्दृश्येति।** दृश्यध्यस्तत्वं विना दृशा दृश्यस्य संबन्धान्तरानिरूपणादित्यर्थः। **सत्यस्यात्मवदिति। विषादेरिति। ननु** सर्वः प्रपञ्चो मिथ्येति त्वन्मते विषस्य सत्यत्वासिद्धिरस्तु नाम; तथापि विषस्य मिथ्यात्वं न तार्क्ष्यध्याननिवर्त्यत्वप्रयुक्तं त्वयेष्यते, किंतु प्रपञ्चमिथ्यात्वसाधकप्रमाणान्तरप्रयुक्तमिष्यते; तथाच तार्क्ष्यध्याननिवर्त्यत्वं विषस्येव ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वं संसारस्य मिथ्यात्वे प्रयोजकं न स्यादित्याशङ्क्याह—**ध्यानस्य चेति।** ब्रह्मज्ञानं हि परीक्षितप्रमाणमूलकं प्रमारूपमेव संसारनिवर्तकम्; 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था' इत्यादिश्रुतेः, ब्रह्मविद्योपक्रमाम्नातगुरुशिष्यनिबन्धवदुपाख्यानगतयावत्संशयनिवृत्तिप्रश्नोपदेशतत्तदुपपत्त्युपन्यासलिङ्गाच्च, तत्प्रमात्वस्थिरीकरणापेक्षिताऽसंभावनादिनिवृत्त्यर्थप्राप्तश्रवणमननध्यानानुवादलिङ्गाच्च। तार्क्ष्यध्यानस्य तु कल्पिताकल्पितसाधारणयथोपदिष्टार्थविषयस्य विषनिवर्तकत्वे प्रमात्वं नापेक्षितमित्यर्थः। **ननु** सेतुदर्शनं प्रमारूपमेवाघनिवर्तकम्; अन्यत्र सेतुभ्रमेण तदनिवृत्तेः, अतः प्रमात्वापेक्षमपि निवर्त्यत्वं न मिथ्यात्वप्रयोजकमित्याशङ्क्याह—**सेतुदर्शनं चेति।** यद्विषयप्रमात्वमात्रं यन्निवर्तकताप्रयोजकं तत् तत्राध्यस्तमिति नियमस्य न व्यभिचार इत्यर्थः। यद्यपि शुक्तौ रजताध्यासस्य रङ्गाध्यासेनापि निवृत्तिरस्ति; तथापि समूलसकलाध्यासनिवृत्तिरधिष्ठानप्रमापेक्षा, तदन्यानपेक्षा च **दृष्टा; तन्न्याय** इहापि ग्राह्य इति भावः। **ननु** सेतुदर्शनवद् विध्यायत्तं ब्रह्मज्ञानस्य निवर्तकत्वं, न शुक्तिज्ञानवदधिष्ठानप्रमात्वायत्तम् इत्याशङ्क्याह—**आत्मप्रमात्विति।** विरोधिविषयतया दृष्टद्वारेणाज्ञाननिवृत्तिर्ज्ञानोदयानन्तरमेव भवन्ती निवर्तकज्ञानसमानकाला भवतीति शुक्तिज्ञानजन्यरजतनिवृत्तौ दृष्टं, तद्वदिहापि 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'त्यादिश्रुतिषु ब्रह्मवेदननिवृत्तसंसारब्रह्मभावापत्त्योर्लडाख्याताभ्यां समानकालता प्रतिपाद्यते। नच 'प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एता रात्रीरुपयन्ती'त्यत्र सत्रानुष्ठानप्रतिष्ठाफलयौगपद्यप्रत्यायकलडाख्यातयोरिवान्यथानयने कारणं किंचिद्बाधकमस्ति। तस्माद्ब्रह्मज्ञानं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

अन्यधर्मस्य, ज्ञानधर्मस्य रजतस्य । ज्ञानाकारस्येति यावत् । **अध्यासोऽन्यत्र** बाह्ये । सौत्रान्तिकनये तावद्बाह्यमस्ति वस्तु सत्, तत्र ज्ञानाकारस्यारोपः । विज्ञानवादिनामपि यद्यपि न बाह्यं वस्तु सत्; तथाप्यनाद्यविद्यावासनारोपितमलीकं बाह्यम्, तत्र ज्ञानाकारस्यारोपः । उपपत्तिश्च यथादृशमनुभवसिद्धं रूपं तत्तादृशमेवाभ्युपेतव्यमित्युत्सर्गः; अन्यथात्वं पुनरस्य बलवद्बाधकप्रत्ययवशात्, नेदं रजतमिति च बाधस्येदन्तामात्रबाधेनोपपत्तौ न रजतगोचरतोचिता; रजतस्य धर्मिणो बाधे हि रजतं च तस्य च धर्म इदन्ता बाधिते भवेताम्, तद्वरमिदन्तैवास्य धर्मो बाध्यतां न पुना रजतमपि धर्मि । तथाच रजतं बहिर्बाधितमर्थादान्तरे ज्ञाने व्यवतिष्ठत इति ज्ञानाकारस्य बहिरध्यासः सिध्यति । **केचित्तु**—ज्ञानाकारख्यातावपरितुष्यन्तो वदन्ति—**यत्र यदध्यासस्तद्विवेकाग्रहनिबन्धनो भ्रम इति । अपरितोषकारणं चाहुः**—विज्ञानाकारता रजतादेरनुभवाद्वा व्यवस्थाप्येतानुमानाद्वा । तत्रानुमानमुपरिष्टान्निराकरिष्यते । अनुभवोऽपि रजतप्रत्ययो वा स्यात्, बाधकप्रत्ययो वा । **न तावद्रजतानुभवः**; स हीदंकारास्पदं रजतमावेदयति, न त्वान्तरम्, अहमिति हि तदा स्यात्, प्रतिपत्तुः प्रत्ययादव्यतिरेकात् । भ्रान्तं विज्ञानं स्वाकारमेव बाह्यतयाऽध्यवस्यति । तथाच नाहंकारास्पदमस्य गोचरः । ज्ञानाकारता पुनरस्य बाधकप्रत्ययप्रवेदनीयेति चेत्, हन्त बाधकप्रत्ययमालोचयत्वायुष्मान् । किं पुरोवर्ति द्रव्यं रजताद्विवेचयति, आहो ज्ञानाकारतामप्यस्य दर्शयति । तत्र ज्ञानाकारतोपदर्शनव्यापारं बाधकप्रत्ययस्य ब्रुवाणः श्लाघनीयप्रज्ञो देवानांप्रियः । **पुरोवर्तित्वप्रतिषेधादर्थादस्य ज्ञानाकारतेति** चेन्न; असंनिधानाग्रहनिषेधादसंनिहितो भवति प्रतिपत्तुः, अत्यन्तसंनिधानं त्वस्य प्रतिपत्र्यात्मकं कुतस्त्यम् । नचैष रजतस्य निषेधः, नचेदन्तायाः, किंतु विवेकाग्रहप्रसञ्जितस्य रजतमेव रजतव्यवहारस्य । नच रजतमेव शुक्तिकायां प्रसञ्जितं रजतज्ञानेन । नहि

वेदान्तकल्पतरुः ।

त्मख्यात्यनुवादार्थम् । तत्र बौद्धानां मतभेदेन भ्रमाधिष्ठानविशेषमाह—**सौत्रान्तिकनये इति** । यद्यपि सौत्रान्तिकस्य वैभाषिकवदर्थो न प्रत्यक्षः; तथापि ज्ञानगतार्थसारूप्येणानुनीयमानत्वादस्ति तावदधिष्ठानम्, आरोप्यं तु ज्ञानाकार एव; भ्रान्तिज्ञानाकारसदृशस्य बाह्यार्थस्याभावादित्यर्थः । सहोपलम्भनियमादित्याद्यनुमानमुपरिष्टाद्बौद्धाधिकरणे (ब्रह्म. अ. २ पा. २ सू. २८) निराकरिष्यत इत्यर्थः । **प्रतिपत्तुः प्रत्ययादिति** । समानाधिकरणे पञ्चम्यौ । ज्ञानात्मकात्प्रतिपत्तुरित्यर्थः । **वस्तु**तस्त्वहमुल्लेखयोग्यरजतस्य भ्रमादिदन्तया प्रतीतिरिति शङ्कते—**भ्रान्तमिति** । भ्रान्तिरूपविकल्पस्य हि स्वरूपमविकल्पकं ग्राह्यं, तदेव बाह्यत्वेन सविकल्पकत्वेनाध्यवसेयमित्यर्थः । सिद्धे ज्ञानाकारत्वे एवं कल्पेत, तदेव कुतस्तत्राह—**ज्ञानाकारतेति** । प्रागुक्तन्यायात्प्रवेदनीयेत्यर्थः । बाधकप्रत्ययः किं साक्षाज्ज्ञानाकारतां दर्शयति, अर्थाद्वेति विकल्प्याद्यमनुभवविरोधेन निरस्य **द्वितीयं** शङ्कते—**पुरोवर्तित्वेति** । इदन्ताप्रतिषेधोऽनिदन्तां गमयेत्स च देशान्तरादिसत्त्वेऽपि स्यादित्यन्यथोपपत्तिमाह—**असंनिधानेति** । अख्यातिमते हि रजतस्यासंनिधानाग्रहः संनिहितत्वेन व्यवहारहेतुत्वाद्भ्रमः । तन्निषेधोऽसंनिधानग्रहरूपो बाधः; प्रागभावनिवृत्तिरूपत्वाद्भावस्य । तस्मादारोप्योऽर्थः प्रतिपत्तुरसंनिहितो भवतीत्यर्थः । **यदुक्तं** कल्पनागौरवमिति तत्राह—**नचैष इति** । सर्वसंमतस्य व्यवहारमात्रबाधस्य स्वीकारात्कस्यचिदप्यर्थस्याबाधादतिलाघवमित्यर्थः । **ननु** न व्यवहार एव निषेध्यः, किंतु शुक्तौ प्रतीतं रजतमित्यन्यथाख्यातिमाशङ्क्याह—**नच रजतमेवेत्यादिना** । **ननु** मा भातु रजतज्ञाने शुक्तिः, पुरोदेशसत्तामात्रेण त्वालम्बनं किं न स्यादत आह—

कल्पतरुपरिमलः ।

दृष्टद्वारेणैव संसारं निवर्तयति शुक्तिज्ञानमिव रजताध्यासमित्यवसीयत इति भावः । **मतभेदेनेति** । बाह्यास्तित्ववादिनोर्वैभाषिकसौत्रान्तिकयोः सत् शुक्तिशकलादिकमधिष्ठानम्, तन्नास्तित्ववादिनो योगाचारस्य त्वविद्याकल्पितं तदधिष्ठानमित्येवं मतभेदेनाधिष्ठानभेदमाहेत्यर्थः । **ननु** प्रातिभासिकाध्यासेष्वधिष्ठानग्रहणं नियतं; तद्बाह्यप्रत्यक्षत्ववादिनो वैभाषिकस्य सुघटं, नतु तदतीन्द्रियत्ववादिनः सौत्रान्तिकस्येत्याशङ्क्य तस्यानुमानिकं तदस्तीत्याह—**वैभाषिकवदिति । अस्त्यधिष्ठानमिति** । स्फुरदधिष्ठानमस्तीत्यर्थः । **भ्रान्तिज्ञानाकारसदृशस्येति** । भ्रान्तिज्ञाने सविकल्पके य आकारो रजतादिः तस्य वस्तुतो बाह्यस्य शुक्तिगतस्याभावादित्यर्थः । **समानाधिकरणे पञ्चम्याविति । षष्ठीपञ्चम्यन्तत्वेन व्यधिकरणे चेत्,** रजतस्य विज्ञानाकारत्वे अहं रजतमिति स्यादित्यापादनस्यायुक्तत्वशङ्का विज्ञानाहमर्थभेदप्रयुक्तैव वारिता स्यात्; तथा विज्ञानाकारतया रजतस्य विज्ञानधर्मत्वादहं रजतवानित्यनुभवः स्यादित्यापादनीयमित्येतत्प्रयुक्ता तत उपरि संभवन्ती न वारिता स्यात्; **समानाधिकरणे चेत्** शङ्काद्वयमपि वारितं भवतीत्यभिप्रेत्यैवं व्याख्यातम् । **भ्रान्तिरूपविकल्पस्य हीति । विकल्पः** सविकल्पकं तस्य द्वौ विषयौ; ग्राह्याध्यवसेयभेदात् । तस्याकारेभ्यो निकृष्टं यदविकल्पं स्वरूपमस्ति; तद् ग्राह्यं स्वविषयत्वलक्षणस्वप्रकाशत्वाङ्गीकारात् । तस्य रजताकारस्योपर्यवसेयो बाह्यत्वशब्दोक्त इदंत्वाकारो विकल्परूपोऽध्यवसेय इति साकारवादिनां प्रक्रिया । तथाच पुरोवर्तिन्यधिष्ठाने ज्ञानाकाररूपं रजतमिद-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वेकाग्रहनिबन्धनो भ्रम-इति॥ अन्ये तु-यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनां-आचक्षते;

भामती ।

रजतनिर्भासस्य शुक्तिकालम्बनं युक्तम्; अनुभवविरोधात् । न खलु सत्तामात्रेणालम्बनम्; अतिप्रसङ्गात्, सर्वेषामर्थानां सत्त्वाविशेषादालम्बनत्वप्रसङ्गात् । नापि कारणत्वेन; इन्द्रियादीनामपि कारणत्वात् । तथाच भासमानतैवालम्बनार्थः । नच रजतज्ञाने शुक्तिका भासते इति कथमालम्बनं, भासमानताभ्युपगमे वा कथं नानुभवविरोधः । अपिचेन्द्रियादीनां समीचीनज्ञानोपजनने सामर्थ्यमुपलब्धमिति कथमेभ्यो मिथ्याज्ञानसंभवः । दोषसहितानां तेषां मिथ्याप्रत्ययेऽपि सामर्थ्यमिति चेन्न, दोषाणां कार्योपजननसामर्थ्यविघातमात्रे हेतुत्वात्, अन्यथा दुष्टादपि कुटजबीजाद्वटाङ्कुरोत्पत्तिप्रसङ्गात् । अपिच स्वगोचरव्यभिचारे विज्ञानानां सर्वत्रानाश्वासप्रसङ्गः । तस्मात्सर्वं ज्ञानं समीचीनमास्थेयम् । तथा च रजतं, इदमिति च द्वे विज्ञाने स्मृत्यनुभवरूपे, तत्रेदमिति पुरोवर्तिद्रव्यमात्रग्रहणं, दोषवशात्तद्गतशुक्तित्वसामान्यविशेषस्याग्रहात्, तन्मात्रं च गृहीतं सदृशतया संस्कारोद्बोधक्रमेण रजते स्मृतिं जनयति । सा च गृहीतग्रहणस्वभावापि दोषवशाद्गृहीतत्वांशप्रमोषाद्ग्रहणमात्रमवतिष्ठते । तथाच रजतस्मृतेः पुरोवर्तिद्रव्यमात्रग्रहणस्य च मिथः स्वरूपतो विषयतश्च भेदाग्रहात्, संनिहितरजतगोचरज्ञानसारूप्येण, इदं रजतमिति भिन्ने अपि स्मरणग्रहणे अभेदव्यवहारं च सामानाधिकरण्यव्यपदेशं च प्रवर्तयतः । क्वचित्पुनर्ग्रहणे एव मिथोऽगृहीतभेदे, यथा पीतः शङ्ख इति । अत्र हि विनिर्गच्छन्नयनरश्मिवर्तिनः पित्तद्रव्यस्य काचस्येव स्वच्छस्य पीतत्वं गृह्यते पित्तं तु न गृह्यते । शङ्खोऽपि दोषवशाच्छुक्लगुणरहितः स्वरूपमात्रेण गृह्यते । तदनयोर्गुणगुणिनोरसंसर्गाग्रहसारूप्यात्पीततपनीयपिण्डप्रत्ययाविशेषणाभेदव्यवहारः समानाधिकरणव्यपदेशश्च । भेदाग्रहप्रसञ्जिताभेदव्यवहारबाधनाच्च नेदमिति विवेकप्रत्ययस्य बाधकत्वमप्युपपद्यते, तदुपपत्तौ च प्राक्तनस्य प्रत्ययस्य भ्रान्तत्वमपि लोकसिद्धं सिद्धं भवति । तस्माद्यथार्थाः, सर्वे विप्रतिपन्नाः संदेहविभ्रमाः, प्रत्ययत्वात् घटादिप्रत्ययवत् । तदिदमुक्तम्—**यदध्यास इति** । यस्मिञ्शुक्तिकादौ यस्य रजतादेरध्यास इति लोकप्रसिद्धिः नासावन्यथाख्यातिनिबन्धना, किंतु गृहीतस्य रजतादेस्तत्स्मरणस्य च गृहीततांशप्रमोषेण, गृहीतमात्रस्य य इदमिति पुरोवस्थिताद्द्रव्यमात्रात्तत्प्रज्ञानाच्च विवेकः, तदग्रहणनिबन्धनो भ्रमः । भ्रान्तत्वं च ग्रहणस्मरणयोरितरेतरसामानाधिकरण्यव्यपदेशो रजतादिव्यवहारश्चेति । **अन्ये तु**—अत्राप्यपरितुष्यन्तः, **यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षते** । **अत्रेदमाकूतम्**—अस्ति तावद्रजतार्थिनो रजतमिदमिति प्रत्यया-

वेदान्तकल्पतरुः ।

न खल्विति । सर्वेषां पुरोवर्तिनां लोष्टादीनामित्यर्थः । **अथ** रजतसदृशशुक्ते रजतज्ञानहेतुसंस्कारोद्बोधकत्वेनालम्बनत्वं, तत्राह—**नापीति** । एवमर्थमारोपितं प्रतिषिध्य, मिथ्याज्ञानमपि निह्नुते—**अपिचेति** । **ननु** मिथ्याव्यवहारसिद्ध्यर्थं विपर्ययो वाच्यस्तत्राह—**तथाचेत्यादिना** । शुक्तिस्वरूपस्य इदमात्मकसामान्यं प्रतिविशेषस्याग्रहादिदमिति द्रव्यमात्रग्रहणं भवतीत्यर्थः । **गृहीतग्रहणस्वभावेति** । गृहीतमिदमिति प्रकाशनस्वभावेत्यर्थः । **संनिहितरजतेति** । संनिहितरजतगोचरं हि ज्ञानमिदमिति रजतमित्याकारयोरसंसर्गं न गृह्णाति; तयोः संसृष्टत्वेनासंसर्गाभावात् । नच स्वगतं विवेकः; एकज्ञानत्वात्, एवमेते अपि ग्रहणस्मरणे परस्परं भिन्ने अपि स्वगतभेदं न गृह्णीतः, नाप्यसंसृष्टौ स्वगोचरौ तथैव निवेदयत इति सारूप्यम् । **काचो** हरितद्रव्यविशेषः । निषेध्यभ्रमाभावे निषेधानुपपत्तिमाशङ्क्याह—**भेदाग्रहेति** । इतरेतराभावबोधादितरेतराभावाग्रहनिवृत्तौ तद्धेतुकव्यवहारनिवृत्तिर्बाधफलमित्यर्थः । **तस्माद्यथार्था इति** । **सर्वे विप्रतिपन्ना** इत्येको धर्मिनिर्देशः । **संदेहविभ्रमा** इत्यपरः । अयथार्थव्यवहारहेतुत्वेन मतद्वयसंमताः प्रत्यया धर्मिण इति नाश्रयासिद्धिः । **अन्ये त्विति** । पुरोवर्तिनि रजतमिदमिति सामानाधिकरण्यव्यपदेशस्तथाविधप्रवृत्तिश्चास्तीति तावत्

कल्पतरुपरिमलः ।

न्त्वेनारोप्यत इति नाहंत्वोल्लेखप्रसक्तिरिति भावः । **ननु** रजतज्ञाने शुक्तेः कारणत्वेन विषयत्वं नाख्यातिमते शङ्कार्हम्; अन्यथाख्यातिमत एव तस्य विशेष्यत्वेन कारणत्वादित्याशङ्क्याऽख्यातिमतेऽपि रजतज्ञाने शुक्तेः कारणत्वमुपपादयन्नवतारयति—**अथ रजतसदृशेति** । **मिथ्याज्ञानमपीति** । **ननु**—मिथ्याज्ञाननिह्नवो **नच रजतमेव शुक्तिकायां प्रसञ्जितमित्यादि**पूर्वग्रन्थेनापि कृतः, स ग्रन्थस्तथैवावतारितश्च—**सत्यम्**; स ग्रन्थोऽर्थाध्यासनिह्नवस्यापि साधारणः; यतः शुक्तेर्देशान्तरस्थरजतात्मनेव तद्देशोत्पन्नरजतात्मना भानाङ्गीकारेऽप्यन्यात्मना भानमन्यालम्बनमित्येतदनुभवविरुद्धमित्यर्थाध्यासनिह्नवोऽपि तेन लभ्यते । इन्द्रियसामर्थ्यरूपकारणाभावोपपादनं तु मिथ्याज्ञाननिह्नव एवासाधारणयुक्तिरिति तात्पर्येणैवमवतारितम् । **गृहीतमिदमिति** । पूर्वानुभवविषयत्वं तत्तेति भावः । **नाश्रयासिद्धिरिति** । **एतदुपलक्षणम्**, साध्यमपि सर्वविषयावच्छिन्नयाथार्थ्यं वा, विसंवादीच्छाप्रवृत्तिरूपव्यवहारप्रसिद्धायाथार्थ्यराहित्यं चेति धर्म्यंशया-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती।

स्पुरोवर्तिनि द्रव्ये प्रवृत्तिः, सामानाधिकरण्यव्यपदेशश्चेति सर्वजनीनम्। तदेतन्न तावद्ग्रहणस्मरणयोस्तद्गोचरयोश्च मिथो भेदाग्रहमात्राद्भवितुमर्हति। ग्रहणनिबन्धनौ हि चेतनस्य व्यवहारव्यपदेशौ कथमग्रहणमात्राद्भवेताम्। ननूक्तं नाग्रहणमात्रात्, किंतु ग्रहणस्मरणे एव मिथः स्वरूपतो विषयतश्चागृहीतभेदे समीचीनपुरस्थितरजतविज्ञानसादृश्येनाभेदव्यवहारं सामानाधिकरण्यव्यपदेशं च प्रवर्तयतः। अथ समीचीनज्ञानसारूप्यमनयोर्गृह्यमाणं वा व्यवहारप्रवृत्तिहेतुः, अगृह्यमाणं वा सत्तामात्रेण। गृह्यमाणेऽपि, 'समीचीनज्ञानसारूप्यं अनयोरिदमिति रजतमिति च ज्ञानयोः' इति ग्रहणं, अथवा 'तयोरेव स्वरूपतो विषयतश्च मिथो भेदाग्रहः' इति ग्रहणम्। तत्र न तावत्समीचीनज्ञानसदृशी इति ज्ञानं समीचीनज्ञानवद्व्यवहारप्रवर्तकम्; नहि गोसदृशो गवय इति ज्ञानं गवार्थिनं गवये प्रवर्तयति। अनयोरेव भेदाग्रह इति तु ज्ञानं पराहतं, नहि भेदाग्रहेऽनयोरिति भवति, अनयोरिति ग्रहे भेदाग्रहणमिति च भवति। तस्मात्सत्तामात्रेण भेदाग्रहोऽगृहीत एव व्यवहारहेतुरिति वक्तव्यम्। तत्र किमयमारोपोत्पादक्रमेण व्यवहारहेतुः, आहोऽनुत्पादितारोप एव स्वत इति। वयं तु पश्यामः—चेतनव्यवहारस्याज्ञानपूर्वकत्वानुपपत्तेः, आरोपज्ञानोत्पादक्रमेणैवेति। ननु सत्यं चेतनव्यवहारो नाज्ञानपूर्वकः, किंत्वविदितविवेकग्रहणस्मरणपूर्वक इति। मैवम्—नहि रजतप्रातिपदिकार्थमात्रस्मरणं प्रवृत्तावुपयुज्यते। इदंकारास्पदाभिमुखी खलु रजतार्थिनां प्रवृत्तिरित्यविवादम्। कथं चायमिदंकारास्पदे प्रवर्तेत। यदि तु न तदिच्छेत्। अन्यदिच्छत्यन्यत्करोतीति व्याहतम्। नचेदिदंकारास्पदं रजतमिति जानीयात्कथं रजतार्थी तदिच्छेत्। यद्यतथात्वेनाग्रहणादिति ब्रूयात्स च प्रतिवक्तव्योऽथ तथात्वेनाग्रहणात्कस्मान्नोपेक्षेतेति। सोऽयमुपादानोपेक्षाभ्यामभिमत आकृष्यमाणश्चेतनोऽव्यवस्थित इदंकारास्पदे रजतसमारोपेणोपादान एव व्यवस्थाप्यत इति भेदाग्रहः समारोपोत्पादक्रमेण चेतनप्रवृत्तिहेतुः। तथाहि—भेदाग्रहादिदंकारास्पदे रजतत्वं समारोप्य, तज्जातीयस्योपकारहेतुभावमनुचिन्त्य, तज्जातीयतयेदंकारास्पदे रजते तमनुमाय, तदर्थी प्रवर्तत इत्यानुपूर्व्यं सिद्धम्। नच तटस्थरजतस्मृतिरिदंकारास्पदस्योपकारहेतुभावमनुमापयितुमर्हति; रजतत्वस्य हेतोरपक्षधर्मत्वात्। एकदेशदर्शनं खल्वनुमापकं नत्वनेकदेशदर्शनम्। यथाहुः—ज्ञातसंबन्धस्यैकदेशदर्शनादिति। समारोपे त्वेकदेशदर्शनमस्ति। तत्सिद्धमेतद्विवादाध्यासितं रजतादिज्ञानं, पुरोवर्तिवस्तुविषयं, रजताद्यर्थिनस्तत्र नियमेन प्रवर्तकत्वात्, यद्यदर्थिनं यत्र नियमेन प्रवर्तयति, तज्ज्ञानं तद्विषयं;

वेदान्तकल्पतरुः।

सर्वजनीनम्। तत् सामानाधिकरण्यप्रत्ययाद्रजतमिदमित्येवंरूपाद्भवति नान्यथेत्यर्थः। अन्यथासिद्धिमाशङ्क्याह—तदेतदिति। अगृहीतविवेकं स्मरणग्रहणद्वयमयथाव्यवहारहेतुः, एकैकं वा। नाद्यः; ज्ञानयोरयौगपद्यात्। न द्वितीयः इत्याह—नहि रजतप्रातिपदिकार्थेति। ग्रहणेऽपि तुल्यमिदं। यदि तदिच्छेत्तत्रैव प्रवर्तेतेत्यर्थः। ज्ञातसंबन्धस्य पुंसो लिङ्गविशिष्टधर्म्येकदेशदर्शनाद् लिङ्गे विशिष्टधर्म्येकदेशे बुद्धिरनुमानमिति शबरस्वामिन आहुः। समारोपे तु प्रमित्यभावेऽप्येकदेशदर्शनमस्तीत्यर्थः। पुरोवर्तिनि साधने प्रवर्तके फलज्ञानेऽनैकान्तिकतानिवृत्त्यर्थमाह—नियमेनेति। फलस्य

कल्पतरुपरिमलः।

थार्थ्यमादाय न सिद्धसाधनमित्यपि द्रष्टव्यम्। पुरोवर्तिनि साधने इति। ननु—फलज्ञानवदुपायज्ञानमपि न नियमेन प्रवर्तकं; फलस्य नानोपायसाध्यत्वादेवेति हेतोरसिद्धिः। व्याप्तिनियमेन हेतुसमर्थने व्यभिचारतादवस्थ्यम्; यत्पक्षीकृतं रजतज्ञानं पुरोवर्तिनि नियमेन प्रवर्तकमिष्यते तत्रत्यफलज्ञानस्यापि तस्मिन्नियमेन प्रवर्तकत्वात्। एवंच तत्रेति विशेषणेन न स्मृतेरपि व्यावृत्तिः; आरोपप्राचीनस्यारोप्यस्मरणस्यापि फलसाधनताज्ञानप्राचीनफलज्ञानतुल्यन्यायतया नियमेन पुरोवर्तिनि प्रवर्तकत्वात्। एवं तावन्नियमेनेति तत्रेति च विशेषणमयुक्तम्। बाधादिव्यावृत्त्यर्थं रजतार्थिन इति विशेषणमित्यप्ययुक्तम्; तृणपर्णजलादिकमिव स्ववेगबलात्पुरुषं नयता वाय्वादिना पुरुषे फलाख्यप्रवृत्तेरजननात्, प्रवृत्तिफलस्य शरीरक्रियासाधारणव्यापारमात्रपरत्वेऽपि शरीरात्मकालादृष्टादिव्यभिचारवारणाय प्रवर्तकज्ञानत्वादिति हेतोर्विवक्षणीयत्वेन टीकायामुदाहरणवाक्ये ज्ञानपदनिवेशनया तद्विवक्षायाः सूचितत्वेन च तत एव तन्निरासलाभाच, नियमविशेषणेनैव कालादृष्टादिव्यावृत्तौ तत एव वायोरपि व्यावृत्तिसिद्धेश्च—इति चेत्, उच्यते; टीकायां फलसाधनतानुमितिहेतुपरामर्शरूपं यद्रजतत्वहेतुविषयं ज्ञानमावश्यकमिति प्रतिपादितं तदत्र पक्षः। तस्य पुरोवर्तिविषयत्वं साध्यम्। स च परामर्शः पुरोवर्तिविषयामेव फलसाधनतानुमितिं तद्द्वारा प्रवृत्तिं च जनयति; फलस्य वस्तुतो नानोपायसाध्यत्वेऽपि तदन्यत्र तदुपायत्वानुसन्धानाभावात्, फलज्ञानं तु तटस्थं न नियमेन पुरोवर्तिनि प्रवर्तकं तस्योपायान्तरगतफलसाधनतानुमितिद्वारान्यत्रापि प्रवर्तकत्वसंभवात्, तथैवारोपप्राचीनरजतस्मरणमपि; सत्यपि तस्मिन्नन्यत्र फलसाधनतानुमित्या प्रवृत्तिसंभवात्। तत्रेति विशेषणं तु स्वयं गेहादिनिहितरजतार्थिप्रवृत्तिनियततद्रजतगतफलसाधनतादिस्मृतौ व्यभिचारनिरासार्थम्। प्रवर्तकत्वं शरीरव्यापारप्रयोजकत्वमेव विवक्षितमिति रजतार्थिन इति विशेषणं सफ-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कल्पतरुपरिमलः ।

लम्, (हेतौ ज्ञानत्वं न निवेश्यं; नियमविशेषणेन तत्प्रयोजनलाभात् । उदाहरणे ज्ञानमिति नियमविशेषणलब्धार्थानुवादः । साध्ये पुरोवर्तिपदं विसंवादिप्रवृत्तिविषयशुक्त्यादिव्यक्तिविशेषपरम् । अतएव रजतज्ञाने दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं मा भूदिति यत्तन्त्र्यां सामान्यव्याप्तिरुपन्यस्ता । यदि अर्थिन इत्येतावतैव बाधादिव्यावर्तनाद्रजतविशेषणं न निवेश्यते, तदा रजतभ्रमजन्यप्रवृत्तिविषये पुरोवर्तिनि शुक्त्यर्थिप्रवर्तकशुक्तिलप्रकारकज्ञानं दृष्टान्तीकृत्य विशेषव्याप्तिरप्युपपादयितुं शक्या ।) ननु प्रयत्नप्रयोजकत्वम्; अख्यातिवादिना तत्रेच्छाप्रयत्नावपि न पुरोवर्तिविषयौ, किंतु तन्मूलरजतज्ञानवद्देशान्तरस्थविषयाविल्यपलपितुं शक्यत्वेन हेत्वसिद्धिप्रसङ्गात् । अन्यथा तत्र नियमेन रजतेच्छाकारणत्वस्यैव हेतुत्वसंभवेन रजतार्थिप्रवर्तकत्वपर्यन्तहेत्वनपेक्षणात्, तदपेक्षणेऽपि तत्रत्वरजतेच्छायां विशेषव्याप्त्युदाहरणसंभवेन समीचीनरजतज्ञाने सामान्यव्याप्त्युदाहरणायोगाच्च । एवंच वायुकालादृष्टप्रागभावादिव्यावर्तनाय रजतार्थीति विशेषणम् । यद्यपि वाय्वादीनां पुरोवर्तिविषयप्रवृत्तिं प्रत्यसाधारणकारणत्वाभावाद् नियमविशेषणेनापि भवति व्यावृत्तिः; तथापि प्रागभावस्य न भवति । तस्य प्रतियोगिनि तत्तत्प्रागभावत्वेन कारणत्वाङ्गीकारात्, तद्व्यावृत्तिस्तु पुरोवर्तिविषयरजतार्थिप्रवृत्तित्वावच्छिन्नकार्यप्रयोजकत्वस्य हेतुत्वविवक्षयेति न किंचिदवद्यम् ॥ * टीकायामुदाहरणवाक्ये ज्ञानपदं रजतप्रमैव सामान्यव्याप्तौ दृष्टान्तः, ननु विसंवादिप्रवृत्तिस्थलेच्छा शङ्कितान्यविषयभावाविशेषव्याप्तौ दृष्टान्त इति सूचनाय । यत्र यद्यदर्थिनमित्यत्र यद्रजतार्थिनमित्यर्थो ग्राह्यः । इत्थमिष्टसाधनतानुमितिहेतुपरामर्शरूपस्य रजतत्वप्रकारकज्ञानस्य पक्षत्वम् इष्टसाधनत्वानुमितिहेतोरपक्षधर्मत्वप्रसङ्गमत्र विपक्षबाधकमुपन्यस्यता टीकाग्रन्थेन सूचितम् । **ननु**—अत्र हेतोरपक्षधर्मत्वं न दोषः, नह्यख्यातिवादिभिर्भ्रमस्थले प्रवृत्तिविषयविषयकेष्टसाधनतानुमितिरभ्युपगम्यते; अन्यथाख्यात्यापत्तेः, किंत्विष्टसाधनत्वव्याप्तरजतत्वाश्रयभेदाग्रहादुपस्थितेष्टसाधनभेदाग्रहमात्रं रजतभेदाग्रहवदावश्यकं, तत एव प्रवृत्तिरिति कल्प्यते; लाघवादिति—**चेत्**, यद्येवमनुमितावपि पक्षे लिङ्गवद्भेदाग्रह एव कारणं स्याद्; न्यायतौल्याद्, ननु लिङ्गविशिष्टपक्षज्ञानम् । तथाच विसंवादिप्रवृत्तिस्थले पक्षे इष्टसाधनत्वव्याप्तरजतत्वाश्रयभेदाग्रहादिष्टसाधनत्वानुमितिर्भवन्ती केन वार्यते । तस्मा**द्भक्षितेऽपि लशुने न व्याधिशान्तिरिति** न्यायेनान्यथाख्यातिपरिजिहीर्षया भ्रमस्थले विशिष्टज्ञानमपलप्य प्रवृत्तौ भेदाग्रहं कारणमाश्रयतोऽनुमितावपि स एव कारणं स्यादित्यन्यथाख्यातिरूपानुमितेरशक्यप्रतिक्षेपत्वादभावरूपं भेदाग्रहं परित्यज्य भावतया लघु लिङ्गविशिष्टपक्षज्ञानमेवानुमितौ कारणमभ्युपेयमिति युक्तोऽत्र हेतोरपक्षधर्मत्वप्रसङ्गो विपक्षबाधकस्तर्कः । एवमिष्टसाधनत्वानुमितिहेतुपरामर्शरूपरजतज्ञानपक्षकवत् केवलरजतज्ञानपक्षकमपि निरुक्तहेतुसाध्यकमनुमानं युक्तमेव; तत्रापि विशिष्टज्ञानस्य प्रवृत्तिकारणत्वे संभवत्यभावरूपभेदाग्रहस्य तत्कारणत्वकल्पने गौरवमिति विपक्षबाधकसद्भावात् । **ननु**—अत्र विपरीतं गौरवम्; इष्टपुरोवर्तिज्ञानमात्रस्यावश्यकभेदाग्रहविशिष्टस्य प्रवर्तकत्वोपपत्तौ मिथ्याज्ञानतद्विषयकल्पनायोगात्, ततश्च प्रतिकूलतर्कपराहतमनुमानम्; नच मिथ्याज्ञानापलापे भ्रमस्थले भेदाग्रहसाहित्येन प्रवृत्तिवदभेदाग्रहसाहित्येन निवृत्तेरपि प्रसङ्गः; रजतस्मरणस्य रजताभेदविषयत्वेनाभेदाग्रहासिद्धेरिति—**चेद्, मैवम्**; मिथ्याज्ञानापलापे सत्यस्थले इष्टपुरोवर्तिभेदग्रहाप्रसिद्धितस्तदभावाप्रसिद्ध्या सत्यरजतज्ञानादप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । **भेदाग्रह**शब्देन पुरोवर्तिनीष्टभिन्नत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वाभावो विवक्षित इति **चेत्**, तर्हि तव भ्रमस्थले पुरोवर्तिनीष्टाभिन्नत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वस्याप्यभावोऽस्तीति ततो निवृत्तिरपि स्यात् । **टीकायामिदमेव दूषणम्—'अथ तथात्वेनाग्रहणात्कस्मान्नोपेक्षेतेति** ग्रन्थेन दर्शितम् । **किंचैवं** सति रजते नेदं रजतमिति भ्राम्यतोऽपि रजतार्थिनस्तत्र प्रवृत्तिप्रसङ्गः; रजते रजतभेदग्रहे मिथ्याज्ञानप्रसङ्गेन तत्रापीदमिति न रजतमिति च ज्ञानद्वयस्य कल्पनीयत्वात्। **स्वातन्त्र्यमिष्टे विशेषणं**; तच्च भेदप्रतियोगितयोपस्थित्यविषयत्वमिति **चेत्**, तथा विशेषणे कृते स दोषो नितरां दृढीकृतः स्यात् । नेदं रजतमिति भ्रमस्थले पुरोवर्तिगतस्य विशिष्टभावस्येष्टभिन्नत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वरूपविशेष्याभावमात्रादपि सिध्यतः स्वातन्त्र्यरूपविशेषणस्याप्यभावे सुतरां सिद्धेः । नेदं रजतमिति प्रमास्थलेऽपि रजतार्थिप्रवृत्तिः स्यादिति दोषश्चात्राधिकः;तत्र विशेषणाभावाद् विशिष्टाभावसिद्धेः । **वस्तुतस्तु**—स्वातन्त्र्यं उक्तविशिष्टाभावप्रतियोगिकोटाविष्टविशेषणं न युक्तम्; इष्टभिन्नत्वज्ञानदशायामिष्टस्य भेदप्रतियोगितोपस्थितिविषयत्वनियमेन तदभावविशिष्टेष्टविशेषितस्य प्रतियोगिनोऽप्रसिद्ध्या तदभावाप्रसिद्ध्यापत्तेः ॥ **ननु**—तर्हि स्वातन्त्र्यमपि प्रवृत्तौ पृथक्कारणान्तरमस्तु, अतस्तदभावाद् नेदं रजतमिति प्रमाभ्रमस्थलयोर्न प्रवृत्तिप्रसङ्गः; प्रतियोगिविशेषणत्वेनानिवेशनाच्च न विशिष्टाप्रसिद्ध्या तदभावाप्रसिद्ध्यापत्तिरिति—**चेद्, न**; तथा सतीदं रजतं घटनिष्ठभेदप्रतियोगीति ज्ञानादप्रवृत्त्यापत्तेः। यद्येतद्दोषपरिहाराय पुरोवर्तिनिष्ठभेदप्रतियोगित्वेनानुपस्थिततत्वं स्वातन्त्र्यम् इति निरुच्येत, तदा नेदं रजतमिति भ्रमस्थले रजतार्थिप्रवृत्तिः स्यादिति दोषः पुनरुन्मज्जेत् । **ननु**—पुरोवर्त्यगृहीतासंसर्गभेदप्रतियोगित्वेनानुपस्थिततत्वं स्वातन्त्र्यम्, अतस्तदभावान्नेदं रजतमिति भ्रमेण न प्रवृत्तिप्रसङ्गः; तत्र पुरोवर्तिनि रजतभेदासंसर्गाग्रहसत्त्वेन तद्विशेषितभेदप्रतियोगितोपस्थितेर्विद्यमानतया तदभावाभावात्, नापीदं रजतं घटनिष्ठभेदप्र-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती।

यथोभयसिद्धसमीचीनरजतज्ञानं, तथाचेदं, तस्मात्तथेति । यच्चोक्तमनवभासमानतया न शुक्तिरालम्बनमिति, तत्र भवान्पृष्टो व्याचष्टां, किं शुक्तिकात्वस्य इदं रजतमिति ज्ञानं प्रत्यनालम्बनत्वं; आहोस्विद्द्रव्यमात्रस्य पुरःस्थितस्य सितभास्वरस्य। यदि **शुक्तिकात्वस्यानालम्बनत्वम्,** अद्धा। **उत्तरस्यानालम्बनत्वं** ब्रुवाणस्य तवैवानुभवविरोधः। **तथाहि**—रजतमिदमित्यनुभवन्ननुभविता पुरोवर्ति वस्त्वङ्गुल्यादिना निर्दिशति। दृष्टं च दुष्टानां कारणानामौत्सर्गिककार्यप्रतिबन्धेन कार्यान्तरोपजननसामर्थ्यम्; यथा दावाग्निदग्धानां वेत्रबीजानां कदलीकाण्डजनकत्वम्, भस्मकदुष्टस्य चौदर्यस्य तेजसो बह्वन्नपचनमिति। प्रत्यक्षबाधापहतविषयं च विभ्रमाणां यथार्थत्वानुमानमाभासः, हुतवहानुष्णत्वानुमानवत्। **यच्चोक्तं** मिथ्याप्रत्ययस्य व्यभिचारे सर्वप्रमाणेष्वनाश्वास **इति;** तत् बोधकत्वेन स्वतःप्रामाण्यं नाव्यभिचारेणेति व्युत्पादयद्भिरस्माभिः परिहृतं न्यायकणिकायामिति नेह प्रतन्यते। दिङ्मात्रं चास्य स्मृतिप्रमोषभङ्गस्योक्तम्। विस्तरस्तु ब्रह्मतत्वसमीक्षायामवगन्तव्य इति, **तदिदमुक्तम्—'अन्ये तु यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षत इति।'** यत्र शुक्तिकादौ यस्य रजतादेरध्यासस्तस्यैव शुक्तिकादेर्विपरीतधर्मकल्पनां रजतत्वधर्मकल्पनामिति योजना। **ननु** सन्तु नाम परीक्षकाणां विप्रतिपत्तयः, प्रकृते तु किमायातमित्यत

वेदान्तकल्पतरुः।

हि नानोपायसाध्यत्वान्न तज्ज्ञानमुपाये नियमेन प्रवर्तकम्। स्मरणे व्यभिचारनिवृत्त्यर्थमाह—**तत्रेति।** वाय्वादौ व्यभिचारमाशङ्क्याह—**अर्थिन इति।** वाय्वादिर्हि प्रसह्य प्रवर्तयति न त्वर्थितामनुरुन्धे। यच्चोक्तं समीचीनज्ञानहेतुभ्यो न मिथ्याज्ञानजन्मेति तत्राह—**दृष्टं चेति। परिहृतं न्यायकणिकायामिति। एवं हि तत्र व्युत्पादितम्**—किमव्यभिचारितैव प्रामाण्यं, उत तद्धेतुः, अथ तद्व्यापिका। येन क्वचिद्व्यभिचारदर्शनाज्ज्ञानानामप्रामाण्यमापतेत्। सर्वथाप्यसंभवः; व्यभिचारिणामपि सितनीलादिषु चक्षुरादीनां बोधकत्वेन प्रामाण्यादव्यभिचारिणामपि दहनादौ धूमादीनां कुतश्चिन्निमित्तादनुपज-

कल्पतरुपरिमलः।

तियोगीति ज्ञानेनाप्रवृत्तिप्रसङ्गः; तत्र पुरोवर्तिनि रजतभेदासंसर्गरूपरजताभेदग्रहसत्त्वेन तदभावविशेषितभेदप्रतियोगितोपस्थितत्वाभावसत्त्वादिति—**चेद्, न;** एवमपि यत्रेदं नेति भेदविशिष्टपुरोवर्तिज्ञानं रजतस्मरणं चेति ज्ञानद्वयरूपो नेदं रजतमिति भ्रमः, तत्र रजतार्थिप्रवृत्तिप्रसङ्गाद्, न रजतमित्यधिकरणविशेषानुल्लेखिन इव इदं नेति प्रतियोगिविशेषानुल्लेखिनोऽपि भेदज्ञानस्य संभवात्। **स्यादेतत्**—पुरोवर्त्यगृहीतासंसर्गभेदप्रतियोगित्वासंसर्गाग्रहाभाववत्त्वं स्वातन्त्र्यम्। एवंच न कोऽपि दोषः। **तथाहि**—इदमिति न रजतमिति च ज्ञानद्वयात्मकस्य नेदं रजतमिति भ्रमस्योदये पुरोवर्तिनि रजतभेदस्यासंसर्गाग्रहोऽस्ति, इदं रजतमितिभ्रमोदये रजतस्येव। तथाच तत्र पुरोवर्त्यगृहीतासंसर्गभेदप्रतियोगित्वेन रजतस्य ग्रहणात्तत्प्रतियोगित्वासंसर्गाग्रहोऽस्तीति तदभावाभावाद् न तत्र रजतार्थिप्रवृत्तिप्रसङ्गः। नापीदं नेति रजतमिति च ज्ञानद्वयात्मकस्य नेदं रजतमिति भ्रमस्योदये तत्प्रसङ्गः; तत्र पुरोवर्तिनि गृहीतसंसर्गत्वेनागृहीतासंसर्गो यो भेदस्तत्प्रतियोगित्वस्यासंसर्ग इष्टे यद्यपि विद्यते; तथापि तस्य नेदं रजतमिति भ्रमदशायामग्रहस्य सत्त्वेन तदभावाभावात्। इदं रजतं घटनिष्ठभेदप्रतियोगीति ज्ञानोदये च नाप्रवृत्तिप्रसङ्गः; तत्र रजते भेदप्रतियोगित्वसंसर्गाग्रहणेन तदसंसर्गाग्रहरूपविशेष्यसद्भावेऽपि पुरोवर्तिनि भेदासंसर्गरूपाभेदग्रहणेन विशेषणाभावात्तद्विशिष्टस्य भेदप्रतियोगित्वासंसर्गाग्रहस्याभावसद्भावादिति—**चेद्, मैवम्;** एवमपि यत्रेदं रजतमिति भ्रमकाले रजतं घटनिष्ठभेदप्रतियोगीत्यपि स्मरणं तत्राप्रवृत्तिप्रसङ्गः। तत्र पुरोवर्तिनि रजतभेदासंसर्गग्रहे मिथ्याज्ञानप्रसङ्गेन तदसंसर्गाग्रहोऽस्तीति पुरोवर्त्यगृहीतासंसर्गभेदप्रतियोगित्वसंसर्गग्रहसत्त्वेन तदसंसर्गाग्रहस्य प्रतियोगिनो विद्यमानतया तदभावाभावात्। अरजतरजतयोरिमे रजतारजते इति भ्रमादरजते रजतार्थिप्रवृत्त्यभावप्रसङ्गश्च; तत्र पुरोवर्तिन्यरजते रजतभेदासंसर्गग्रहे मिथ्याज्ञानप्रसङ्गेन अरजतरूपपुरोवर्त्यगृहीतासंसर्गभेदप्रतियोगित्वेन रजतस्य गृह्यमाणतया तदसंसर्गाग्रहस्य प्रतियोगिनः सत्त्वेन तदभावाभावात्। **किं बहुना** इदं रजतमित्येतावन्मात्ररूपात् प्रसिद्धरजतभ्रमादपि प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गः। तत्र हि रजतभेदः पुरोवर्त्यगृहीतासंसर्गो भवति; तत्र तदसंसर्गग्रहे मिथ्याज्ञानापत्तेः। रजते तथाभूतभेदप्रतियोगित्वासंसर्गाग्रहोऽप्यस्ति; तत्र रजते भेदप्रतियोगित्वं नास्तीति भेदप्रतियोगित्वासंसर्गग्रहोदयाभावात्। अतो विशिष्टस्य प्रतियोगिनः सत्त्वेन तदभावरूपस्वातन्त्र्याभावाद् न प्रवृत्तिर्घटते। तस्मान्मिथ्याज्ञानापलापेन भेदाग्रहात् प्रवृत्त्युपपादनमयुक्तमेव। **नन्वना**श्वासदोषे परेणोद्भाविते निराकर्तव्ये सत्यव्यभिचारस्य प्रामाण्यरूपत्वादिविकल्पः क्वोपयुज्यत इत्याशङ्क्याह—**येन क्वचिदिति। अयमाशयः**—प्रामाण्यनिश्चयादेव प्रवृत्त्यादिकार्योपपत्तेरव्यभिचारनिश्चयस्य नास्त्युपयोग इति परोद्भावितानाश्वासदोषनिराकरणे कृते परेणैवं वाच्यम्। अव्यभिचारानिश्चयः प्रामाण्यनिश्चयपर्यवसायी, तत्पर्यवसानं च त्रेधा संभवति, प्रामाण्यस्याव्यभिचारितारूपत्वेन, तद्धेतुकत्वेन, तद्व्याप्यत्वेन वा। **तद्व्याप्यत्वेऽपि** हि व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यं निवर्तते। एवं प्रकृतोपयोगिनमन्वीक्ष्य त्रेधा विकल्पः कृत इति। **अव्यभिचारिणामपीति।** इदं व्यतिरेकव्यभिचारदूषणमिव न विकल्पत्रयसाधारणं; सहकारिविरहेण प्रतिव-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वेदान्तकल्पतरुः ।

नितदहनादिज्ञानानामप्रामाण्यात् । भवतु ज्ञानकारणं व्यभिचारेऽपि बोधकं, ज्ञानेन त्वव्यभिचारोऽपेक्ष्यः स्वकार्ये इति चेत्, किं ज्ञेयावभासेऽपेक्ष्यः, उत प्रवृत्त्यादिकार्ये । **न प्रथमः**; जन्मनैव ज्ञानस्य ज्ञेयावभासात्मकत्वात् । **न चरमः**; अव्यभिचारग्राहिणोऽर्थक्रियासंवादादिज्ञानस्य ज्ञानान्तरादव्यभिचारनिश्चयेऽनवस्थापातात्, अनिश्चये वाऽनवधृतप्रामाण्यादस्मात्प्रथमज्ञानप्रामाण्यासिद्धेः, स्वतःप्रामाण्ये च प्रथमेऽपि तथात्वापातादिति । **ननु**—किं प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वम्; ज्ञानसामग्रीमात्रजत्वं चेद्, न; प्रामाण्यस्य जातित्वे स्मृतित्वानधिकरणज्ञानगतबाधात्यन्ताभावरूपोपाधित्वे वा द्वयोरपि नित्यत्वेन

कल्पतरुपरिमलः ।

न्येन वा हेतोरपि कार्याजनिसंभवेन **द्वितीयविकल्पे** अन्वयव्यभिचारस्य **तृतीयविकल्पे** व्यापकव्यभिचारस्य चादोषत्वात् । अतः प्रथमविकल्पमात्रे द्वितीयदूषणमिदमिति द्रष्टव्यम् । **ननु**—'अहो बत महानेष प्रमादो धीमतामपि । ज्ञानस्य व्यभिचारित्वे विश्वासः किंनिबन्धनः ॥' इति परेण ज्ञानस्यैव व्यभिचारो दोषत्वेनोक्तः, स च करणव्यभिचारस्यादोषत्वोपपादनेन परिहृतो न भवतीत्याशङ्कते—**भवत्विति । अव्यभिचारोऽपेक्ष्य इति** । अव्यभिचारश्च ज्ञानानां प्रामाण्यमेवेति भावः । यदि प्रामाण्यस्य परतस्त्वमिष्यते, तत्राह—**अव्यभिचारग्राहिण इति । अर्थक्रियासंवादादिज्ञानस्येति** । अर्थक्रियासंवादो दूरे वह्निज्ञाने जाते समीपोपसर्पणानन्तरं दाहसामर्थ्यानुभवः । आदिशब्देन तद्वह्निज्ञानं, प्रमा, दाहसमर्थे तद्वह्नित्वप्रकारकत्वादित्यनुमाने यत् प्रवृत्तिसंवादरूपज्ञानघटनीयं लिङ्गज्ञानं, यच्च तज्जन्यानुमितिरूपं प्रामाण्यज्ञानं, तदुभयमपि गृह्यते । **नन्वनवधृतप्रामाण्यमेव** संवादिज्ञानं स्वविषयनिश्चयात्मकं भवत्वित्यत्राह—**अनिश्चये वेति । प्रामाण्यासिद्धेरिति** । अनवधृतप्रामाण्यादपि ज्ञानाद्विषयसिद्धौ दूरत्वादिदोषेण शङ्किताप्रामाण्यात् चन्द्रप्रादेशिकत्वादिज्ञानादपि तत्सिद्धिः स्यात् । यदि प्रामाण्याग्रहणेऽपि अप्रामाण्यशङ्काविरहमात्रेण संवादादिज्ञानं स्वविषयनिश्चयात्मकं भवेत्, तदा तथैव प्रथमज्ञानमपि स्वविषयनिश्चयात्मकं सत् प्रवृत्त्यादिकार्योपयोगि भवेदिति भावः । **ननु**—अप्रामाण्यशङ्काविरहापेक्षया प्रामाण्यनिश्चयो लघीयान्, अतो निश्चितप्रामाण्यमेव संवादादिज्ञानं स्वविषयनिश्चयरूपमिति संवादादिज्ञानस्य तथात्वसिद्ध्यर्थं स्वतःप्रामाण्यमिष्यत—**इति चेत्**, तत्राह—**स्वतःप्रामाण्ये चेति** । संवादादिज्ञाने स्वविषये स्फुरति तद्विषयविशेष्यप्रकारकतदुभयवैशिष्ट्यघटितं योग्यधर्मरूपं तत्प्रामाण्यं ज्ञानत्ववदुत्सर्गतः स्फुरति । यत्र तु क्वचिदनभ्यासदशादिदोषाद् विशेष्यप्रकारवैशिष्ट्यांशे ज्ञानस्य न सत्तानिश्चयरूपत्वं तत्र तद्घटितस्य प्रामाण्यस्य स्थाणुत्वादेरिव स्फुरणं नास्ति तत्र परं प्रामाण्यसंदेह इति खलु संवादादिज्ञाने प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं समर्थनीयं; **तन्न्यायः** प्रथमज्ञानेऽपि तुल्य इति भावः । **ननु** अयं प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वाभ्युपगमो न युक्तः; **तथाहि**—सिद्धान्ते ज्ञानं स्वप्रकाशम् । अत इदं जलमिति इदं जलत्वेन जानामीति च व्यवहारहेतौ प्रथमज्ञाने एव तत्प्रामाण्यस्य स्फुरणं वाच्यम्; तत्र प्रामाण्यघटकसर्वोपाधिस्फुरणाभ्युपगमात्, ततश्च तत्र प्रामाण्यवद्विशेष्यकप्रामाण्यप्रकारकत्वरूपं प्रामाण्यान्तरमपि संपद्यत इति तदपि तत्र स्फुरेद्, न्यायतौल्यात्, नचेष्टापत्तिः; तथा सति द्वितीयप्रामाण्यघटितप्रामाण्यान्तरस्य तत्तत्प्रामाण्यघटितप्रामाण्यान्तराणां च स्वप्रकाशज्ञाने स्फुरणापत्त्या तस्यानुभवविरुद्धापर्यवसितानन्तविषयाभ्युपगमापत्तेः—**इति चेत्, उच्यते**; स्वप्रकाशज्ञाने प्रामण्यस्फुरणे सति प्रामाण्यवद्विशेष्यकप्रामाण्यप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यान्तरं संपद्यते चेत्, संपद्यतां नाम, न तस्यापि तत्र स्फुरणमिष्यते, प्रामाण्यतदाश्रययोः तदुभयवैशिष्ट्यस्य च तत्र स्फुरणेऽपि तत्प्रकारकत्व-तद्विशेष्यकत्वयोस्तत्रास्फुरणात् । नहि जलज्ञानानन्तरम् 'इदं जल'मिति 'इदं जलत्वेन जाना'मीति च व्यवहारवदिदं ज्ञानं प्रमाणत्वेन जानामीत्यपि व्यवहारो दृश्यते; येन तयोरपि तत्र स्फुरणमिष्येत । न च स्वप्रकाशज्ञानगतत्वेन तत्स्फुरणावश्यंभावः; तद्गतगुणत्वद्रव्यत्वादिवदस्फुरणसंभवात् । **तथापि** प्रामाण्यस्य स्वाश्रयसहभाननियमरूपस्वतस्त्वाभ्युपगमात् स्फुरणावश्यंभाव इति **चेद्, न**; यत्र प्रामाण्यघटकसर्वोपाधिस्फुरणमस्ति, तत्र प्रामाण्यस्य स्फुरणमित्युत्सर्गरूपस्य नियमस्य यत्र तद्घटकस्य कस्यचिदस्फुरणं तत्रापवादाभ्युपगमात् । तस्मात् स्वप्रकाशज्ञाने प्रामाण्यस्फुरणौत्सर्गिकत्वाभ्युपगतौ न काचिदनुपपत्तिः । प्रसङ्गादुत्पत्तावपि स्वतस्त्वं निरूपयितुं पृच्छति—**ननु किमिति । यद्वा**—ज्ञानमुत्पद्यमानमुत्सर्गतः प्रमारूपमेवोत्पद्यते चेदेवं प्रमाप्रायिकत्वाधीनसमुत्कटतद्वासनावशादप्रामाण्यशङ्कानुदयः प्रामाण्यस्फुरणं चेत्युभयमौत्सर्गिकं भवति, अतः **स्वतःप्रामाण्ये चेति** पूर्ववाक्येनोपक्षिप्तमौत्सर्गिकत्वरूपं ज्ञप्तिस्वतस्त्वमुपपादयितुमुत्पत्तावपि स्वतस्त्वं निरूपयितुं पृच्छति—**ननु किमिति । इयं रूपप्रमेति । ननु**—स्वतस्त्वनिर्वचनप्रश्ने तदप्रदर्श्य किमिति प्रमाणमुपन्यस्यते; **अथ** ज्ञानसामग्रीमात्रजन्यत्वमेव स्वतस्त्वं, तत्तु प्रामाण्यस्य नेष्यते, किंतु तदधिकरणज्ञानव्यक्तेः, अतो नोक्तदोष इति प्रमापक्षीकरणेन सूचितमिति **चेत्, न**; उपन्यस्तनिर्वचनस्य परतस्त्वसाधारण्यात् । नहि परतस्त्वपक्षे प्रमा न ज्ञानं; येन सा ज्ञानसामग्रीमात्रजन्या न स्यात् । **अथ** ज्ञानसामान्यसामग्रीमात्रजन्यत्वं विवक्षितमिति **चेद्, न**; ज्ञानसामान्यसामग्र्यनुप्रविष्टात्ममनःसंयोगाद्यतिरिक्तेन्द्रि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इति ॥ **सर्वथापि त्वन्यस्यान्यधर्मावभासतां न व्यभिचरति। तथाच लोकेऽनुभवः—शुक्तिका हि**

भामती ।

आह—**सर्वथापि त्वन्यस्यान्यधर्मावभासतां न व्यभिचरति**। अन्यस्यान्यधर्मकल्पनाऽनृतता, सा चानिर्वच-

वेदान्तकल्पतरुः ।

जन्माभावादिति—**तदुच्यते**; इयं रूपप्रमा, अर्थसंप्रयोगत्वानधिकरणैतच्चक्षुर्गतगुणजन्या न भवति, प्रमात्वात्, श्रोत्रज-

कल्पतरुपरिमलः ।

यल्लिङ्गपरामर्शादिजन्यासु प्रत्यक्षानुमित्यादिप्रमास्वसंभवापत्तेः—**इति चेद्, मैवम्**; ज्ञानसामग्रीशब्देन प्रमाभ्रमसाधारणज्ञानकारणकलापस्य विवक्षितत्वात्, इन्द्रियादीनां च प्रमावद् भ्रमेष्वपि कारणत्वात्, चक्षुषा रजतं पश्यामीति प्रातिभासिकस्यापि चाक्षुषत्वानुभवात् । प्रमायाः प्रमाभ्रमसाधरणकारणातिरिक्तकारणजन्यत्वाभावरूपं स्वतस्त्वं यथा सिध्यति तथा साध्यं दर्शयति—**अर्थेति**। **अत्र** साध्ये संयुक्तसमवायान्तर्गतसंयोगरूपचक्षुर्गुणजन्यत्वेन विषयभूतरूपगुणजन्यत्वेन च बाधवारणयाऽ**संप्रयोगत्वानधिकरणेति चक्षुर्गतेति** च गुणविशेषणम् । सामान्याभावविवक्षया चक्षुरन्तरगतगुणजन्यत्वाभावेनार्थान्तरवारणायैतदिति चक्षुर्विशेषणं, तदविवक्षायां तु नोपादेयम् । न चैवमपि व्यञ्जकतेजोरूपत्वादालोकरूपवचक्षूरूपमपि रूपप्रमाहेतुरिति बाधः; तेजोगतमुद्भूतरूपमेव रूपादिज्ञानहेतुः नतु ऊष्मरूपवदनुद्भूतं चक्षूरूपमिति मतानुसरणात् । **मतान्तरे तु** रूपभिन्नेत्यपि विशेषणं देयम् । **ननू**क्तरूपं स्वतस्त्वं कथमनेन साध्यनिर्देशेन सिध्यति, नहि प्रमाभ्रमसाधारणज्ञानसामान्यकारणकलापाननुप्रविष्टप्रमायां विशेषकारणं संप्रयोगातिरिक्तचक्षुर्गुणरूपं परतस्त्ववादिभिरिष्यते, येन तज्जन्यत्वाभावसाधनं स्वतस्त्वसाधनं भवेत्; परतस्त्ववादिभिर्हि स्थूलावयविप्रत्यक्षप्रमायां भूयोवयवेन्द्रियसंनिकर्षो जन्यप्रत्यक्षप्रामाण्यं, यावद्विषयसंनिकर्षो जन्यप्रमामात्रे, ग्राह्ययथार्थज्ञानं च विशेषकारणमिष्यते; नच तद्व्यावर्तनमुदाहृतसाध्यनिर्देशेन लभ्यते, **तत्रादिमस्य** विशेषकारणद्वयस्य व्यावर्तनं चक्षुर्गतविशेषणलभ्यं संप्रयोगातिरिक्त-

---

१ **अत्र विवरणप्रस्थानम्—केयमख्यातिरितिचेत्**, अविविक्तानेकपदार्थविषयकज्ञानं; स्वरूपतो विषयतश्चागृहीतभेदे ग्रहणस्मरणे इति यावत्। ग्रहणस्मरणार्थकत्वेऽपि दोषविशेषान्नार्थविवेक इत्येकत्वावभासो विभ्रमो भवति । प्रवृत्तिबाध एव नेदं रजतमिति ज्ञानविषयः न रजतज्ञानादिबाध इति निष्फलप्रवृत्तिप्रयोजकाविवेक एव भ्रमशब्देन व्यपदिश्यते । निरन्तरोत्पन्नत्वाच्च ज्ञानद्वयस्यापि प्रवर्तकत्वं **इति** । **तन्निराकरणप्रकारस्त्वयम्**—अविवेकस्याभावरूपस्य न प्रवृत्तिप्रयोजकत्वम् । अविविक्तानेकपदार्थविषयकज्ञानत्वं तु खण्डो गौरित्यादिप्रमासाधारणं । संसर्गाविषयकत्वं तु प्रत्यभिज्ञादाविव इदं रजतमिति ज्ञानस्यापि विद्यत इति तदविशिष्टोक्तरूपत्वमसंभवग्रस्तम् । किंच ग्रहणमेव स्मर्यमाणात् स्वार्थं किं न विविंच्यात्; गृहीतमात्रस्य रजताद्भेदे सति धर्म्याकारभेदरूपविशेषदर्शनसत्वात् । एवं किमिति स्मृतिर्वा गृह्यमाणात्स्वार्थं न विविनक्ति । स्मरणाभिमानस्य पूर्वानुभवसंभेदरूपत्वं न वर्णयितुं शक्यते, स इत्याकारेणानुविद्धत्वं तु यद्यपि स्मरणाभिमानः; तथापि तत्प्रमोषार्थाविवेको न विकल्पसहः । विद्यमानेऽपि तस्मिन् प्रत्यभिज्ञादौ अर्थाविवेकदर्शनात् । नच स्वप्नेऽहं नीलमिति गृह्यमाणाविवेकः । स्मर्यमाणानामन्योन्याविवेके परोक्षमेव सर्वमवभासते । अतः न प्रमाणस्मृतिद्वैराश्यमेव ज्ञानस्य, किंतु तृतीयं भ्रान्तिज्ञानमपीत्यन्यथाख्यातिपक्ष एव समीचीनः । **तत्रहि**—दोषोपहितमिन्द्रियं रजतं देशान्तरस्थं गृह्णाति। तच्च शुक्तिकात्मना गृह्यते सादृश्यादिति रजतज्ञानमपि ग्रहणात्मकमेव। शुक्त्यात्मना तु ग्रहणाद्भ्रमत्वव्यपदेशः । नेदं रजतमिति बाधोऽपि संसर्गमेव गोचरयति, इति न कोऽपि दोष इति नैयायिकाः । **तत्र**—ज्ञानान्यथाभावः किमन्यथाख्यातिः, उत स्फुरणान्यथाभावः, आहो विषयान्यथाभावः । **प्रथमे** अन्याकारं ज्ञानमन्यालम्बनं भ्रम इति भवति । तत्र आलम्बनशब्दार्थस्य तदाकारसमर्पकत्वरूपत्वे इदं रजतमिति ज्ञानस्य भ्रमत्वानापत्तिः शुक्तिज्ञानस्य रजताकारसमर्पकत्वाभावात् । संवित्प्रयुक्तव्यवहारयोग्यत्वं नालम्बनशब्दार्थः; व्याघ्रादिज्ञानालम्बनत्वस्य दण्डादावापत्तेः । तृतीयस्तु पक्षः वस्तुनो वस्त्वन्तरात्मनावभासः । अन्यथापरिणतवस्तुविषयकज्ञानं वा अन्यथाख्यातिरिति । **तत्र प्रथमपक्षे** अन्यस्यान्यात्मकत्वं पारमार्थिकं वा उतापारमार्थिकं वेति विचारणायां बाधानुपपत्त्या अपारमार्थिकत्वे प्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या अनसद्रूपत्वे च प्रातिभासिकत्वे पर्यवसानम् । तत्रैवंसति संसर्गस्येव संसर्गोपहितस्यापि प्रातिभासिकत्वमेव युक्तमिति नान्यथाख्यातिसिद्धिः । **द्वितीयपक्षे** क्षीरपरिणामस्येव दध्नो न बाधो युक्तः; निमित्तापगमेऽपि दध्यादीनामिव दोषापगमेऽपि रजताद्यवस्थानं च स्यात् । **द्वितीयस्तु पक्षः** दुष्टकरणजन्यप्रतीतिपरिणाम एव रजतमिति । तदपि न युक्तं; तद्विषयकत्वेन लब्धात्मना प्रत्ययेन तदुत्पत्तिवर्णनासंभवात्, इत्यन्यथाख्यातिवादोऽपि न समीचीनः । **आत्मख्यातिवादोऽप्येवमेव निराकरणीयः** । एवंच संस्कारदुष्टकरणसंवलिताविद्याविलसितमेव भ्रमज्ञानमिति स्वविषयरजतादीनामनिर्वचनीयत्वमुपपादयति । भिन्नजातीयज्ञानहेतुभ्यो लैङ्गिकज्ञानप्रत्यभिज्ञानचित्रज्ञानादिवदेकज्ञानमपि संभवत्येवेति मायामयमेव रजतम् । मायाविद्ययोस्तु भेदाभावात् मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वं न विहन्यते । स्वप्नेपि निद्रादिदोषोपप्लुतमानसादृष्टादिसमुद्बोधितसंस्कारविशेषसहकार्यनुरूपं तदवच्छिन्नचैतन्यस्थाविद्यापरिणामो ज्ञानमुत्पद्यते इति न कोऽपि दोषः । इति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वेदान्तकल्पतरुः ।

प्रमावत् । तथा एषा प्रमा, उक्तविधगुणज्ञानाधीनज्ञाना न भवति, तथाविधगुणज्ञानाधीनप्रवृत्तिकरी च न भवति, तत

कल्पतरुपरिमलः ।

विशेषणेन विरुद्धम्, संप्रयोगातिरिक्तविशेषणलभ्यं तृतीयस्य व्यावर्तनं चक्षुर्गतविशेषणेन विरुद्धम्; तस्माद् नानेनानुमाने स्वतस्त्वसिद्धिरिति—**चेत्, उच्यते**; चक्षुर्गतपित्तदोषाभावे शङ्खे श्वैत्यप्रमा तदभावे न, चक्षुर्गतमण्डूकवसाञ्जनाभावे वंशवर्णप्रमा तदभावे नेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां रूपचाक्षुषप्रमायां विशेषकारणत्वेन शङ्काहस्तथैव परतस्त्ववादिभिरिष्यमाण-श्चक्षुर्दोषाभावरूपो यस्तद्धर्मस्तज्जन्यत्वाभाव इह साध्यः । अन्यत्तु प्रमायां विशेषकारणत्वेन शङ्कार्हमेव न भवति । नहि भूयोवयवेन्द्रियसंनिकर्षं विना स्थूलावयविप्रत्यक्षप्रमा नोत्पद्यते; तदभावेऽपि संनिकृष्टकिंचित्प्रदेशावच्छेदेन तदुत्पत्तिद-र्शनात् । अतस्तत्तत्प्रदेशप्रत्यक्षमात्रार्थं तत्तत्प्रदेशसंनिकर्षापेक्षेति न भूयोवयवेन्द्रियसंनिकर्षस्य स्थूलावयविप्रत्यक्षप्रमायां विशेषकारणत्वे मानमस्ति । **एतेन**—स्थूलावयवावच्छेदेन संनिकर्षस्तस्यां विशेषकारणमित्यपि—**निरस्तम्**; स्थूलावय-विनि परमाणुद्व्यणुकरूपसूक्ष्मावयवावच्छेदेन संनिकर्षे भ्रमस्याप्यनुदयाद्, यावद्विषयसंनिकर्षोऽपि न प्रमायां विशेषकार-णम्; असंनिकृष्टभाने अतिप्रसङ्गेन शुक्तिरजतादिष्वपि संस्कारस्य स्मृतेर्वा संनिकर्षत्वस्याभ्युपेयत्वात्, असंनिकृष्टमपि रजतादिकं दोषाद्भासत इति समर्थने तथैवासंनिकृष्टमपि निध्यादिकमञ्जनादिगुणाद् भासत इति समर्थयितुं शक्यत्वेन प्रमायामपि तस्यानुगतविशेषकारणत्वाभावप्रसङ्गात् । विशेष्यवृत्तिविशेषणसंनिकर्षोपि न जन्यप्रत्यक्षप्रमानुगतो गुणः; परंपरासंबन्धेन स्फटिकवृत्तेर्लौहित्यस्य तत्र साक्षात्संबन्धावगाहिनि भ्रमे तस्य साधारण्यात्, तत्तत्संबन्धविशेषेण वृत्तिविव-क्षायामननुगमात् । **एतेन**—विशेषणवद्विशेष्यसंनिकर्षस्तस्यां गुण इत्यपि—**निरस्तम्**; ग्राह्ययथार्थज्ञानस्य तु जन्यप्र-मामात्रे नान्वयव्यतिरेकाभ्यां विशेषकारणत्वं, व्यभिचारेण तदसिद्धेः । **लोके** शाब्दप्रमायां वक्तृवाक्यार्थयथार्थज्ञानस्य कारणत्वदर्शनात् यद्विशेषयोः कार्यकारणभावः बाधकं विना तत्सामान्ययोरपीति व्याप्त्या तत्र तस्य कारणत्वसिद्धिः । नच व्यभिचारः; यत्रास्मदादिगतग्राह्ययथार्थज्ञानं नास्ति, तत्र सर्वत्रोक्तव्याप्तिबलेन परमेश्वरज्ञानस्य तथात्वेनापि कारण-त्वकल्पनोपपत्तेरिति **चेद्, न**; अप्रयोजकत्वात् । नच जन्यप्रमात्वावच्छिन्नकार्यस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गो विपक्षबाधकस्तर्कः; जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नज्ञानसामान्यकारणकलापस्य सत्त्वात्, तत्र तद्वद्विशेष्यकतत्प्रकारकत्वस्याव्यवस्थितघटत्वपटत्वादिप्रवे-शेनाऽननुगतस्यावच्छेदककोटिप्रवेशायोगात् । अन्यथा वक्तृवाक्यार्थायथार्थज्ञानस्य शाब्दभ्रमे कारणत्वाद् 'यद्विशेषयो-' रित्युक्तव्याप्त्यैव भ्रममात्रे ग्राह्यभ्रमो हेतुः कल्पनीय इति परमेश्वरे नित्यप्रमावद् नित्यभ्रान्तिरप्यङ्गीकरणीया स्यात् । **यत्तु**—तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानमपेक्ष्य लघु तदभाववज्ज्ञानमेव भ्रमेषु दोषोऽस्तु, तत्तु भ्रमे धर्मिज्ञानरूपं सर्वत्र सुलभमिति नेश्वरे भ्रान्तिकल्पना प्रसज्यते, नचैवं-प्रमायामपि लघु तद्वज्ज्ञानमेव गुणः स्यादिति—वाच्यम्; इष्टा-पत्तेः, तावतापि परतस्त्वसिद्धेस्तत्फलेश्वरसिद्धेश्चाप्रत्यूहत्वात्—**इति । तन्न**; तदभाववत्त्वेन ज्ञानस्य भ्रमविरोधिनस्तत्र कारणत्वायोगात्, वस्तुतो यत् तदभाववत् तज्ज्ञानस्य विशेषणज्ञानादिरूपस्य प्रमासाधारण्येन भ्रमासाधारणकारणत्वरूप-दोषत्वायोगात् । तदभाववद्विशेष्यकं ज्ञानं दोष इति चेद्, **न**; तदभाववद्विशेष्यकानामपि ज्ञानानां प्रमाकारणानां बहुलमु-पलम्भात् । तदभाववद्भ्रमविशेष्यविशेष्यकं ज्ञानं दोष इति **चेद्, न**; तदभाववत्त्वविशेषणवैयर्थ्यात्, भ्रमविशेष्यस्यारोप्या-भाववत्त्वनियमात् । अस्तु तर्हि भ्रमविशेष्यविशेष्यकमेव ज्ञानं दोष इति **चेद्, न**; एतदपेक्षया भ्रम एव भ्रमे दोष इति कल्पनाया लघीयस्त्वात् । तस्माद् भूयोवयवेन्द्रियसंनिकर्षादीनां शङ्कानर्हत्वात् प्रमान्वयव्यतिरेकशालितया तदर्हस्ये-न्द्रियदोषाभावस्यैवाधिककारणत्वनिराकरणमनेनानुमानेन कृतम् । चक्षुर्दोषाभावस्य तन्निराकरणमिदम् इन्द्रियान्तरदो-षाभावानामधिककारणत्वनिराकरणार्थानामप्येतच्छायापन्नानामनुमानान्तराणामुपलक्षणम् । का तर्हि दोषाभावान्वय-व्यतिरेकयोर्गतिः ? दोषस्य प्रमाप्रतिबन्धकत्वमेव । सत्यां सामग्र्यां कार्यविरोधि हि प्रतिबन्धकं लोके प्रसिद्धं, नतु नैया-यिककल्पितं कारणीभूताभावप्रतियोगि; तैरपि साक्षादविरोधिनो ज्ञानस्य जनकज्ञानविघटकस्यैव प्रतिबन्धकत्वम् इत्यादि वदद्भिः कारणीभूताभावप्रतियोगित्वेनानभ्युपगतमपि कार्यानुत्पत्तिव्याप्यमात्रं प्रतिबन्धकमिष्यत एवेत्यलं विस्तरेण ॥ ज्ञप्तिस्वतस्त्वमपि अनुमानारूढं करोति—**तथेति । उक्तविधेति** । चक्षुर्गतगुणज्ञानाधीनप्रथमप्रामाण्यज्ञानं न भवती-त्यर्थः । स्वतस्त्ववादे प्रथमं प्रामाण्यस्य करणगुणज्ञानानपेक्षज्ञानत्वेऽपि पश्चात् करणगुणेनापि तदनुमानं संभवतीति बाधवारणाय **प्रथमविशेषणम्** । परतस्त्ववादे प्रथममपि प्रमारूपधर्मिज्ञानं करणगुणज्ञानानधीनं संभवतीति सिद्धसा-धनवारणाय प्रामाण्यपदम् । **गुणपदं** पूर्ववद् निर्दोषत्वधर्मपरम् । **ननु**—परतस्त्ववादिभिः करणदोषाभावलिङ्गादिव समर्थप्रवृत्तिलिङ्गसंवादाभ्यामपि प्रथमं प्रामाण्यस्य ज्ञेयत्वमिष्यते, तदुभयज्ञेयत्वनिरासोऽनेनानुमानेन न सिध्यतीति—**चेत्, सत्यम्**; समर्थप्रवृत्तिसंवादौ तदयोग्यवैदिकार्थादिज्ञानप्रामाण्यावधारणे न संभवतः, करणदोषाभावज्ञानं तु सर्वत्र संभवतीति तदधीनप्रथमज्ञानत्वमनेनानुमानेन निरस्तम् । तथा च यस्यां प्रमायां करणदोषाभावलिङ्गकमेव परतस्त्ववाय-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रजतवदवभासते, एकश्चन्द्रः सद्वितीयवदिति। कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो विषयतद्ध-

भामती।

नीयतेत्यधस्तादुपपादिम्। तेन सर्वेषामेव परीक्षकाणां मतेऽन्यस्यान्यधर्मकल्पनानिर्वचनीयतावश्यंभाविनीत्यनिर्वच-नीयता सर्वतन्त्राविरुद्धार्थः इत्यर्थः। आख्यातिवादिभिरकामैरपि सामानाधिकरण्यव्यपदेशप्रवृत्तिनियमस्नेहादिदम-भ्युपेयमिति भावः। न केवलमियमनृतता परीक्षकाणां सिद्धा, अपितु लौकिकानामपीत्याह—**तथाच लोकेऽनु-भवः—शुक्तिका हि रजतवदवभासत इति**। न पुना रजतमिदमिति शेषः। **स्यादेतत्**—अन्यस्यान्यात्मता-विभ्रमो लोकसिद्धः, एकस्य त्वभिन्नस्य भेदभ्रमो न दृष्ट इति कुतश्चिदात्मनोऽभिन्नानां जीवानां भेदविभ्रम इत्यत आह—**एकश्चन्द्रः सद्वितीयवदिति**। पुनरपि चिदात्मन्यध्यासमाक्षिपति—**कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषये-ऽध्यासो विषयतद्धर्माणाम्**। **अयमर्थः**—चिदात्मा प्रकाशते, न वा। **न चेत्प्रकाशते**, कथमस्मिन्नध्यासो विषयतद्धर्माणाम्? न खल्वप्रतिभासमाने पुरोवर्तिनि द्रव्ये रजतस्य वा तद्धर्माणां वा समारोपः संभवतीति। **प्रतिभासे वा न** तावदयमात्मा जडो घटादिवत्पराधीनप्रकाश इति युक्तम्। न खलु स एव कर्ता च कर्म च भवति; विरोधात्। परसमवेतक्रियाफलशालि हि कर्म, नच ज्ञानक्रिया परसमवायिनीति कथमस्यां कर्म। नच तदेव स्वं च परं च; विरोधात्। आत्मान्तरसमवायाभ्युपगमे तु ज्ञेयस्यात्मनोऽनात्मत्वप्रसङ्गः, एवं तस्य तस्येत्यन-वस्थाप्रसङ्गः। **स्यादेतत्**—आत्मा जडोऽपि सर्वार्थज्ञानेषु भासमानोऽपि कर्तैव न कर्म, परसमवेतक्रियाफलशालित्वा-

वेदान्तकल्पतरुः।

एव, तद्वदेवेति ज्ञप्तिव्यवहारयोरपि स्वतस्त्वसिद्धिरिति। **भाष्येऽन्यथाख्यातिः** स्वीकृतेति भ्रमं व्यावर्तयन्व्याचष्टे—**अन्यस्यान्यधर्मकल्पनेति**। अवभासपदव्याख्यानं **कल्पनेति**। **सर्वतन्त्राविरुद्धोऽर्थः** सर्वतन्त्रसिद्धार्थः, यथाप्रमाणं प्रमेयमिति। रजतवदिति न सादृश्यविवक्षा, अपितु भासते परं रजतवत्, नहि वस्तुतो रजत-मिति, मिथ्यात्वं विवक्षितमित्याह—**न पुनरिति**। एवमारोप्यसिद्ध्यसंभवप्रयुक्ते आक्षेपे परिहृते पुनरात्मनोऽधि-ष्ठानत्वानुपपत्त्याध्यास आक्षिप्यत इत्याह—**पुनरपीति**। आत्मनो ग्राह्यत्वे स्वग्राह्यत्वं, परग्राह्यत्वं वा। **नाद्य** इत्याह—**न खल्विति**। **न द्वितीय** इत्याह—**आत्मान्तरेति**। संविदाश्रयत्वेन सिद्धिमाशङ्कते—**स्यादेतदिति**।

कल्पतरुपरिमलः।

भिमतं प्रामाण्यग्राहकं प्रवर्तते सैवात्र पक्षो, नतु समर्थप्रवृत्तिसंवादावसितप्रामाण्येति न सिद्धसाधनम्। **तदवसित-प्रामाण्यायां तु प्रमायां स्वतस्त्वे** एतद्घटप्रमा, एतद्घटविषयसमर्थप्रवृत्तिसंवादाधीनप्रथमप्रामाण्यनिश्चया न भवति, प्रमात्वात्, पटप्रमावदित्यनयैव रीत्या तत्राप्यनुमानमुन्नेतुं शक्यमिति न प्रदर्शितम्। एवंच परतस्त्वनिषेधे प्रामाण्यस्य स्वाश्रयसहभाननियमरूपस्वतस्त्वसिद्धिः। **ननु**—एवं सति यस्यां रूपप्रमायां करणदोषशङ्कया प्रामाण्यसंशये सति तन्नि-र्दोषत्वनिश्चयेन प्रामाण्यनिश्चयः, तत्र साध्यस्य बाधः स्यादिति—**चेद्, न**; अतथाभूताया इह पक्षीकरणात्, तत्प्रति-पत्त्यर्थत्वादेवेति पक्षविशेषणस्य। **तथाविधेति**। **ननु**—इह साक्षात्प्रवृत्तेः करणगुणज्ञानाधीनत्वं **न** निषेध्यम्; परत-स्त्ववादिभिरपि तस्याः साक्षात्समानविषयरजतादिज्ञानजन्यत्वस्यैवाभ्युपगतत्वात्। नापि प्रामाण्यनिश्चयद्वारा; प्रामाण्य-निश्चयो न प्रवृत्त्यर्थमपेक्षितः, अनवस्थाप्रसङ्गात्, किंत्वप्रामाण्यशङ्काशून्यं समानविषयज्ञानमेवेति तैरभ्युपगतत्वात्। नच वाच्यं—करणदोषसंशयेन प्रवर्तकज्ञानस्याप्रामाण्यशङ्कया प्रवृत्तिप्रतिबन्धे प्रसक्ते निर्दोषत्वरूपकरणगुणज्ञानजन्येन प्रामाण्यनिश्चयेन तच्छङ्कानिरासपूर्विका यत्र प्रवृत्तिः तत्र तस्याः करणगुणज्ञानाधीनत्वं परतस्त्ववाद्यभिमतं निषेध्यं—इति; स्वतस्त्ववादिभिरपि तस्याङ्गीकर्तव्यत्वेन तन्निषेधे बाधापत्तेरिति—**चेत्, सत्यम्**; प्रामाण्यनिश्चयवत् प्रवृत्तिरपि करणगुण-ज्ञानाधीनेति परतस्त्ववादिषु केषांचिन्मतमालक्ष्य तन्निषेधार्थमिदमनुमानम्। **सर्वतन्त्रसिद्धार्थ इति**। यद्यप्य-ख्यातिमते अन्यस्यान्यात्मतया भानमेव न सिद्धम्; अन्यथाख्यातिमते तत्सिद्धावप्यन्यात्मताऽनिर्वचनीयेत्येतदसिद्धम्; तथापि प्रागुक्तयुक्त्या तथाऽवश्याभ्युपगन्तव्यतामापाद्य सर्वतन्त्रसिद्धार्थत्वोक्तिः। **रजतवदिति न सादृश्यविव-क्षेति**। **ननु**—'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वति'रिति सूत्रेण क्रियया सदृशे वतिरनुशिष्टः, नतु मिथ्याभूते, **अथ** सदृशवा-चिनो मिथ्याभूते लक्षणेत्युच्येत, **नैतद्युक्तम्**; यथा रजतं रजतात्मना भासते, तथा शुक्तिकापि रजतात्मना भासत इति वतिना रजततादात्म्यभानविषयत्वरूपे रजतसादृश्ये शुक्तिकायाः प्रतिपादिते सति असंनिहितस्य रजतस्य तत्तादात्म्यस्य चात्र प्रत्यक्षायोगेनार्थान्मिथ्याभूतरजततत्तादात्म्यसिद्धिसंभवादिति—**चेत्, सत्यम्**; अर्थतः सिध्यति, रजततत्तादात्म्यमि-थ्यात्वे रजतवदवभासत इति व्यवहर्तुर्लोकस्य तात्पर्यं, न तु द्वारभूते शुक्तिकागतरजतसादृश्ये इत्याशये न सादृश्येन विवक्षा किंतु मिथ्यात्वे इत्युक्तम्। **यद्वा**—यथा सादृश्यवाचिन इवशब्दस्य वतेश्च दूरादागच्छन् देवदत्तवद्भातीत्यादिप्रयोगादुत्कट-कोटिकसंशयरूपा तादात्म्यसंभावनाऽप्यर्थः। एवं शुक्तिका मिथ्यारजतात्मनावभासत इत्यर्थविवक्षावतां रजतवदवभासत-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

भावात्, चैत्रवत् । यथाहि चैत्रसमवेतक्रियया चैत्रनगरप्राप्तावुभयसमवेतायामपि क्रियमाणायां नगरस्यैव कर्मता; परसमवेतक्रियाफलशालित्वात्, नतु चैत्रस्य क्रियाफलशालिनोऽपि, चैत्रसमवायाद्गमनक्रियाया इति—तन्न; श्रुतिविरोधात् । **श्रूयते** हि 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति । **उपपद्यते** च । **तथाहि**—योऽयमर्थप्रकाशः फलं, यस्मिन्नर्थश्च आत्मा च प्रथेते, स किं जडः, स्वयंप्रकाशो वा । **जडश्चेद्**विषयात्मानावपि जडाविति कस्मिन्किं प्रकाशेताविशेषात्, इति प्राप्तमान्ध्यमशेषस्य जगतः । **तथाचाभाणकः**—'अन्धस्येवान्धलग्नस्य विनिपातः पदे पदे' । नच—निलीनमेव विज्ञानमर्थात्मानौ ज्ञापयति—चक्षुरादिवदिति; वाच्यम् । ज्ञापनं हि ज्ञानजननम्, जनितं च ज्ञानं जडं सन्नोक्तदूषणमतिवर्तेतेति । एवमुत्तरोत्तराण्यपि ज्ञानानि जडानीत्यनवस्था । तस्मादपराधीनप्रकाशा संविदुपेतव्या । **तथापि**

वेदान्तकल्पतरुः ।

स्वप्रकाशफलस्य जन्मादिनिषेधेनात्मत्वमुपपादयति—**तथाहीत्यादिना** । **नन्वभ्युपेयते** संविदपराधीनप्रकाशेति; आत्मा तु जडः किं न स्यादिति मन्वानं संविदाश्रयत्ववादिनंप्रति आत्मस्वप्रकाशत्ववाद्याह—**तथापीति** । अर्थात्मसंव-

कल्पतरुपरिमलः ।

इत्यादिव्यवहारदर्शनान्मिथ्यात्वमपि तदर्थं इत्याशयेन तथोक्तमिति सर्वमनवद्यम् । **स्वप्रकाशफलस्येति** । **ननु**—**तथा ही**त्यादिग्रन्थेन प्रथमं संविदः स्वप्रकाशत्वमेवोपपाद्यते, तत्कथं प्रतिपाद्यत्वेन नावतार्यते ? कथं च स्वप्रकाशत्वप्रतिपादनानन्तरं प्रतिपाद्यमानः परपक्षे संविदोऽर्थप्रकाशत्वासंभवः, स्वपक्षे एवार्थजातस्य संविद्विवर्तत्वया संविदभेदेन संविदः स्वाभिन्नार्थप्रकाशत्वसंभवश्च प्रतिपाद्यत्वेन नावतार्यते ? तदनन्तरं संविदो जन्मादिनिषेधेन प्रतिपाद्यमानम् आत्मत्वमेव केवलं प्रतिपाद्यत्वेनावतार्यते ?—**उच्यते**; संविदाश्रयत्वेनात्मसिद्धिं वदतां संविदः स्वप्रकाशत्वमभिमतमेवेति तदुपपादनमनुवादमात्रमित्याशयेन तत् स्वप्रकाशफलस्येत्यनुवाद्यकोटौ निवेशितम् । संविदः परपक्षे अर्थप्रकाशत्वासंभवप्रदर्शनपूर्वकम् अर्थजातस्यानिर्वचनीयत्वपक्ष एव तत्संभवोपपादनम् अर्थजातस्यानिर्वचनीयत्वव्यवस्थापनपर्यवसन्नं सत्स्वरूपतोऽननुभूयमानभेदायाः संविदो नार्थोपाधिको भेदस्तस्य मिथ्यात्वादिति संविदो नित्यात्मस्वरूपत्वोपपादकतयैव प्रकृतोपयोगीति । अन्यथा कथं 'सत्यं ज्ञानमिति' श्रुतेर्ज्ञानात्माभेदे तात्पर्यं द्रागेव निश्चेतुं शक्यम् ? इह हि ज्ञानपदमन्तोदात्तमधीयते । अन्तोदात्तस्वरश्च केवलं ल्युडन्ततायां नोपपद्यते । **तथाहि**—ल्युडादेशस्य अन इत्यस्य 'आद्युदात्तश्चे'ति प्रत्ययस्वरेण प्रथमाकारे उदात्ते 'लितीति' लित्स्वरेण प्रकृत्याकारे चोदात्ते 'अनुदात्तं पदमेकवर्ज'मिति शेषनिघातस्वरेण प्रत्ययस्थयोरकारयोरनुदात्तयोः 'एकादेश उदात्तेनोदात्त' इत्येकादेशस्वरेण प्रकृत्याकारप्रत्ययाद्याकारयोरेकादेशे चोदात्ते सति प्रत्ययान्त्याकारस्यानुदात्तस्य विभक्त्यकारस्य च 'अनुदात्तौ सुप्पिता'विति सुप्स्वरेणानुदात्तस्य 'अमि पूर्व' इत्येकादेशो भवन् स्थानेऽन्तरतम इति परिभाषयाऽनुदात्तः स्यात् । तस्य चानुदात्तस्य 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित' इति स्वरितादेशो भवेत् । अत एतद् ज्ञानमिति पदं केवलल्युडन्तत्वे स्वरितान्तं स्यात् । यथा काठके 'संज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानमिति' । तस्मादन्तोदात्तनिर्वाहार्थमिदं ज्ञानपदं ल्युडनन्तरं मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्तं वाच्यम्; अर्शआदेराकृतिगणत्वात् । तथा सत्यन्तोदात्तस्वर उपपद्यते । अर्शआद्यच्प्रत्यये 'यस्येति चेति' प्रकृतावन्त्यस्याकारस्य लोपे 'चित' इति चित्स्वरेण मत्वर्थीयप्रत्ययस्योदात्तत्वे च सति तस्य विभक्त्यकारस्य चैकादेशस्यापि 'एकादेश उदात्तेनोदात्त' इत्युदात्तस्यैव भावात् । एवमिह ज्ञानपदप्रक्रियाश्रयणे ज्ञानवत्त्वमेवात्मनः सिध्येद्; न ज्ञानरूपत्वं, किं त्वौणादिकनप्रत्ययान्तत्वेन तत्सिध्येत् । ज्ञाधातोराहत्य नप्रत्ययविधानाभावेऽप्युणादयो बहुलमिति बहुलग्रहणेन यतो विहितास्ततोऽन्यत्रापि ते भवन्तीति सिद्धेः । औणादिकप्रत्ययान्तत्वे भावार्थत्वमप्युपपद्यते, अर्त्यादिसूत्रविहितमन्प्रत्ययान्तस्य होमशब्दस्येव अन्तोदात्तस्वरश्च युज्यते; नप्रत्ययाकारस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वे सति तस्य तद्विभक्त्यकारेण भवत एकादेशस्याप्युदात्तस्यैव भावात् । एवमुभयथेह ज्ञानपदप्रक्रियाश्रयणसंभवे कथमस्याः श्रुतेः संविदात्माभेदे तात्पर्यं निर्णीयत इत्याकाङ्क्षायां तत्र तत् तात्पर्यनिर्णयार्थामुपपत्ति**मुपपद्यते चेति** प्रतिज्ञाय तामेवोपपत्तिं प्रदर्शयितुं टीकायां **तथा हीत्यादि**ग्रन्थः प्रवर्तितः । अतोऽत्र स्वप्रकाशत्वादिव्यवस्थापनस्य न साक्षादन्वयसंघटनेतीत्थमवतारिका—**नन्वभ्युपेयते इति** । **ननु**—चाभ्युपगमे को हेतुः; स्वयमभासमानमपि ज्ञानमर्थप्रकाशरूपमस्तु, **नच**—तथात्वे तस्य चक्षुरादिवदर्थप्रकाशकत्वमेव स्याद्, नतु तत्प्रकाशरूपत्वमित्यनवस्थेति—वाच्यम्; अप्रयोजकत्वेनोक्तनियमासिद्धेरिति—**चेद्, न**; तथा सति घटज्ञानादिषु सत्सु कदाचित्संदेहविपर्यासापत्तेः प्रकाशाव्यभिचारिण्येव सुखादौ संशयविपर्यासानुदयदर्शनात्, एतावन्तं कालं मनसा रुद्रानुवाकानावर्तयन्नासमिति परामर्शानुपपत्तेश्च । न हि तत्तद्वर्णस्मृतीनां स्वस्वकाले भानाभावे तासामग्रिमपरामर्शो भवितुमर्हति । न चेच्छाघटितसामग्रीजन्यनिरन्तरक्रमिकवर्णविषयस्मरणसन्तानोदयकाले मध्ये मध्ये प्रतिस्मरणमनुव्यवसायोत्पत्तिः संभवति । **आत्मस्वप्रकाशत्ववाद्याहेति** । अभ्युपेतव्या इत्येतदन्तमुक्तवानात्मस्वप्रकाशवाद्येव । आत्मनः प्रकाशमानत्वं स्वप्रकाशफलाभेदेनैव उपपादनीयं, नान्यथा तस्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती ।

किमायातं विषयात्मनोः स्वभावजडयोः ? एतदायातं यत्तयोः संविदजडेति । तत्किं पुत्रः पण्डित इति पितापि पण्डितोऽस्तु । स्वभाव एष संविदः स्वयं प्रकाशाया यदर्थात्मसंबन्धितेति चेत्, हन्त पुत्रस्यापि पण्डितस्य स्वभाव एष यत्पितृसंबन्धितेति समानम् । सहार्थात्मप्रकाशेन संवित्प्रकाशो न त्वर्थात्मप्रकाशं विनेति तस्याः स्वभाव इति चेत्, तत्किं संविदो भिन्नौ संविदर्थात्मप्रकाशौ ? तथाच न स्वयंप्रकाशा संवित्, नच संविदर्थात्मप्रकाश इति । अथ संविदर्थात्मप्रकाशौ न संविदो भिद्येते, संविदेव तौ । एवं चेत् यावदुक्तं भवति संविदात्मार्थौ सहेति तावदुक्तं भवति संविदर्थात्मप्रकाशौ सहेति, तथाच न विवक्षितार्थसिद्धिः । नचातीतानागतार्थगोचरायाः संविदोऽर्थसहभावोऽपि । तद्विषयहानोपादानोपेक्षाबुद्धिजननादर्थसहभाव इति चेन्न; अर्थसंविद इव हानादिबुद्धीनामपि तद्विषयत्वानुपपत्तेः । हानादिजननाद्धानादिबुद्धीनामर्थविषयत्वम्; अर्थविषयहानादिबुद्धिजननाच्च अर्थसंविदस्तद्विषयत्वमिति चेत्, तत्किं देहस्य प्रयत्नवदात्मसंयोगो देहप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुरर्थ इत्यर्थप्रकाशोऽस्तु । जाड्याद्देहात्मसंयोगो नार्थप्रकाश इति चेत्, नन्वयं स्वयंप्रकाशोऽपि स्वात्मन्येव खद्योतवत्प्रकाशः, अर्थे तु जड इत्युपपादितम् । नच प्रकाशस्यात्मानो

वेदान्तकल्पतरुः ।

न्धिन्यां संविद्यजडायामपि नार्थात्मनोः प्रकाशमानतासिद्धिः; पण्डितेपि पुत्रे पितुरपाण्डित्यवदित्युक्ते वैषम्यं शङ्कते—**स्वभावेति** । आश्रयविषययोः पारतन्त्र्यनियमात्स्वभावसंबद्धा संवित्, न पुत्रः; पित्रभावेऽपि भावादित्यर्थः । पुत्रगतजन्यत्वमपि नित्यं पितृगतजनकत्वसापेक्षमिति साम्यमाह—**हन्तेति** । अर्थात्मनोः प्रकाशेन सह संवित्प्रकाश इत्युक्ते यः संविदः प्रकाशो यश्चार्थात्मनोस्तौ संविदः सकाशाद्भिन्नौ, अभिन्नौ वा । **नाद्य** इत्याह—**तत्किमिति** । संविदः प्रकाशव्यतिरेके संविदप्रकाशरूपा सती घटवदस्वप्रकाशा स्यात् । आत्मार्थप्रकाशयोः संविद्व्यतिरेके संविदर्थात्मप्रकाशरूपा न भवेत् किंतु ज्ञापिका स्यात् तथाचानवस्थेत्याशयः । अभेदमाशङ्कते—**अथेति** । संविदश्चार्थात्मनोश्च प्रकाशावित्यर्थः । कथंभूतौ तावित्यपेक्षायां स एवाह—**संविदेवेति** । दूषयति—**एवमिति** । संविदतिरिक्तप्रकाशानङ्गीकारे संविदर्थात्मनां साहित्यमुक्तं स्यात् । तथाच पुत्रपाण्डित्यतुल्यतेत्यर्थः । अर्थसंविदो सहभावमङ्गीकृत्याऽनुपयोग उक्तः, स एव क्वचिदसिद्ध इत्याह—**नचेति** । अतीतादिबुद्धिस्तत्संहिता तद्विषयहानादिबुद्धिजनकत्वाद्वर्तमानबुद्धिवदिति शङ्कते—**तद्विषयेति** । तद्विषयाश्च ताः हानादिबुद्धयश्च इति विग्रहः । तद्विषयहानादिबुद्धिजनकत्वादिति हेतौ तद्विषयत्वविशेषणस्यासिद्धिमाह—**नेति** । तां परिहरति—**हानादिजननादिति** । सिद्धे च हेतावतीतादिसंविदामर्थसहभावसिद्धेस्तद्विषयत्वसिद्धिरित्याह—**अर्थविषयेति** । अर्थविषयहानादिप्रवृत्तिजननाद्धानादिबुद्धेरर्थविषयप्रकाशत्वेऽतिप्रसङ्गं दर्शयन्विशेषणासिद्धिं द्रढयति—**तत्किमिति** । **अर्थ इति** सप्तमी । प्रयत्नवदात्मदेहसंयोगोऽर्थविषयप्रवृत्तिहेतुरपि जडत्वान्नार्थविषयप्रकाशश्चेत्संवित्प्रकाशोपि स्वप्रकाशत्वात् स्वमात्रे साक्षी अर्थे त्वप्रकाशनाद् जड एव; अर्थस्यापि स्वप्रकाशरूपान्तर्भावेन सिद्धिश्चेदर्थसंविद्भेदो न स्यादित्यभिप्रेत्याह—**नन्वयमिति** । मा भूद्भेद इति वदन्तं बौद्धगन्धिनमेकदेशिनं निराकरोत्याक्षेप्ता—**नच प्रकाशस्येति** । सिद्धान्त्यभिमतां संविद्विवर्ततया तदभेदेनार्थसिद्धिमध्यासासंभवं वक्ष्यामीति मन्वानोऽनुवदति—

कल्पतरुपरिमलः ।

प्रकाशमानत्वं भवतीत्येवमुपपादयितुमाहेत्यर्थः । **अनुपयोग उक्त इति** । सहभावस्य प्रकाशमानतायामनुपयोग उक्तः । उपयोगमङ्गीकृत्य तस्याव्यापकत्वमाहेत्यर्थः । **विशेषणस्यासिद्धिमाहेति** । बाधदोषः स्फुट इति मत्वा दोषान्तरमाहेत्यर्थः । **तां परिहरतीति** । असिद्धिं परिहरन् पूर्ववादी शङ्कत इत्यर्थः । **जडत्वान्नार्थविषयप्रकाशश्चेदिति** । अर्थविषयहानादिजनकत्वमात्रं न ज्ञानस्यार्थविषयतानियामकं, किंतु तज्जनकप्रकाशत्वम्; तथाच जडे देहात्मसंयोगे न प्रसङ्ग इति शङ्कार्थः । **स्वप्रकाशत्वात् स्वमात्रे साक्षीति** । दृश्यवर्गस्य संविद्भिन्नताभ्युपगमे संविदः स्वात्मानं प्रति प्रकाशत्वं ह्यभेदसंबन्धेनैव क्लृप्तमिति तं प्रति सा जडरूपा देहात्मसंयोगतुल्या न प्रकाशरूपेति नोक्तनियामकेन तस्या दृश्यवर्गविषयत्वसिद्धिरित्यर्थः । **ननु**—यद्विषयत्वनियामकमन्विष्यते तं प्रति प्रकाशत्वं प्रकाशशब्देन न विवक्षितम्; तथा सति ह्यात्माश्रयः स्यात्, किंतु ज्ञानत्वसामान्यं विवक्षितम्, अतो नोक्तदोष इति—**चेद्, न**; एवमपि गगनादीनामतीतानागतयोश्च हानाद्यविषयत्वेन तद्विषयज्ञानाव्यापनात्, ताम्रादिज्ञाने तदुपष्टम्भककालिकादेरप्युपादानजनके कालिकादिविषयत्वस्याप्यापत्तेश्च । **एतेन**—परोक्षापरोक्षवृत्तीनामिच्छाद्वेषवृत्तीनां हानादिव्यापाराणां च तत्तद्भिन्नेऽपि तद्विषये विषयत्वनियमार्थं कस्यचिन्नियामकस्यावश्यान्वेष्यत्वेन तथाभूतं नियामकं संविद्भिन्नेऽपि संविदस्तत्तद्विषयत्वनियामकं भविष्यतीत्यपि शङ्का—**निरस्ता**; संविदः स्वप्रकाशतायामभेदस्य नियामकस्य क्लृप्तत्वेन दृश्यवर्गप्रकाशतायां नियामकान्तरस्याननुगमावहस्य कल्पयितुमयुक्तत्वात् । **ननु** संविदः स्वभिन्ने नास्ति प्रकाशरूपतेति ब्रूषे, संवित्प्रपञ्चयोरभेदं च तात्त्विकमपाकुरुषे, अध्यासप्रतिक्षेपार्थं प्रवृत्तश्च नाध्यासिकं तमङ्गीकुरुषे, किंतु जगदान्ध्यमेव वक्तुमध्यवसितोसीत्याशङ्क्याह—**सिद्धान्त्यभिमतामिति** ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

र्माणाम् ? सर्वो हि पुरोवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यस्यति, युष्मत्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनो-

भामती ।

विषयाः; ते हि विच्छिन्नदीर्घस्थूलतयानुभूयन्ते, प्रकाशश्चायमान्तरोऽस्थूलोऽनणुरह्रस्वोऽदीर्घश्चेति प्रकाशते । तस्माच्चन्द्रेऽनुभूयमान इव द्वितीयश्चन्द्रमाः स्वप्रकाशादन्योऽर्थोऽनिर्वचनीय एवेति—**युक्तमुत्पश्यामः** । नचास्य प्रकाशस्याजानतः स्वलक्षणभेदोऽनुभूयते । नचानिर्वाच्यार्थभेदः प्रकाशं निर्वाच्यं भेत्तुमर्हति; अतिप्रसङ्गात् । नचार्थानामपि परस्परं भेदः समीचीनज्ञानपद्धतिमध्यास्ते इत्युपरिष्टादुपपादयिष्यते । तदयं प्रकाश एव स्वयंप्रकाश एकः कूटस्थनित्यो निरंशः **प्रत्यगात्मा** अशक्यनिर्वचनीयेभ्यो देहेन्द्रियादिभ्य आत्मानं प्रतीपं निर्वचनीयमञ्चति जानातीति प्रत्यङ्, स चात्मेति प्रत्यगात्मा, स चापराधीनप्रकाशत्वात्, अनंशत्वाच्च अविषयः, तस्मिन्नध्यासो विषयधर्माणां, देहेन्द्रियादिधर्माणां, कथम्, किमाक्षेपे । अयुक्तोऽयमध्यास इत्याक्षेपः । कस्मादयमयुक्त इत्यत आह—**सर्वो हि पुरोऽवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यस्यति । एतदुक्तं भवति**—यत्पराधीनप्रकाशमंशवच्च तत्सामान्यांशग्रहे कारणदोषवशाच्च विशेषाग्रहेऽन्यथा प्रकाशते । प्रत्यगात्मा त्वपराधीनप्रकाशतया न स्वज्ञाने कारणान्यपेक्षते, येन तदाश्रयैर्दोषैर्दूष्येत । नचांशवान्; येन कश्चिदस्यांशो गृह्येत कश्चिन्न गृह्येत । नहि तदेव तदानीमेव तेनैव गृहीतमगृहीतं च संभवतीति न स्वयंप्रकाशपक्षेऽध्यासः । सदातनेऽप्यप्रकाशे पुरोऽवस्थितत्वस्यापरोक्षत्वस्याभावान्नाध्यासः । नहि शुक्तावपुरःस्थितायां रजतमध्यस्यतीदं रजतमिति । तस्मादत्यन्तग्रहेऽत्यन्ताग्रहे च नाध्यास इति सिद्धम् । **स्यादेतत्**—अविषयत्वे हि चिदात्मनो नाध्यासः, विषय एव तु चिदात्मास्मत्प्रत्ययस्य, तत्कथं नाध्यास इत्यत आह—**युष्मत्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं ब्रवीषि** । विषयत्वे हि चिदात्मनोऽन्यो विषयी भवेत् । तथाच यो विषयी स एव

वेदान्तकल्पतरुः ।

तस्मादिति । एवं संविदः स्वप्रकाशतां विषयस्य च तदध्यस्ततामुक्त्वा तस्या आत्मत्वसिद्ध्यर्थमद्वितीयतामाह—**नचास्येति** । **आजानतः** स्वभावतः । इत्थं तर्किते आत्मस्वप्रकाशत्वे प्रयुज्यते—देवदत्तसुप्तिकालः, देवदत्तात्मास्तीति व्यवहारहेतुसाक्षात्कारवान्, कालत्वादितरकालवदिति । नच सुप्तावहंवृत्तिरस्ति; नच पुरुषान्तरं साक्षात्कर्तुमर्हति; ईश्वरमते योगिमते वाऽनैश्वरैत्ययोगजेति च विशेषणीयमिति स्वप्रकाशत्वसिद्धिरिति । तदेवं पक्षान्तरनिरासेन स्वप्रकाश आत्मेति स्थापितम् । अस्मिन् पक्षेऽध्यासाक्षेपकतया भाष्यं योजयति—**तदयमिति** । प्रत्यक्छब्दार्थमाह—**अशक्येति** । **प्रतीपं** प्रातिलोम्येन । तदेव दर्शयति—**निर्वचनीयमिति** । **कथमिति** थमुप्रत्ययान्तस्य किंशब्दस्य रूपम् । तत्र किंशब्द आक्षेपार्थ इत्यर्थः । अप्रथमानत्वपक्षे दूषणं **सर्वो हीति** । भाष्योक्तमाह—**सदातनेऽपीति** ।

कल्पतरुपरिमलः ।

सर्वोऽयं सिद्धान्त्यभिमत एवार्थ आत्मनोऽधिष्ठानत्वासंभवोपपादनार्थमनूद्यते । **सिद्धान्ती खलु**—संवित् स्वप्रकाशेति तस्याः स्वाभिन्न एव प्रकाशरूपत्वस्य क्लृप्तत्वात् स्वभिन्ने दृश्यवर्गे तस्याः प्रकाशरूपता न संभवति, तात्त्विकश्च दृग्दृश्ययोरभेदो न युज्यते, अतो दृश्यवर्गस्य संविद्विवर्ततयाऽनिर्वचनीयेन तदभेदेन प्रकाशमानता । एवं चानुभवामीत्येकरूपप्रत्ययदर्शनेन संविदां स्वतो भेदाप्रतीतेरर्थानामनिर्वाच्यतया तद्भेदेन रङ्गरजतादिभ्रमविषयभेदेन भ्रमाधिष्ठानशुक्तिशकलस्येव भास्करमतरीत्यौपाधिकवस्तुकृतभेदासंभवाच्च नित्या संविदिति नित्यसंविदतिरेकेणात्मकल्पनायां प्रमाणाभावात् संवित्प्रकाश एव स्वयंप्रकाश एकः कूटस्थो निरंशः प्रत्यगात्मेति—**मन्यते** । तस्य मते प्रत्यगात्मरूपस्य प्रकाशस्य करणदोषाजन्यतया निरंशतया च सामान्यग्रहणविशेषाग्रहणासंभवात् कथमध्यासाधिष्ठानतेत्येवं सिद्धान्तिमतानुसारेणैवायम् अध्यासाक्षेपः क्रियत इत्याशयः । **आजानतः स्वभावत इति** । तथाच स्वाभाविकभेदो नानुभूयते, किंत्वनुभवामीत्येकरूपप्रत्ययेनाऽभेद एवावसीयते । नचानुगतप्रत्ययो जात्यैक्यविषयः; व्यक्तिभेदाप्रतीतौ लाघवेन तस्य व्यक्त्यैक्यविषयत्वकल्पनौचित्यात् । नचेच्छाया अपीच्छामीत्यनुगतप्रत्ययात् स्वतो भेदाप्रतीतेश्च नित्यत्वप्रसङ्गः; ममैतदिच्छा नष्टा एतदिच्छा उत्पन्नेति नाशोत्पत्त्यनुभवविरोधेनानुगतप्रत्ययस्य जातिविषयत्वकल्पनात् । नच ज्ञान इवेच्छाया मपि नाशोत्पत्त्यनुभवस्यावच्छेदकवृत्तिविषयत्वं कल्पयितुं शक्यम्; इच्छायामवच्छेदकवृत्तिकल्पने प्रमाणाभावात् । ज्ञाने तत्कल्पने त्वस्ति प्रमाणम् । सर्वस्य हि प्रपञ्चस्य नित्यैकदृगध्यस्तत्वेन प्रकाशमानतोपयोग्यभेद उपपादनीयः, नतु तत्तद्विषयस्य तत्तद्दृग्ध्यस्तत्वेन; लब्धात्मन्यधिष्ठाने भासमाने पश्चादध्यासस्य वक्तव्यत्वेन विषयाध्यासात् पूर्वं चाक्षुषादिज्ञानानां विषयं विनापि भानप्रसङ्गात् । नच सर्वस्य प्रपञ्चस्यैकदृगध्यस्तत्वे तत्तज्ज्ञानानां विषयनियमासंभवः; अवच्छेदकवृत्तिकृतविषयनियमोपपत्तेरिति भावः । **नन्वहं**वृत्तिरूपसाक्षात्कारेणार्थान्तरदुष्टमनुमानं; सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शानुपपत्त्या सुषुप्तावहंवृत्तेरवश्याभ्युपगन्तव्यत्वात् तथाभूतपरामर्शदर्शनस्यैवानुमानग्राहकतर्कतया तवाप्युपजीव्यत्वात्, इत्याशङ्क्याह—**नच सुप्ताविति** । सुषुप्तावन्तःकरणलयस्य श्रुतिसिद्धत्वेन तदानीमहंवृत्त्यसंभवात् स्वरूपतः सुषुप्तौ साक्षा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ऽविषयत्वं ब्रवीषि। उच्यते-न तावदयमेकान्तेनाविषयः अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात्, अपरोक्षत्वाच्च

भामती ।

चिदात्मा । विषयस्तु ततोऽन्यो युष्मत्प्रत्ययगोचरोऽभ्युपेयः । तस्मादनात्मत्वप्रसङ्गादनवस्थापरिहाराय युष्मत्प्रत्ययापेतत्वम्, अतएवाविषयत्वमात्मनो वक्तव्यम्, तथाच नाध्यास इत्यर्थः । परिहरति—**उच्यते—न तावदयमेकान्तेनाविषयः** । कुतः, **अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात्** । **अयमर्थः**—सत्यं प्रत्यगात्मा स्वयंप्रकाशत्वादविषयोऽनंशश्च; तथाप्यनिर्वचनीयानाद्यविद्यापरिकल्पितबुद्धिमनःसूक्ष्मस्थूलशरीरेन्द्रियावच्छेदेनानवच्छिन्नोऽपि वस्तुतोऽवच्छिन्न इव, अभिन्नोऽपि भिन्न इव, अकर्तापि कर्तेव, अभोक्तापि भोक्तेव, अविषयोऽप्यस्मत्प्रत्ययविषय इव, जीवभावमापन्नोऽवभासते, नभ इव घटमणिकमल्लिकाद्यवच्छेदभेदेन भिन्नमिवानेकविधधर्मकमिवेति । नहि चिदेकरसस्यात्मनः चिदंशे गृहीते अगृहीतं किंचिदस्ति । न खल्वानन्दनित्यत्वविभुत्वादयोऽस्य चिद्रूपाद्वस्तुतो भिद्यन्ते, येन तद्ग्रहे न गृह्येरन् । गृहीता एव तु कल्पितेन भेदेन न विवेचिता इत्यगृहीता इवाभान्ति । नचात्मनो बुद्ध्यादिभ्यो भेदस्तात्त्विकः, येन चिदात्मनि गृह्यमाणे सोऽपि गृहीतो भवेत्; बुद्ध्यादीनामनिर्वाच्यत्वेन तद्भेदस्याप्यनिर्वचनीयत्वात् । तस्माच्चिदात्मनः स्वयंप्रकाशस्यैव अनवच्छिन्नस्य अवच्छिन्नेभ्यो बुद्ध्यादिभ्यो भेदाग्रहात्, तदध्यासेन जीवभाव इति । तस्य

वेदान्तकल्पतरुः ।

भाष्यकारेणात्मनोऽस्मत्प्रत्ययविषयत्वोपवर्णनेनाविषयत्वस्यासिद्धिरुक्ता, सा न युक्ता, स्वप्रकाशस्य विषयत्वायोगादित्याशङ्क्यौपाधिकरूपेण विषयतामाह—**सत्यमित्यादिना** । बुद्धिमनःप्राणेन्द्रियाणां परलोकगतौ आश्रयभूतानि भूतसूक्ष्माणि **सूक्ष्मं शरीरम्** । **इन्द्रियाणि** बाह्यानि । **ननु** स्वतोऽविषयत्वमौपाधिकरूपेण विषयत्वमिति किमिति व्यवस्थाप्यते, स्वत एव शुक्तिवद्ग्रहणाग्रहणे किं न स्यातामित्याशङ्क्य निरंशत्वान्नेत्याह—**नहि चिदेकरसस्येति** । **ननु** चिद्रूपे भात्यप्यानन्दादि न भातीति दृष्टम्, नेत्याह—**न खल्विति** । तर्हि साक्षिप्रतिभासे आनन्दाद्युल्लेखोपि स्यादित्याशङ्क्याह—**गृहीता एवेति** । यथा खल्वभिज्ञायां भासमानमपि देवदत्तैक्यं तत्तेदन्तोपाधिद्वारकसामानाधिकरण्यापरामर्शाद्विविक्तं नोल्लिख्यते, एवं चिद्रूपभानेऽपि दुःखप्रत्यनीकत्वादिरूपेणापरामृष्टा आनन्दादयोऽप्यगृहीता इव भान्तीत्यर्थः । **ननु** चित्प्रतिभासे तदात्मत्वादानन्दादयो भान्ति चेत्, तर्हि बुद्ध्यादिभ्यश्चैतन्यस्य भेदोऽपि प्रतीयेत; तत्र विद्यमानत्वात्, तथाच बुद्ध्याद्यध्यासायोग इत्याशङ्क्याह—**नचात्मन इति** । आनन्दादीनां वास्तवत्वाच्चैतन्यैकरसता न भेदस्यापीत्यभानमित्यर्थः । **यदुक्तं**—विषयत्वे युष्मत्प्रत्ययविषयत्वापत्तिः ततश्चानात्मत्वमिति, तत्राह—**तस्य चेति** । इदमात्मकत्वेन विषयत्वमनिदमात्मकत्वेनास्मदुल्लेखश्चोपपद्यते इत्यर्थः । इदमनिदमात्मकत्वं जीवस्य

कल्पतरुपरिमलः ।

त्कृते प्रत्यगात्मनि सुप्तोत्थितपरामर्शस्तात्कालिकाहमर्थानुरागविषयो वक्तव्य इत्याशयः । **यथा खल्वभिज्ञायामिति** । **ननु**—देवदत्तोऽयमित्यभिज्ञायामिदमर्थे यद् देवदत्तैक्यं भासते, तद्विविक्तमुल्लिख्यत एव; यत्तु तत्र तत्ताविशिष्टैक्यं विविक्तं नोल्लिख्यते, तन्नभासत एव; अतो भासमानस्य विविक्तोल्लेखाभावे नेदमुदाहरणमिति—**चेद्, न**; एकस्मिन्निदमर्थे ऐक्यद्वयाभावेन भासमान एव देवदत्तैक्ये तत्तोपाधिपरामर्शाभावेन तत्तेदन्ताविशिष्टाभेदरूपतयोल्लेखाभावरूपस्य विविक्ताद्युल्लेखस्य विवक्षितस्य सत्त्वात् । **दुःखप्रत्यनीकत्वादिरूपेणेति** । **ननु**—दुःखप्रत्यनीकत्वं दुःखविरोधित्वं, दुःखव्यावर्तकसुखत्वं वा । **नाद्यः**; स्रक्चन्दनादिविषयभोगदशायां दुःखस्मरणरहितानां तज्जन्यानन्दे दुःखविरोधित्वपरामर्शासंभवात्, तदनुभवस्यासत्कल्पत्वेनापुरुषार्थत्वप्रसङ्गात्, मुक्तौ कथमपि दुःखस्मरणप्रसक्त्यभावेन मुक्त्यानन्दानुभवस्यापुरुषार्थत्वप्रसङ्गाच्च । **अतएव न द्वितीयोपि**, मुक्तौ सुखत्वादिप्रकारकानुभवाभावात्—**इति चेत्; उच्यते**; निरतिशये स्वरूपानन्दे संसारदशायामविद्यान्तःकरणोपधानदोषादस्त्यध्यस्तोऽपकर्षस्तं विनाऽनुभवाभावादिति विवक्षितम् । तथा चाध्यस्तापकर्षयुक्ततया गृहीतोऽप्यानन्दो मेघावरणकृतापकर्षसौरालोकवदगृहीत इव भातीति तात्पर्यम् । **यद्वा**—सकलसांसारिकदुःखविरोधि यत् स्वरूपानन्दे निरतिशयानन्दत्वं तदनुभवाभावादिति विवक्षितम् । तच्च स्वरूपाभिन्नमेव मुक्त्यानन्दानुभवे प्रकारो महावाक्यजन्यब्रह्माभिन्नस्वस्वरूपसाक्षात्कार इवाभेदप्रतियोगिब्रह्मरूपमिति न कश्चिद्दोषः । **आनन्दादय** इत्यादिशब्देन नित्यत्वादयो गृह्यन्ते । **आनन्दादीनामिति** । **ननु**—आनन्दादीनामिव बुद्ध्यादिभेदस्यापि वास्तवत्वेनाद्वितीयचैतन्यैकरसतावश्याभ्युपगन्तव्या; आत्मनि बुद्ध्याद्यभेदाध्यासवादिनस्तत्र तद्भेदोऽप्यध्यस्त इत्युक्त्ययोगात्, अभेदाभावे तदात्मकभेदप्रतिक्षेपासंभवात् । नच—बुद्ध्यादेः स्वरूपतोऽध्यस्तत्वादात्मनि वस्तुतो न तद्भेदो, नापि तदभेद इति—वाच्यम्; अध्यस्तादपि रजतात् शुक्तौ तज्ज्ञानाबाध्यबाधगोचरभेददर्शनात्—**इति चेद्, न**; शुक्त्यादिगतरजतादिभेदस्यापि सर्वप्रपञ्चनिवर्तकब्रह्मज्ञानबाध्यत्वाभ्युपगमेन तद्वत् संसारदशायामबाध्यस्यापि बुद्ध्यादिभेदस्य तद्बाध्यत्वोपपत्तेः । यदि च स वास्तव एवाद्वितीयचैतन्यैकरसस्य इष्यते, तथापि न दोषः; बुद्ध्यादिप्रतियोगिकत्वापरामर्शात् सो-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः । नचायमस्ति नियमः पुरोवस्थित एव विषये विषयान्तरमध्यसितव्यमिति; अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति। एवमविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्माध्यासः।

भामती।

घानिदमिदमात्मनोऽस्मत्प्रत्ययविषयत्वमुपपद्यते । **तथाहि**—कर्ता भोक्ता चिदात्माऽहंप्रत्यये प्रत्यवभासते । न चोदासीनस्य तस्य क्रियाशक्तिर्भोगशक्तिर्वा संभवति । यस्य च बुद्ध्यादेः कारणसंघातस्य क्रियाभोगशक्ती न तस्य चैतन्यम् । तस्माच्चिदात्मैव कार्यकारणसंघातेन ग्रथितो लब्धक्रियाभोगशक्तिः, स्वयंप्रकाशोऽपि बुद्ध्यादिविषयविच्छुरणात्, कथंचिदस्मत्प्रत्ययविषयोऽहंकारास्पदं जीव इति च, जन्तुरिति च, क्षेत्रज्ञ इति चाख्यायते । न खलु जीवश्चिदात्मनो भिद्यते । **तथाच श्रुतिः**—'अनेन जीवेनात्मना' इति । तस्माच्चिदात्मनोऽव्यतिरेकाज्जीवः स्वयंप्रकाशोऽप्यहंप्रत्ययेन कर्तृभोक्तृतया व्यवहारयोग्यः क्रियत इत्यहंप्रत्ययालम्बनमुच्यते । नच—अध्यासे सति विषयत्वं विषयत्वे चाध्यास, इत्यन्योन्याश्रयत्वमिति—सांप्रतं; बीजाङ्कुरवदनादित्वात्, पूर्वपूर्वाध्यासतद्वासनाविषयीकृतस्योत्तरोत्तराध्यासविषयत्वाविरोधादित्युक्तम्—'नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः' इति भाष्यग्रन्थेन। तस्मात् सुष्ठूक्तम्—**न तावदयमेकान्तेनाविषय इति**। जीवो हि चिदात्मतया स्वयंप्रकाशतयाऽविषयोऽप्यौपाधिकेन रूपेण विषय इति भावः । **स्यादेतत्**—न वयमपराधीनप्रकाशतयाऽविषयत्वेनाध्यासमपाकुर्मः, किंतु प्रत्यगात्मा न स्वतो नापि परतः प्रथत इत्यविषय इति ब्रूमः । तथाच सर्वथाऽप्रथमाने प्रत्यगात्मनि कुतोऽध्यास इत्यत आह—**अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः**। प्रतीच आत्मनः प्रसिद्धिः प्रथा; तस्या अपरोक्षत्वात्। यद्यपि प्रत्यगात्मनि नान्या प्रथास्ति, तथापि भेदोपचारः, यथा पुरुषस्य चैतन्यमिति। **एतदुक्तं भवति**—अवश्यं चिदात्माऽपरोक्षोऽभ्युपेतव्यः, तदप्रथायां सर्वस्याप्रथनेन जगदान्ध्यप्रसङ्गादित्युक्तम्। **श्रुतिश्चात्र भवति**—'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति। तदेवं परमार्थपरिहारमुक्त्वाऽभ्युपेत्यापि चिदात्मनः परोक्षतां प्रौढवादितया परिहारान्तरमाह—**नचायमस्ति नियमः पुरोऽवस्थित एव** अपरोक्ष एव **विषये विषयान्तरमध्यसितव्यम्** । कस्मादयं न नियम इत्यत आह—**अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति**। हिर्यस्मादर्थे। नभो हि द्रव्यं सत् रूपस्पर्शविरहान्न बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षम्। नापि मानसम्; मनसोऽसहायस्य बाह्येऽप्रवृत्तेः। तस्मादप्रत्यक्षम्। अथ च तत्र बाला अविवेकिनः परदर्शितदर्शिनः कदाचित्पार्थिवच्छायां श्यामतामारोप्य कदाचित्तैजसं शुक्लत्वमारोप्य नीलोत्पलपलाशश्याममिति वा राजहंसमालाधवलमिति वा निर्वर्णयन्ति । तत्रापि पूर्वदृष्टस्य तैजसस्य वा तामसस्य रूपस्य परत्र नभसि स्मृतिरूपोऽवभास इति। एवं तदेव तलमध्यस्यन्ति अवाङ्मुखीभूतं महेन्द्रनील-

वेदान्तकल्पतरुः।

तद्धर्मान्वयप्रदर्शनेनोपपादयति—**तथाहीति** । **विच्छुरणात्** मिश्रणात् । **ननू**पाधिपरिच्छेदमन्तरेणान्य एव परमात्मनो जीवोऽहंप्रत्ययविषयोऽस्तु तत्राह—**न खल्विति**। अस्मत्प्रत्ययविषयत्वमपि जीवस्याहंप्रत्ययविशिष्टेऽन्तःकरणे व्यवहारयोग्यत्वापत्तिर्न कर्मत्वमतो न कर्मकर्तृत्वविरोध इत्युपसंहारव्याजेनाह—**तस्मादिति** । स्वप्रकाशे यावत्सत्त्वं प्रकाशनान्नारोप इति पक्षः पूर्वपूर्वाध्यासवशादप्रकाशसमर्थनेन निरस्तः । इदानीमप्रथमाने नास्त्यारोप इति पक्षमुपन्यस्यति—**स्यादेतदित्यादिना** । अपरोक्षत्वाभावश्चाप्रथमानता । अपरोक्षभ्रमाधिष्ठानत्वे ह्यपरोक्षेणात्मना भवितव्यम्, स चेन्नापरोक्षस्तस्मिन्नध्यासोपयोगिप्रथनाभावान्नाध्यास इत्यर्थः । रूपरहितद्रव्यत्वात् स्पर्शरहितद्रव्यत्वादिति द्वौ हेतू वक्ति—**नभो हीति** । वायुः स्पार्शनप्रत्यक्ष इति पक्षे द्वितीय एव हेतुः ।

कल्पतरुपरिमलः।

ऽप्यगृहीत इव भातीति वक्तुं शक्यत्वात्। अयमपि टीकाकाराणामाचार्याणां च संमतः पक्षः। अतएव सौत्राथशब्दविचारप्रस्तावेऽन्तःकरणाद्यभावस्य ब्रह्मस्वरूपानतिरिक्ततया वास्तवत्वेनैव शुद्धत्वायवगाहित्रह्मसाक्षात्कारविषयत्वं समर्थयिष्यते। **असत्प्रत्ययविषयत्वमपीति** । **ननु**—चैतन्यस्याखण्डानन्दात्मकशुद्धस्वरूपेणाहंवृत्त्यविषयत्वेऽप्यौपाधिकरूपेण तद्विषयत्वं प्रागनुपदमेवोक्तं, वक्ष्यते च शब्दापरोक्षनिराकरणे, औपाधिकरूपापन्नश्च जीवः, तस्य कथमिह तद्विषयत्वम् औपचारिकमित्युच्यते, तस्य तद्विषयत्वाभावे च तस्यास्मदुल्लेखो न स्यादन्तःकरणमात्रविषयत्वादिदमुल्लेख एव स्यात्—**सत्यम्**; अहमर्थानुप्रविष्टानिदमंशरूपस्य सुखादिसाक्षिणः स्वप्रकाशस्याज्ञानोपाधिकस्य जीवस्याहंवृत्तिविषयत्वं प्रागुक्तं, वक्ष्यते च, इह तु तस्येदमंशस्येव अहंवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यविषयत्वं मुख्यं नास्तीति तदौपचारिकमित्युच्यते । **एवंच न कर्मकर्तृत्वविरोध**—इति चैतन्यकर्मत्वप्रयुक्तस्य विरोधस्य परिहारः । वृत्तिकर्मत्वप्रयुक्तस्य तु पञ्चाग्निविद्यायामुपासनाकर्मत्वप्रयुक्तस्येव कथंचिद्रूपभेदेन परिहार आस्थेयः । अहं सुखीत्याद्यनुभवात्सुखादिविशिष्टरूपेण कर्मत्वम्, अन्तःकरणविशिष्टरूपेण कर्तृत्वमिति। **अप्रकाशसमर्थनेनेति**। निरतिशया-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तमेतमेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्ते; तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं विद्या-माहुः । तत्रैवं सति यत्र यदध्यासस्तत्कृतेन दोषेण गुणेन वाऽणुमात्रेणापि स न संबध्यते । तमेतमविद्याख्यमात्मानात्मनोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमाणप्रमेयव्यवहारा लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः, सर्वाणि च शास्त्राणि विधिप्रतिषेधमोक्षपराणि । कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्र-

भामती ।

मणिमयमहाकटाहकल्पमित्यर्थः । उपसंहरति—**एवम्**—उक्तेन प्रकारेण सर्वाक्षेपपरिहारात्, **अविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्मनाम्**—बुद्ध्यादीनाम् **अध्यासः** । **ननु** सन्ति च सहस्रमध्यासाः, तत्किमर्थमयमेवाध्यास आक्षेपसमाधानाभ्यां व्युत्पादितः, नाध्यासमात्रमित्यत आह—**तमेतमेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्ते** । अविद्या हि सर्वानर्थबीजमिति श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु प्रसिद्धम् । तदुच्छेदाय वेदान्ताः प्रवृत्ता इति वक्ष्यति । प्रत्यगात्मन्यनात्माध्यास एव सर्वानर्थहेतुः न पुना रजतादिविभ्रमा इति स एवाविद्या, तत्स्वरूपं चाविज्ञातं न शक्यमुच्छेत्तुमिति तदेव व्युत्पाद्यं नाध्यासमात्रम् । अत्र च 'एवंलक्षणम्' इत्येवंरूपतयाऽनर्थहेतुतोक्ता । यस्मात्प्रत्यगात्मन्यशनायादिरहितेऽशनायाद्युपेतान्तःकरणाद्यहितारोपेण प्रत्यगात्मानमदुःखं दुःखाकरोति, तस्मादनर्थहेतुः । नचैवं पृथग्जना अपि मन्यन्तेऽध्यासं, येन न व्युत्पाद्येतेत्यत उक्तम्—**पण्डिता मन्यन्ते** । नन्वियमनादिरतिनिरूढनिविडवासनानुबद्धाऽविद्या न शक्या निरोद्धुं; उपायाभावादिति यो मन्यते तं प्रति तन्निरोधोपायमाह—**तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं**—निर्विचिकित्सं ज्ञानं **विद्यामाहुः**, पण्डिताः । प्रत्यगात्मनि खल्वत्यन्तविविक्ते बुद्ध्यादिभ्यः बुद्ध्यादिभेदाग्रहनिमित्तो बुद्ध्याद्यात्मत्वतद्धर्माध्यासः । तत्र श्रवणमननादिभिर्यद्विवेकविज्ञानं तेन विवेकाग्रहे निवर्तिते, अध्यासापबाधात्मकं वस्तुस्वरूपावधारणं विद्या चिदात्मरूपं स्वरूपे व्यवतिष्ठत इत्यर्थः । **स्यादेतत्**—अतिनिरूढनिबिडवासनानुविद्धाऽविद्या विद्ययापबाधितापि स्ववासनावशात्पुनरुद्भविष्यति, प्रवर्तयिष्यति च वासनादि कार्यं स्वोचितमित्यत आह—**तत्रैवं सति** एवंभूतवस्तुतत्त्वावधारणे सति, **यत्र यदध्यासस्तत्कृतेन दोषेण गुणेन वाऽणुमात्रेणापि स न संबध्यते** अन्तःकरणादिदोषेणाशनायादिना चिदात्मा, चिदात्मनो गुणेन चैतन्यानन्दादिनान्तःकरणादि न संबध्यते । **एतदुक्तं भवति**—तत्त्वावधारणाभ्यासस्य हि स्वभाव एव स तादृशः, यदनादिमपि निरूढनिबिडवासनमपि मिथ्याप्रत्ययमपनयति । तत्त्वपक्षपातो हि स्वभावो धियाम् । **यथाहुर्बाह्या अपि**—'निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः । न बाधोऽयत्नवत्त्वेऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपाततः ॥' इति । विशेषतस्तु चिदात्मस्वभावस्य तत्त्वज्ञानस्यात्यन्तान्तरङ्गस्य कुतोऽनिर्वाच्ययाऽविद्यया बाध इति । **यदुक्तं**—सत्यानृते मिथुनीकृत्य विवेकाग्रहादध्यस्याहमिदं ममेदमिति लोकव्यवहार–इति । तत्र व्यपदेशलक्षणो व्यवहारः कण्ठोक्तः । इतिशब्दसूचितं लोकव्यवहारमादर्शयति—**तमेतमविद्याख्यमिति** । निगदव्याख्यातम् । आक्षिपति—**कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि** । तत्त्वपरिच्छेदो हि प्रमा विद्या, तत्साधनानि प्रमाणानि कथमविद्यावद्विषयाणि । नाविद्यावन्तं प्रमाणान्याश्रयन्ति, तत्कार्यस्य विद्याया अविद्याविरोधित्वादिति भावः । सन्तु वा प्रत्यक्षादीनि संवृत्त्यापि यथा तथा,

वेदान्तकल्पतरुः ।

दुःखाकरोति वस्तुवृत्तेनादुःखिनं दुःखिनं करोतीत्यर्थः । वस्तुस्वरूपं च तदवधारणं चेति कर्मधारयमभिप्रेत्याभिव्यक्तस्वरूपज्ञानमाह—**चिदात्मरूपमिति** । **निरुपद्रवभूतार्थेति** । भावनाप्रकर्षाद्विशदाभं सर्वविषयं ज्ञानमुत्पद्यते । तेन विषयीकृतस्य निरुपद्रवपरमार्थस्वभावस्य संस्कारबलादनुवर्तमानविपर्ययैर्न बाधः; कुतः ? बुद्धेः परमार्थभावनाजन्याया वस्तुपक्षपातित्वेन प्राबल्यात् । **ननु**—लङ्घनाभ्यासवन्नैरात्म्यादिभावनापि सातिशयमेव कार्यं जनयति, कथं सर्वविषयज्ञानलाभ ? इति शङ्कामपाकर्तुम**यत्नवत्त्वेऽपीत्युक्तम्** । लङ्घनाभ्यासे हि यो युगमात्रदेशलङ्घने प्रयत्नस्ततोऽधिको द्वियुगदेशलङ्घनेऽपेक्ष्यते । नैरात्म्यादितत्त्वविषयप्रत्ययाभ्यासे तु यादृशः प्रथमप्रत्ययोत्पादे प्रयत्नः तादृश एव द्वितीयादावपि वैशद्याधिक्यं च दृश्यते । तच्च निरतिशयं भवितुमर्हति । यत्र हि योऽभ्यासः कार्योत्कर्षकरः प्राचः प्रयत्नादधिकप्रयत्नानपेक्षश्च, स तत्र निरतिशयकार्योत्कर्षं करोति, पुटपाकाभ्यास इव सुवर्णस्य रक्तसारतामिति । **अयत्नवत्त्वेऽ**प्यधिकप्रयत्नानपेक्षत्वेऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपातित्वेनोदयान्निरतिशयोत्कर्षसिद्धिश्चेत्यर्थः । 'तमेत'मित्यादिभाष्यस्या'ध्यस्य लोकव्यवहार' इति भाष्येण पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह—**यदुक्तमिति** । प्रमाकरणानि प्रमाणानि नाविद्यावन्तं प्रेरकत्वेनाश्रयन्त्यनुपयोगादित्याक्षेपाभिप्रायमाह—**तत्त्वपरिच्छेदो हीति** । विरोधाभिप्रायमाह—**नाविद्यावन्तमिति** ।

कल्पतरुपरिमलः ।

नन्दात्मकस्य शुद्धत्वरूपस्येति शेषः । **अभिव्यक्तं स्वरूपज्ञानमिति** । चरमसाक्षात्काररूपायां वृत्तावभिव्यक्तं स्वरूपज्ञानमेवाविद्यानिवर्तकम्; यथा सूर्यकान्तारूढं सौरं तेज एव तृणदाहकं तद्वत्, नतु वृत्तिरविद्यानिवर्तिका जडत्वादित्याशयेन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चेति। उच्यते—देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानरहितस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः। नहीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षादिव्यवहारः संभवति। नचाधिष्ठानमन्तरेणेन्द्रियाणां व्यवहारः संभवति। नचानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद्व्याप्रियते। नचैतस्मिन्सर्वस्मिन्नसति असङ्गस्यात्मनः प्रमातृत्वमुपपद्यते। नच प्रमातृत्वमन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिर-

भामती।

शास्त्राणि तु पुरुषहितानुशासनपराण्यविद्याप्रतिपक्षतया नाविद्यावद्विषयाणि भवितुमर्हन्तीत्याह—**शास्त्राणि चेति**। समाधत्ते—**उच्यते—देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानहीनस्य** तादात्म्यतद्धर्माध्यासहीनस्य **प्रमातृत्वानुपपत्तौ** सत्यां **प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः**। **अयमर्थः**—प्रमातृत्वं हि प्रमां प्रति कर्तृत्वं, तच्च स्वातन्त्र्यम्। स्वातन्त्र्यं च प्रमातुरितरकारकाप्रयोज्यस्य समस्तकारकप्रयोक्तृत्वम्। तदनेन प्रमाकरणं प्रमाणं प्रयोजनीयम्। नच स्वव्यापारमन्तरेण करणं प्रयोक्तुमर्हति। नच कूटस्थनित्यश्चिदात्माऽपरिणामी स्वतो व्यापारवान्। तस्माद्व्यापारवद्बुद्ध्यादितादात्म्याध्यासात् व्यापारवत्तया प्रमाणमधिष्ठातुमर्हतीति भवत्य**विद्यावत्पुरुषविषयत्वम**विद्यावत्पुरुषाश्रयत्वं प्रमाणानामिति। **अथ** मा प्रवर्तिषत प्रमाणानि, किं नश्छिन्नमित्यत आह—**नहीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षादिव्यवहारः संभवति**। व्यवह्रियतेऽनेनेति व्यवहारः फलं, प्रत्यक्षादीनां प्रमाणानां फलमित्यर्थः। 'इन्द्रियाणि' इति, इन्द्रियलिङ्गादीनीति द्रष्टव्यम्, दण्डिनो गच्छन्तीतिवत्। एवं हि 'प्रत्यक्षादि' इत्युपपद्यते। व्यवहारक्रियया च व्यवहार्याक्षेपात्समानकर्तृकता। अनुपादाय यो व्यवहार इति योजना। किमिति पुनः प्रमातोपादत्ते प्रमाणानि? अथ स्वयमेव कस्मान्न प्रवर्तत इत्यत आह—**नचाधिष्ठानमन्तरेणेन्द्रियाणां व्यापारः**—प्रमाणानां व्यापारः **संभवति**। न जातु करणान्यनधिष्ठितानि कर्त्रा स्वकार्ये व्याप्रियन्ते, मा भूत्कुविन्दरहितेभ्यो वेमादिभ्यः पटोत्पत्तिरिति। अथ देह एवाधिष्ठाता कस्मान्न भवति, कृतमत्रात्माध्यासेनेत्यत आह—**नचानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद्व्याप्रियते**। सुषुप्तेऽपि व्यापारप्रसङ्गादिति भावः। स्यादेतत्। यथानध्यस्तात्मभावं वेमादिकं कुविन्दो व्यापारयन्पटस्य कर्ता, एवमनध्यस्तात्मभावं देहेन्द्रियादि व्यापारयन्भविष्यति तदभिज्ञः प्रमातेत्यत आह—**नचैतस्मिन्सर्वस्मिन्**—इतरेतराध्यासे इतरेतरधर्माध्यासे च **असति, आत्मनोऽसङ्गस्य**—सर्वथा सर्वदा सर्वधर्मधर्मिवियुक्तस्य **प्रमातृत्वमुपपद्यते**। व्यापारवन्तो हि कुविन्दादयो वेमादीनधिष्ठाय व्यापारयन्ति, अनध्यस्तात्मभावस्य तु देहादिष्वात्मनो न व्यापार-

वेदान्तकल्पतरुः।

अहममभिमानहीनस्येति भाष्यपदं व्याचष्टे—**तादात्म्येति**। तादात्म्याध्यासो देहादिधर्म्यैक्याध्यासः। ममाभिमानहीनस्येत्येतद्व्याकरोति—**तद्धर्मेति**। अध्यासहीनस्य प्रमातृत्वानुपपत्तिमुपपादयति—**प्रमातृत्वं हीति**। निर्व्यापारे चिदात्मनि प्रमाणप्रेरणं व्यापारः परोपाधिरध्यस्त इति प्रमाणानामविद्यावत्प्रेर्यत्वमित्यर्थः। **दण्डिन इति**। यथा दण्ड्यदण्डिसमुदायलक्षणद्वारेण समूहिपरो दण्डिशब्दः, एवमिन्द्रियशब्दोऽपि इन्द्रियाऽनिन्द्रियप्रमाणपर इति व्यवहार इति। क्रियामात्रोपादानात्समानकर्तृकक्रियापेक्षक्त्वाप्रत्ययायोगमाशङ्क्यार्थाक्षिप्तकर्तुरुपादानेन परिहरति—**व्यवहारक्रिययेति। व्यवहार्याक्षेपादिति**। व्यवहारिण आक्षेपादित्यर्थः। अनुपादाय व्यवहारो न संभवतीत्यनुपपन्नम्, अनुपादानस्य प्रमातृकर्तृकत्वेनासंभवनस्य व्यवहारकर्तृकत्वेन कर्तृभेदादित्याशङ्क्याह—**अनुपादायेति**। नैवमिह संबन्धोऽनुपादाय न संभवतीति, किं तर्हि? अनुपादाय यो व्यवहारः स न संभवतीति। **किमिति पुनरिति** साङ्ख्यस्य शङ्का। **अथ स्वयमेवेति** स्वभाववादिनः। **अथ देह एवेति** लौकायतिकस्य।

कल्पतरुपरिमलः।

कर्मधारयोक्तिः। **स्वयमेवेति स्वभाववादिन इति**। वत्सविवृद्ध्यर्थं क्षीरमिव पुरुषभोगापवर्गार्थं प्रधानं स्वयमेव प्रवर्तते इति वदतः साङ्ख्यस्य शङ्कायाः विवरणार्थत्वेन योजयितुं शक्यत्वेऽपि साङ्ख्यमते पुरुषसन्निधानमात्रस्यापेक्षितत्वात्त-

---

१ अत्र **विवरणप्रस्थानम्**—देहेन्द्रियादिष्विति संग्रहवाक्यस्य प्रपञ्चः नहीन्द्रियाण्यनुपादायेत्यादिवाक्यम्। तत्र **नहीन्द्रियाण्यनुपादायेति** वाक्यं इन्द्रियव्यापारः प्रत्यक्षप्रयोजक इति, **नचाधिष्ठानमिति वाक्यं** तस्य देहाधिष्ठितैरेवेन्द्रियैरुत्पत्तिरिति, **नचानध्यस्तात्मभावेन देहानासङ्गस्यात्मनः प्रमातृत्वमुपपद्यत इति** वाक्यं तु देहाधिष्ठितेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षादिप्रमाश्रयत्वं देहात्मनोः परस्पराध्यासंविना न संभवतीति च बोधयति। तत्रात्मनोऽसङ्गस्येति विशेषणं अध्यासंविना न कथमपि देहात्मनोः संबन्ध इति बोधयितुम्, शुक्तिरजतादाविव केवलनिमित्तकारणत्वं प्रतिक्षेप्तुं चेति मन्तव्यम् इति। **अत्रपक्षे—नचानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद्व्याप्रियते; नचैतस्मिन्सर्वस्मिन्नसतीत्यत्राद्यतपाठो विरुध्यते। भामतीप्रस्थानेतु—देहेन्द्रियादिष्विति** वाक्यं प्रमाकर्तृत्वरूपं प्रमातृत्वं देहाद्यध्यासाक्षेपकमिति। **नचेन्द्रियाण्यनुपादायेति** प्रत्यक्षादिप्रमाणव्यवहारानुपपत्तिर्विशिष्येन्द्रियाध्यासमाक्षिपतीति, **नचानध्यस्तेति** वाक्यं तु विशिष्यदेहादेरात्मन्यध्यासाक्षेपकमिति, **नचैतस्मिन्निति**तु प्रमाश्रयत्वानुपपत्तिरप्यध्यासाक्षेपकमिति बोधयतीत्युपरितनपाठ एवादृतः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्ति। तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि च। पश्वादिभिश्चाविशे-
षात्। यथा हि पश्वादयः शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां संबन्धे सति, शब्दादिविज्ञाने प्रतिकूले

भामती।

योगोऽसङ्गत्वादित्यर्थः। आतश्चाध्यासाश्रयाणि प्रमाणानीत्याह—**नच प्रमातृत्वमन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति।**
प्रमायां खलु फले स्वतन्त्रः प्रमाता भवति। अन्तःकरणपरिणामभेदश्च प्रमेयप्रवणः कर्तृस्थश्चित्स्वभावः प्रमा। कथं च
जडस्यान्तःकरणस्य परिणामश्चिद्रूपो भवेत्, यदि चिदात्मा तत्र नाध्यस्येत। कथं चैष चिदात्मकर्तृको भवेत्, यद्यन्तः-
करणं व्यापारवच्चिदात्मनि नाध्यस्येत्। तस्मादितरेतराध्यासाच्चिदात्मकर्तृस्थं प्रमाफलं सिध्यति। तत्सिद्धौ च प्रमातृ-
त्वम्, तामेव च प्रमामुररीकृत्य प्रमाणस्य प्रवृत्तिः। प्रमातृत्वेन च प्रमोपलक्ष्यते। प्रमायाः फलस्याभावे प्रमाणं न
प्रवर्तेत। तथाच प्रमाणमप्रमाणं स्यादित्यर्थः। उपसंहरति—**तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमा-**
णानि। स्यादेतत्—भवतु पृथग्जनानामेवम्। आगमोपपत्तिप्रतिपन्नप्रत्यगात्मतत्त्वानां व्युत्पन्नानामपि पुंसां प्रमाण-
प्रमेयव्यवहारा दृश्यन्त इति कथमविद्यावद्विषयाण्येव प्रमाणानीत्यत आह—**पश्वादिभिश्चाविशेषादिति**। विदन्तु
नामागमोपपत्तिभ्यां देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नं प्रत्यगात्मानम्। प्रमाणप्रमेयव्यवहारे तु प्राणभृन्मात्रधर्मान्नातिवर्तन्ते।
यादृशो हि पशुशकुन्तादीनामविप्रतिपन्नमुग्धभावानां व्यवहारस्तादृशो व्युत्पन्नानामपि पुंसां दृश्यते। तेन तत्सामान्या-
त्तेषामपि व्यवहारसमयेऽविद्यावत्त्वमनुमेयम्। चशब्दः समुच्चये। उक्तशङ्कानिवर्तनसहितपूर्वोक्तोपपत्तिः अविद्याव-
त्पुरुषविषयत्वं प्रमाणानां साधयतीत्यर्थः। एतदेव विभजते—**यथा हि पश्वादय इति**। अत्रच **शब्दादिभिः**
श्रोत्रादीनां संबन्धे सति इति प्रत्यक्षं प्रमाणं दर्शितम्। **शब्दादिविज्ञाने** इति तत्फलमुक्तम्। **प्रतिकूले** इति
चानुमानफलम्। **तथाहि**—शब्दादिस्वरूपमुपलभ्य तज्जातीयस्य प्रतिकूलतामनुस्मृत्य तज्जातीयतयोपलभ्यमा-

वेदान्तकल्पतरुः।

एवं प्रमाणप्रेरकत्वेनाध्यासं समर्थ्य प्रमाश्रयत्वेनापि समर्थयति—**आतश्चेति**। अवश्यं चेत्यर्थः। मा भूत्प्रमातृत्वम-
न्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिः, एतावता कथं प्रमाणानामध्यासाश्रितत्वमित्याशङ्क्य चिदचिद्रूपसंवलितप्रमाया आश्रयः प्रमातापि
तत्स्वभावो भवितुमर्हति, नच चिदचित्संवलनमध्यासमन्तरेणेति संभवन्ति प्रमाणान्यध्यासाश्रयाणीत्याह—**प्रमायां**
खल्विति। परिणामविशेष उद्भूतसत्त्वः। **प्रमेयप्रवण** इति सुखादेर्व्यवच्छिनत्ति। परिणामतया च जाड्यमुक्तम्।
यदि चिदात्मा तत्रान्तःकरणेऽध्यस्येत, तर्ह्येव तत्परिणामश्चिद्रूपो भवेदित्यर्थः। **तत्सिद्धौ चेति**। प्रमाश्रयत्वं हि प्रमातृ-
त्वमित्यर्थः। अनेन **नाऽविद्यावन्तमिति** ग्रन्थस्याक्षेपः परिहृतः। **तत्त्वपरिच्छेदो हीति** ग्रन्थस्थं परिहरति—
तामेव चेति। प्रमातृत्वेन चेति। अनुपलक्षणे हि [1]प्रमातृत्वशक्तिः स्वयमेव कल्प्या नाध्यासोपपादिका,
प्रमा तु चिदचिद्रूपगर्भिणी कल्पयत्यध्यासमिति। **तथाच पारमर्षमिति। शेषलक्षणेऽभिहितम्**—
'शास्त्रफलं प्रयोक्तरि तल्लक्षणत्वात्तस्मात्स्वयं प्रयोगे स्यात्' (जै. अ. ३ पा. ७ सू. ४)। **दर्शपूर्णमासाभ्यां**
स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र संशयः; किं साङ्गे प्रधाने यजमान एव कर्ता, उतोद्देशत्यागात्मकप्रधाने एव यजमा-

कल्पतरुपरिमलः।

स्यापेक्षामवदतः स्वभाववादिनो मते स्वयमेवेत्येवकारस्य स्वारस्यमस्तीति स्वभाववादिमतपरतया योजितम्। **प्रमाश्रयत्वेना-**
पि समर्थयतीति। नच प्रमातृत्वमन्तरेणेति भाष्यं पूर्वभाष्यशेषत्वेन प्रतीयमानमपि **प्रमातृत्वानुपपत्तौ प्रमा-**
णप्रवृत्त्यनुपपत्तेरिति पूर्वभाष्यगतवाक्येन पौनरुक्त्यपरिहाराय युक्त्यन्तपरत्वेन व्याख्यायत इति भावः। **प्रमाश्रयत्वं**
हीति। नहीन्द्रियाण्यनुपादायेत्यादिभाष्ये प्रमातृत्वं प्रमाकरणादिप्रयोक्तृत्वरूपं प्रमाकर्तृत्वमिति प्रमाणप्रेरकत्वेनाध्या-
ससमर्थनार्थमुक्तम्, इह तु चिद्रूपतया परिणामत्वेनाचिद्रूपतया च चिदचित्संवलनरूपा या प्रमा तदाश्रयत्वं केवलचितः
केवलाचितश्च न संभवतीति प्रमाश्रयत्वेनाध्याससमर्थनार्थं प्रमातृत्वं प्रमाश्रयत्वमिति व्याख्यायते। यद्यप्युभयथाप्यध्या-
ससमर्थनं प्रत्यगात्मनः कौटस्थ्यं सिद्धं कृत्वा प्रवृत्तं तत्कौटस्थ्ये विप्रतिपद्यमानं प्रति नोपन्यासार्हं; तथापि श्रुतिसिद्धं तत्कौ-
टस्थ्यं प्रामाणिकानां न विप्रतिपत्त्यर्हमिति तात्पर्यम्। **अनेनेति**। नाविद्यावन्तमिति शङ्काग्रन्थो हि विरोधाभिप्रायः।
स तु विद्याया एवाचित्संवलितरूपत्वेनाविद्यागर्भत्वान्नास्ति विरोध इति परिहृत इत्यर्थः। अनुपयोगपरिहारार्थ**स्तामेवेति**
ग्रन्थः। अध्यासमपेक्ष्य प्रमाणप्रवृत्तेस्तेन प्रमोपयोगकथनादित्यवतारयति—**तत्त्वेति**। इह यदि प्रमातृत्वं प्रमाकरणादि-
प्रेरकत्वरूपं प्रमायां स्वातन्त्र्यं, तदा प्रमाणप्रेरकत्वेनाध्याससमर्थनमेवास्यापि भाष्यस्यार्थः स्यादिति पूर्वभाष्येण पौनरुक्त्यं
भवेद्; यदि तु तत्प्रेरणानुकूला शक्तिरिह प्रमातृत्वं तत्राह—**प्रमातृत्वशक्तिरिति। नच**—प्रेरणव्यापारेण कल्पितया
शक्त्याध्यास उपपाद्यतामिति—वाच्यम्; प्रथमोपस्थितेन तस्य कल्पकेनैव तदुपपादनसंभवात्, तस्य च कृतत्वादिति
भावः। **प्रमा त्विति**। तुशब्दः प्रमाणप्रेरणव्यापारोपस्थित्यनपेक्षोपस्थितिकत्वविशेषद्योतनार्थः। **उद्देशत्यागात्मकेति**।

---

१ अत्र प्रमायाः प्रमातृत्वशक्तिः स्वयमेवोपकल्प्येति पाठान्तरं दृष्टं चेदपि प्रमायां प्रमातृत्वशक्तेः स्वयमक्लृप्तत्वेनानन्वयादसंगतमि-
ति प्रतिभाति.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जाते, ततो निवर्तन्ते अनुकूले च प्रवर्तन्ते; यथा दण्डोद्यतकरं पुरुषमभिमुखमुपलभ्य मां हन्तुमयमिच्छतीति पलायितुमारभन्ते, हरिततृणपूर्णपाणिमुपलभ्य तं प्रत्यभिमुखीभवन्ति; एवं पुरुषा अपि व्युत्पन्नचित्ताः क्रूरदृष्टीनाक्रोशतः खड्गोद्यतकरान्बलवत उपलभ्य ततो निवर्तन्ते, तद्विपरीतान्प्रति प्रवर्तन्ते, अतः समानः पश्वादिभिः पुरुषाणां प्रमाणप्रमेयव्यवहारः। पश्वादीनां च प्रसिद्धोऽविवेकपुरःसरः प्रत्यक्षादिव्यवहारः, तत्सामान्यदर्शनाद्व्युत्पत्तिमतामपि पुरुषाणां प्रत्यक्षादिव्यवहारस्तत्कालः समान इति निश्चीयते। शास्त्रीये तु व्यवहारे यद्यपि बुद्धिपूर्वकारी नाविदित्वात्मनः परलोकसंबन्धमधिक्रियते; तथापि न वेदान्तवेद्यमशनायाद्यतीतमपेतब्रह्मक्षत्रादिभेदमसंसार्यात्मतत्त्वमधिकारेऽपेक्ष्यते; अनुपयोगादधिकारविरोधाच्च।

भामती।

मस्य प्रतिकूलतामनुमिमीत इति। उदाहरति—**यथा दण्डेति**। शेषमतिरोहितार्थम्। **स्यादेतत्**—भवन्तु प्रत्यक्षादीन्यविद्यावद्विषयाणि, शास्त्रं तु 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यादि न देहात्माध्यासेन प्रवर्तितुमर्हति। अत्र खल्वामुष्मिकफलोपभोगयोग्योऽधिकारी प्रतीयते। **तथाच पारमर्षं सूत्रम्**—'शास्त्रफलं प्रयोक्तरि तल्लक्षणत्वात्तस्मात् स्वयं प्रयोगे स्यात्' (अ. ३ पा. ७ सू. १८) इति। नच देहादि भस्मीभूतं पारलौकिकाय फलाय कल्पत इति देहाद्यतिरिक्तं कंचिदधिकारिणमाक्षिपति शास्त्रं, तदवगमश्च विद्येति कथमविद्यावद्विषयं शास्त्रमित्याशङ्क्याह—**शास्त्रीये त्विति**। तुशब्दः प्रत्यक्षादिव्यवहाराद्भिनत्ति शास्त्रीयम्। अधिकारशास्त्रं हि स्वर्गकामस्य पुंसः परलोकसंबन्धं विना न निर्वहतीति तावन्मात्रमाक्षिपेत्, नत्वस्यासंसारित्वमपि, तस्याधिकारेऽनुपयोगात्। प्रत्युत औपनिषदस्य पुरुषस्याकर्तुरभोक्तुरधिकारविरोधात्। प्रयोक्ता हि कर्मणः कर्मजनितफलभोगभागी कर्मण्यधिकारी स्वामी भवति। तत्र कथमकर्ता प्रयोक्ता, कथं वाऽभोक्ता कर्मजनितफलभोगभागी। तस्मादनाद्यविद्यालब्धकर्तृत्वभोक्तृत्वब्राह्मणत्वाद्यभिमानिनं नरमधिकृत्य विधिनिषेधशास्त्रं प्रवर्तते। एवं वेदान्ता अप्यविद्यावत्पुरुषविषया एव। नहि प्रमात्रादिविभागादृते तदर्थाधिगमः। ते त्वविद्यावन्तमनुशासन्तो निर्मृष्टनिखिलाविद्यमनुशिष्टं स्वरूपे व्यवस्थापयन्तीत्येतावानेषां विशेषः। तस्मादविद्यावत्पुरुषविषयाण्येव शास्त्राणीति सिद्धम्।

वेदान्तकल्पतरुः।

नस्य कर्तृत्वं अङ्गेषु यथायथमृत्विजामिति। **तत्रेदं पूर्वपक्षसूत्रम्**—साङ्गप्रधानस्य प्रयोगेऽनुष्ठाने स्वयं यजमानः कर्ता स्यात्, यतः **शास्त्रगम्यं** फलं **प्रयोक्तरि** प्रतीयते, कुतः? **तल्लक्षणत्वाच्छ**ब्दप्रमाणकत्वादर्थस्य। स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गोद्देशेन भावनां विदधदाख्यातं भावनाक्षिप्तकर्तृसंबद्धं फलमवगमयति। आत्मनेपदेन च फलस्य कर्तृगामिता गीयते। साङ्गं प्रधानं फलसाधनमिति सर्वत्र याजमानत्वे **प्राप्ते, सिद्धान्तः**—**अन्यो वा स्यात्परिक्रयाम्नानाद्विप्रतिषेधात्प्रत्यगात्मनि** (जै. अ. ३ पा. ५ सू. २०)। यदि यजमान एव सर्वत्र कर्ता स्यात् तर्हि दक्षिणाभिः परिक्रयणमृत्विजामनर्थकं स्यात्। स्वस्मिंश्च परिक्रयो विप्रतिषिद्धः। अत आध्वर्यवादिकमृत्विग्भिरेव कार्यं, तस्मिंश्च परिक्रयद्वारा प्रयोजककर्तृत्वाद्यजमान एव साङ्गफलभागिति। अत्र च पूर्वपक्षसिद्धान्तयोः कर्तृगामिनि फले न विगानमिति पूर्वपक्षसूत्रमपि तावत्यंशे प्रमाणमित्युदाहृतम्। अशनायाद्यतीतपदसूचिताकर्तृत्ववैपरीत्यमाह—**प्रयोक्ता हीति**। असंसार्यात्मपदसूचिताभोक्तृत्ववैपरीत्यमाह—**कर्मजनितेति**। अपेतब्रह्मेत्याद्युक्ताऽनधिकाररूपवैपरीत्यमाह—**अधिकारीति**। अधिकारित्वस्य व्याख्यानं **स्वामीति**। **अकर्ता** कर्तृत्वशक्तिरहितः। **ननु** ब्रह्मज्ञानेन कर्मविधयो यदि यदा कदापि

कल्पतरुपरिमलः।

यजमानद्रव्यस्वत्वत्यागोऽन्येन कर्तुमशक्य इति तस्मिन्प्रधाने यजमानस्यैव कर्तृत्वं, तथैव ऋत्विगानमनार्थे दक्षिणादानेपि। **उपलक्षणमेतत्,** फलप्रतिग्रहयोग्यतापादकतपःप्रभृतेश्च। एवकारस्तदितराङ्गकलापव्यवच्छेदार्थः। **भावनाक्षिप्तेति**। **ननु**—पचन्ति पाचका इत्यत्र भावनाक्षिप्तपाचकरूपकर्तृगामित्वं पाकफलस्य नास्तीति दृष्टमिति—**चेद्, न**; तत्राकर्तृगामिक्रियाफलार्थकपरस्मैपदबलात्पाकफलस्यान्यगामित्वेऽप्यत्र बाधकाभावेनौत्सर्गिककर्तृगामित्वत्यागायोगादिति भावः। न केवलं कर्तृगामित्वे बाधकाभावमात्रं, तत्र साधकान्तरमप्यस्तीत्याह—**आत्मनेपदेन चेति**। **अनर्थकं स्यादिति**। भृतिदानं हि स्वफलार्थं कर्म परैः कारयितुमित्येवं लोके दृष्टार्थमवगतम्; अतो दृष्टार्थपरिक्रयविधिबलात् परिक्रीतैः कर्म कारणीयमिति नियमोऽवसीयत इति भावः। **आध्वर्यवादिकमिति**। आध्वर्यवादिसमाख्यायुक्तकाण्डाम्नातमङ्गजातं समाख्यावशादध्वर्य्वादिभिः कर्तव्यमित्यधिकरणान्तरव्युत्पादनीयार्थस्य बुद्धिसौकर्यार्थमिहोपन्यासः। **प्रयोजककर्तृत्वादिति**। स्वतन्त्रप्रयोजकसाधारणकर्तृसामान्यपरं साङ्गप्रधानानुष्ठापकप्रयोगविधिगतमाख्यातमिति भावः। अप्रयोक्तृत्वेन पौनरुक्त्यपरिहारायाह—**अकर्ता कर्तृत्वशक्तिरहित इति**। **पातकं ब्रह्मवधादीति**। अत्र पातकशब्देन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्राक्च तथाभूतात्मविज्ञानात्प्रवर्तमानं शास्त्रमविद्यावद्विषयत्वं नातिवर्तते। तथाहि—'ब्राह्मणो यजेत' इत्यादीनि शास्त्राण्यात्मनि वर्णाश्रमवयोऽवस्थादिविशेषाध्यासमाश्रित्य प्रवर्तन्ते। अध्यासो नाम अतस्मिंस्तद्बुद्धिरित्यवोचाम। तद्यथा—पुत्रभार्यादिषु विकलेषु सकलेषु वा अहमेव विकलः सकलो वेति बाह्यधर्मानात्मन्यध्यस्यति। तथा देहधर्मान्-स्थूलोऽहं, कृशोऽहं, गौरोऽहं, तिष्ठामि, गच्छामि, लङ्घयामि चेति। तथेन्द्रियधर्मान्-मूकः, काणः, क्लीबः, बधिरः, अन्धोऽहमिति। तथाऽन्तःकरणधर्मान्-कामसंकल्पविचिकित्साध्यवसायादीन्। एवमहंप्रत्ययिन-

भामती।

स्यादेतत्—यद्यपि विरोधानुपयोगाभ्यामौपनिषदः पुरुषोऽधिकारे नापेक्ष्यते; तथाप्युपनिषद्भ्योऽवगम्यमानः शक्नोत्यधिकारं निरोद्धुम्। तथाच परस्परापहतार्थत्वेन कृत्स्न एव वेदः प्रामाण्यमपजह्यादित्यत आह—**प्राक् च तथाभूतात्मेति**। सत्यमौपनिषद्पुरुषाधिगमोऽधिकारविरोधी, तस्मात्तु पुरस्तात्कर्मविधयः स्वोचितं व्यवहारं निर्वर्तयन्तो नानुपजातेन ब्रह्मज्ञानेन शक्या निरोद्धुम्। नच परस्परापहतिः; विद्याविद्यावत्पुरुषभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः। यथा 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इति साध्यांशनिषेधेऽपि 'श्येनेनाभिचरन् यजेत' इति शास्त्रं प्रवर्तमानं न हिंस्यादित्यनेन न विरुध्यते, तत्कस्य हेतोः, पुरुषभेदादिति। अवजितक्रोधारातयः पुरुषा निषेधेऽधिक्रियन्ते, क्रोधारातिवशीकृतास्तु श्येनादिशास्त्र इति। अविद्यावत्पुरुषविषयत्वं नातिवर्तत इति यदुक्तं तदेव स्फोरयति—**तथाहीति**। **वर्णाध्यासः**—'राजा राजसूयेन यजेत' इत्यादिः। **आश्रमाध्यासः**—'गृहस्थः सदृशीं भार्यां विन्देत्' इत्यादिः। **वयोऽध्यासः**—'कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत' इत्यादिः। **अवस्थाध्यासः**—'अप्रतिसमाधेयव्याधीनां जलादिप्रवेशेन प्राणत्यागः' इति। आदिग्रहणं महापातकोपपातकसंकरीकरणापात्रीकरणमलिनीकरणाद्यध्यासोपसंग्रहार्थम्। तदेवमात्मानात्मनोः परस्पराध्यासमाक्षेपसमाधानाभ्यामुपपाद्य प्रमाणप्रमेयव्यवहारप्रवर्तनेन च दृढीकृत्य तस्यानर्थहेतुतामुदाहरणप्रपञ्चेन प्रतिपादयितुं तत्स्वरूपमुक्तं स्मारयति—**अध्यासोनाम अतस्मिंस्तद्बुद्धिरित्यवोचाम**। 'स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः' इत्यस्य संक्षेपाभिधानमेतत्। तत्राहमिति धर्मितादात्म्याध्यासमात्रं ममेत्यनुत्पादितधर्माध्यासं नानर्थहेतुरिति धर्माध्यासमेव ममकारं साक्षादशेषानर्थसंसारकारणमुदाहरणप्रपञ्चेनाह—**तद्यथा पुत्रभार्यादिष्विति**। देहतादात्म्यमात्मन्यध्यस्य देहधर्मं पुत्रकलत्रादिस्वाम्यं च कृशत्वादिवदारोप्य आह—**अहमेव विकलः सकल इति**। स्वस्य खलु साकल्येन स्वाम्यसाकल्यात् स्वामीश्वरः सकलः संपूर्णो भवति। तथा स्वस्य वैकल्येन स्वाम्यवैकल्यात् स्वामीश्वरो विकलोऽसंपूर्णो भवति। बाह्यधर्मा ये वैकल्यादयः स्वाम्यप्रणालिकया संचारिताः शरीरे तानात्मन्यध्यस्यतीत्यर्थः। यदा च परोपाध्यपेक्षे देहधर्मे स्वाम्ये इयं गतिः, तदा कैव कथानौपाधिकेषु देहधर्मेषु कृशत्वादिष्वित्याशयवानाह—**तथा देहधर्मानिति**। देहादेरप्यन्तरङ्गाणामिन्द्रियाणामध्यस्तात्मभावानां धर्मान्मूकत्वादीन् ततोऽप्यन्तरङ्गस्यान्तःकरणस्य अध्यस्तात्मभावस्य धर्मान्कामसंकल्पादीन् आत्मन्यध्यस्यतीति योजना। तदनेन प्रपञ्चेन धर्माध्यासमुक्त्वा तस्य मूलं धर्म्यध्यासमाह—**एवमहंप्रत्ययिनम्**—अहंप्रत्ययो वृत्तिर्यस्मिन्नन्तःकारणादौ

वेदान्तकल्पतरुः।

बाधिष्यन्ते, तर्ह्यप्रमाणं स्युस्तत्राह-**नच परस्परेति**। **महापातकेति**। **महापातकं** ब्रह्मवधादि। **उपपातकं** गोवधादि। **संकरीकरणादीनि** च मनुनोक्तानि। 'खराश्वोष्ट्रवराहाणामजाविकवधस्तथा। संकरीकरणं ज्ञेयं मीनाऽहिमहिषस्य च॥ निन्दितेभ्यो धनाऽऽदानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम्। अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्याभिभाषणम्' 'मनुस्मृतिः (अ. ११ श्लो. ६८-६९) 'कृमिकीटवयोहत्या मद्यानुगतभोजनम्। फलैधःकुसुमस्तेयमधैर्यं च मलावहम्॥' (मनु-अ. ११ श्लो. ७०) इति। आदिशब्दात्तदुक्तं जातिभ्रंशकरादि गृह्यते। 'ब्राह्मणस्य रुजः कृत्यं घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः। जैह्म्यं पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं हि तत्॥' (मनु. अ. ११ श्लो. ६९) इतिं। अभ्यर्हितत्वाद्धर्म्यध्यासः प्रथमं वक्तव्य इत्याशङ्क्याह—**तत्राहमिति**। गृहीतविवेकत्वात्पुत्रादीनामात्मनि तद्धर्माध्यासासंभवमाशङ्क्याह—**देहतादात्म्यमिति**। देहगतस्वामित्वस्यारोपे कथं साकल्यवैकल्यारोपसिद्धिस्तत्राह—**स्वस्य खल्विति**। देहगतस्वामित्वस्य ये सकलत्वविकलत्वे ते चेदात्मन्यध्यस्ते, कथं बाह्यग्रहणं भाष्ये? तत्राह—**बाह्येति**।

कल्पतरुपरिमलः।

महापातकमतिपातकं समपातकं चेति त्रिविधं पातकं गृह्यते। **जातिभ्रंशकरादि** इत्यादिशब्देन प्रकीर्णकं गृह्यते। अनुक्रान्ताष्टविधपापानन्तर्भूतं पापं **प्रकीर्णकम्**। एवमेकैकसंज्ञया केषांचित्केषांचित्पापानां क्रोडीकारस्तेषु तेष्वेकरूपनरकादिफलप्रायश्चित्तोपदेशार्थः। **देहगतस्वामित्वस्येति**। **ननु**—पुत्रभार्यादिस्वामित्वं देहगतं न भवति; तस्य पुत्रभार्याद्युपचाराधीनभोगाभावात्, तदधीनभोगभाक्त्वव्यतिरेकेण तद्वैकल्यसाकल्यप्रयुक्तवैकल्यसाकल्यार्हस्य स्वामित्वस्याभावात्—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मशेषस्वप्रचारसाक्षिणि प्रत्यगात्मन्यध्यस्य तं च प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेणान्तःकरणादिष्वध्यस्यति । एवमयमनादिरनन्तो नैसर्गिकोऽध्यासो मिथ्याप्रत्ययरूपः कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्तकः सर्वलोकप्रत्यक्षः । अस्यानर्थहेतोः प्रहाणाय आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये [1]सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्ते । [2]यथा चायमर्थः सर्वेषां वेदान्तानां तथा वयमस्यां शारीरकमीमांसायां

भामती ।

सोऽयमहंप्रत्ययी तम् । **स्वप्रचारसाक्षिणि**—अन्तःकरणप्रचारसाक्षिणि, चैतन्योदासीनताभ्यां, **प्रत्यगात्मन्यध्यस्य** । तदनेन कर्तृत्वभोक्तृत्वे उपपादिते । चैतन्यमुपपादयति—**तं च प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेण** अन्तःकरणादिविपर्ययेण, **अन्तःकरणा**द्यचेतनं तस्य **विपर्ययः** चैतन्यं तेन । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । **अन्तःकरणादिष्वध्यस्यति** । तदनेनान्तःकरणाद्यवच्छिन्नः प्रत्यगात्मा इदमनिदंरूपश्चेतनः कर्ता भोक्ता कार्यकारणाविद्याद्वयाधारोऽहंकारास्पदं संसारी सर्वानर्थसंभारभाजनं जीवात्मा इतरेतराध्यासोपादानः, तदुपादानश्चाध्यास इत्यनादित्वाद्बीजाङ्कुरवन्नेतरेतराश्रयत्वमित्युक्तं भवति । प्रमाणप्रमेयव्यवहारदृढीकृतमपि शिष्यहिताय स्वरूपाभिधानपूर्वकं सर्वलोकप्रत्यक्षतयाऽध्यासं सुदृढीकरोति—**एवमयमनादिरनन्तः**–तत्त्वज्ञानमन्तरेणाशक्यसमुच्छेदः । अनाद्यनन्तत्वे हेतुरुक्तः—**नैसर्गिक इति** । **मिथ्याप्रत्ययरूपः**—मिथ्याप्रत्ययानां रूपमनिर्वचनीयत्वं तद्यस्य स तथोक्तः । अनिर्वचनीय इत्यर्थः । प्रकृतमुपसंहरति—**अस्यानर्थहेतोः प्रहाणाय** । विरोधिप्रत्ययं विना कुतोऽस्य प्रहाणमित्यत उक्तम्—**आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये** । **प्रतिपत्तिः** प्राप्तिः तस्यै, नतु जपमात्राय, नापि कर्मसु प्रवृत्तये, आत्मैकत्वं विगलितनिखिलप्रपञ्चत्वं आनन्दरूपस्य सतः, तत्प्रतिपत्तिं निर्विचिकित्सां भावयन्तो वेदान्ताः समूलघातमध्यासमुपघ्नन्ति । **एतदुक्तं भवति**—अस्मत्प्रत्ययस्यात्मविषयस्य समीचीनत्वे सति ब्रह्मणो ज्ञातत्वान्निष्प्रयोजनत्वाच्च न जिज्ञासा स्यात् । तदभावे च न ब्रह्मज्ञानाय वेदान्ताः पठ्येरन् । अपित्वविवक्षितार्था जपमात्रे उपयुज्येरन् । नहि तदौपनिषदात्मप्रत्ययः प्रमाणतामश्नुते । न चासावप्रमाणमभ्यस्तोऽपि वास्तवं कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यात्मनोऽपनेतुमर्हति । आरोपितं हि रूपं तत्त्वज्ञानेनापोद्यते, नतु वास्तवमतत्त्वज्ञानेन । नहि रज्वा रज्जुत्वं सहस्रमपि सर्पधाराप्रत्यया अपवदितुं समुत्सहन्ते । मिथ्याज्ञानप्रसञ्जितं च स्वरूपं शक्यं तत्त्वज्ञानेनापवदितुम् । मिथ्याज्ञानसंस्कारश्च सुदृढोऽपि तत्त्वज्ञानसंस्कारेणादरनैरन्तर्यदीर्घकालतत्त्वज्ञानाभ्यासजन्मनेति । **स्यादेतत्**—प्राणाद्युपासना अपि वेदान्तेषु बहुलमुपलभ्यन्ते, तत्कथं सर्वेषां वेदान्तानामात्मैकत्वप्रतिपादनमर्थ इत्यत आह—**यथाचायमर्थः सर्वेषां वेदान्तानां तथा वयमस्यां शारीरकमीमांसायां प्रदर्शयिष्यामः** । शरीरमेव शरीरकं तत्र निवासी शारीरको जीवात्मा, तस्य त्वंपदाभिधेयस्य तत्पदाभिधेयपरमात्मरूपतामीमांसा या सा तथोक्ता । **एतावानत्रार्थसंक्षेपः—यद्यपि** च स्वाध्यायाध्ययनविधिना स्वाध्यायपदवाच्यस्य

वेदान्तकल्पतरुः ।

साक्षिशब्दार्थमाह—**चैतन्योदासीनताभ्यामिति** । सक्रियोपाधेरात्मन्यारोपादात्मनि कर्तृत्वभोक्तृत्वे उपपादिते
इत्यर्थः । **चैतन्यमिति** । अन्तःकरणादिगतमित्यर्थः । साक्षिणि इति निर्देशात् शुद्धेऽध्यास इति भ्रममपन-
यति—**तदनेनेति** । **प्रकृतमिति** । उपोद्घातरूपेणाध्यासं वर्णयतो भाष्यकारस्य प्रथमं बुद्धिस्थत्वेन प्रकृतं विषय-
प्रयोजनमित्यर्थः । एवमध्यासे समर्थिते सति प्रसिद्धत्वादजिज्ञास्यत्वमाक्षेपावसरोक्तं निरस्तमित्याह—**एतदुक्तमिति** ।
पठ्येरन्निति भाष्यगतारभ्यन्त इतिपदस्य व्याख्या । अतत्परवेदान्तप्रत्ययो यद्यप्यप्रमा; तथाप्यभ्यस्तो वास्तवकर्तृ-
त्वादिनिवर्तक इत्याशङ्क्याह—**नचासाविति** । अधिकरणमारचयति—**एतावानिति** । वेदान्तशास्त्रमनारभ्यमारभ्यं
वेति विषयप्रयोजनासंभवसंभवाभ्यां संशयः । वेदान्तैरध्ययनविधिना सामान्यतः प्रयोजनवदर्थाववोधपरतां नीतैर्विशेष-
तश्च संदिह्यमानार्थतया विचाराकाङ्क्षैराक्षेपादस्याधिकरणस्य श्रुतिसङ्गतिः । समन्वयाद्यशेषविचारहेतुत्वाच्छास्त्रप्रथमाध्यायप्र-
थमपादसङ्गतयः । आशङ्कापनयनपूर्वकं पूर्वपक्षमाह—**यद्यपीत्यादिना** । अविवक्षितार्थत्वं वेदान्तानां शङ्कितुमशक्यम् ।

---

१ अभ्युदयाद्यर्थसगुणोपासनादीनामपि वेदान्तप्रतिपाद्यत्वेऽपि तत्पराणां वाक्यानामध्यारोपापवादन्यायेन निर्गुणस्वरूपप्रतिपत्त्यैव
पर्यवसानात् पशुकामस्यापि गोदोहनादेः दर्शपूर्णमासाङ्गाप्प्रणयनश्रितत्वेन दर्शपूर्णमासेप्युपयोगवत्तेषामपि ज्ञानद्वारा मुक्तावप्युप-
योगात्सर्वे वेदान्ता इत्युक्तमित्यवसेयम् । २ 'तद्गुणसारत्वात्, यथाच तक्षोभयथा, तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य' इत्याद्यधिकरणैः
साधयिष्यमाणस्यापि प्रपञ्चमिथ्यात्वस्येह स्मरणं शास्त्रारम्भोपयोगितया नवमाध्यायसिद्धाध्ययनदृष्टार्थत्वस्याथातो धर्मजिज्ञासेत्यत्रैवात्र
न परिदुष्यति । अथवा औदुम्बराधिकरणन्यायेन पर्णमय्यधिकरणन्यायेन च प्रकारभेदमादाय पौनरुक्त्यपरिहारः । यथाहि—
"औदुम्बरो यूपो भवतीति" वाक्यशेषतया श्रूयमाणस्य "ऊर्ग्वा उदुम्बरः ऊर्क् पशवः ऊर्जैवास्मा ऊर्जं पशूनाप्नोत्यूर्जोवरुध्यै" इति वाक्यस्य
फलसमर्पकत्वे गौरवापादकानुपपन्नगुणफलसंबन्धविधानं, एवमेव "यस्य पर्णमयी जुहूर्भवतीति" वाक्यशेषतया श्रूयमाणस्य "न स पापं
श्लोकं शृणोतीति" वाक्यस्य फलसमर्पकत्वेऽपि तदित्यौदुम्बराधिकरणन्यायेनैव गतार्थत्वेऽपि यथा द्रव्यसंस्कारकर्मसु फलश्रुतिरर्थवादः
स्यादित्यधिकरणप्रवृत्तिः, रात्रिसत्रन्यायावलम्बेनाशङ्कान्तरनिराकरणादिमुखभेदसत्वादेवम्—इति **न्यायरक्षामणिः** ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रदर्शयिष्यामः। वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य व्याचिख्यासितस्येदमादिमं सूत्रम्—

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

भामती।

वेदराशेः फलवदर्थावबोधपरतामापादयता कर्मविधिनिषेधानामिव वेदान्तानामपि स्वाध्यायशब्दवाच्यानां फलवदर्थावबोधपरत्वमापादितं; **यद्यपि च** 'अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः' इति न्यायात् मन्त्राणामिव वेदान्तानामर्थपरत्वमौत्सर्गिकं; **यद्यपिच** वेदान्तेभ्यश्चैतन्यानन्दघनः कर्तृत्वभोक्तृत्वरहितो निष्प्रपञ्च एकः प्रत्यगात्मावगम्यते; **तथापि** कर्तृत्वभोक्तृत्वदुःखशोकमोहमयमात्मानमवगाहमानेनाहंप्रत्ययेन संदेहबाधविरहिणा विरुध्यमाना वेदान्ताः स्वार्थात्प्रच्युता उपचरितार्था वा जपमात्रोपयोगिनो वेत्यविवक्षितस्वार्थाः। तथाच तदर्थविचारात्मिका चतुर्लक्षणी शारीरकमीमांसा नारब्धव्या। नच सर्वजनीनाहमनुभवसिद्ध आत्मा संदिग्धो वा सप्रयोजनो वा, येन जिज्ञास्यः सन् विचारं प्रयुञ्जीतेति पूर्वः पक्षः। **सिद्धान्तस्तु**—भवेदेतदेवं यद्यहंप्रत्ययः प्रमाणम्। तस्य तूक्तेन क्रमेण श्रुत्यादिबाधकत्वानुपपत्तेः, श्रुत्यादिभिश्च समस्ततीर्थकरैश्च प्रामाण्यानभ्युपगमादध्यासत्वम्। एवं वेदान्ता नाविवक्षितार्थाः, नाप्युपचरितार्थाः किंतूक्तलक्षणाः प्रत्यगात्मैव तेषां मुख्योऽर्थः। तस्य च वक्ष्यमाणेन क्रमेण संदिग्धत्वात्, प्रयोजनवत्त्वाच्च युक्ता जिज्ञासा,—इत्याशयवान्सूत्रकारः तज्जिज्ञासामसूत्रयत्—

अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति। जिज्ञासया संदेहप्रयोजने सूचयति। तत्र साक्षादिच्छाव्याप्यत्वाद्ब्रह्मज्ञानं कण्ठोक्तं प्रयोजनम्। नच कर्मज्ञानात्पराचीनमनुष्ठानमिव ब्रह्मज्ञानात्पराचीनं किंचिदस्ति, येनैतदवान्तरप्रयोजनं भवेत्, किंतु ब्रह्ममीमांसाख्यतर्केतिकर्तव्यतानुज्ञातविषयैर्वेदान्तैराहितं निर्विचिकित्सं ब्रह्मज्ञानमेव समस्तदुःखोपशमरूपमानन्दैकरसं परमं प्रयोजनम्। तमर्थमधिकृत्य हि प्रेक्षावन्तः प्रवर्तन्तेतराम्। तच्च प्राप्तमप्यनाद्यविद्यावशादप्राप्तमिवेति प्रेप्सितं भवति। यथा स्वग्रीवागतमपि ग्रैवेयकं कुतश्चिद्भ्रमान्नास्तीति मन्यमानः परेण प्रतिपादितमप्राप्तमिव प्राप्नोति। जिज्ञासा तु संशयस्य कार्यमिति स्वकारणं संशयं सूचयति। संशयश्च मीमांसारम्भं प्रयोजयति। तथाच शास्त्रे प्रेक्षावत्प्रवृत्तिहेतुसंशयप्रयोजनसूचनात् युक्तमस्य सूत्रस्य शास्त्रादित्वमित्याह भगवान्भाष्यकारः—**वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य व्याचिख्यासितस्य** अस्माभिः **इदमादिमं सूत्रम्।** पूजितविचारवचनो मीमांसाशब्दः। परमपुरुषार्थहेतुभूतसूक्ष्मतमार्थनिर्णयफलता विचारस्य पूजितता।

वेदान्तकल्पतरुः।

अध्ययनविधेर्दृष्टार्थत्वस्य तुल्यत्वात्। नच कार्यपरत्वात्सर्ववेदस्य सिद्धरूपे ब्रह्मणि वेदान्तानामप्रामाण्यशङ्का; लोकवेदयोर्वाक्यार्थस्याविशेषेण सिद्धरूपे ब्रह्मणि वेदान्तानां मन्त्राणामिव देवतादौ प्रामाण्यसंभवात्। नाप्युत्पत्तिलक्षणाप्रामाण्यं शङ्क्यम्; ब्रह्मात्मैक्यबोधित्वाद्वेदान्तानाम्। अतो नानारम्भं शास्त्रमित्यर्थः। परिहरति—**तथापीति।** प्रमाणस्वरूपपर्यालोचनेन मीमांसानारम्भमुक्त्वा प्रमेयस्वरूपालोचनयापि तमाह—**नचेति। वक्ष्यमाणेनेति।** तत्पुनर्ब्रह्मेत्यादावित्यर्थः॥

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥ वृत्तिव्यक्तस्वरूपज्ञानमभिप्रेत्याह—**तत्र साक्षादिति।** इष्यमाणत्वेन ज्ञानस्य प्रयोजनसूचनमुपपाद्य संशयसूचनमुपपादयति—**जिज्ञासा त्विति। सा हीति।** सा न्यायात्मिका मीमांसा अनेन

कल्पतरुपरिमलः।

इति चेद्, न; तदुपचाराधीनयोषादिभाक्तत्वरूपस्य तथाभूतस्य स्वामित्वस्य देहेपि संभवात्। **प्रमेयस्वरूपालोचनयापि तमाहेति। नच**—अहंप्रत्ययसिद्धेन कर्तृत्वभोक्तृत्वादिना निश्चितस्यापि भोक्तृरूपस्य नित्यत्वविभुत्वादिना संदिग्धतया विषयत्वं स्यादिति—वाच्यम्; सिद्धान्ते तन्निर्णयस्य मोक्षफलत्वानङ्गीकारादिति भावः॥

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥ ननु सूत्रे जिज्ञासापदप्रकृतिप्रतिपाद्यं किम् अखण्डानन्दरूपब्रह्मस्वरूपज्ञानं, किंवा विचारसाध्यं ब्रह्मनिर्णयरूपं वृत्तिज्ञानम्? **नाद्यः;** संशयानाक्षेपेण विषयसूचनालाभप्रसङ्गात्। नहि बहुशो दृष्टेऽपि पुनः पुनरुदित्वरी विषयसौन्दर्यप्रयुक्ता जिज्ञासा संशयमूला। **न द्वितीयः;** प्रयोजनसूचनालाभप्रसङ्गादित्याशङ्क्योभयमपि विवक्षितं, सौत्रपदानाम् अनेकार्थत्वस्यालङ्कारत्वादित्याह—**वृत्तिव्यक्तेति।** वृत्तिश्च व्यक्तस्वरूपज्ञानं चेति द्वन्द्वैकवद्भावः।

१ **अथातो ब्रह्मजिज्ञासा**—अत्र जिज्ञासापदं 'इदमतो जिज्ञासन्ते' 'इदं जिज्ञास्यम्' 'धर्मं जिज्ञासितुमिच्छेत्' इत्याद्यभियुक्तप्रयोगानुसारेणावयवार्थपरित्यागेन विचारे रूढमित्याशङ्क्य नायं जिज्ञासाशब्दः परित्यक्तावयवार्थः केवलविचारपर्यायः प्रयुज्यते, किंतु विचारसाध्यज्ञानविषयेच्छापरः, नह्युपदेशसाध्यज्ञानविषयेच्छायां जिज्ञासापदप्रयोगो दृश्यते इत्यन्तर्णीतविचारपरकमपि तत्पदं प्राधान्येनेच्छामेव बोधयतीति पञ्चपादिकादिषूपपादनात् भामतीप्रस्थान इव विवरणप्रस्थानेऽपि साधनचतुष्टयसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा भवतीत्येव शाब्दः सूत्रार्थः, नतु जिज्ञासापदेन विचारलक्षणया ब्रह्मविचारः कर्तव्य इति। सूचितश्चायमर्थः 'अधिक्रियायोग्यस्य ब्रह्मणस्तज्ज्ञानस्य वा प्राधान्येनानिर्देशात् प्रधानस्य चेच्छाया अनधिकार्यत्वात्' इति वर्णयता **पद्मपादाचार्येण।** तस्माद्ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्यादिकं तु अन्तर्णीतविचारविधेयत्वाभिप्रायं इत्युपसंहारभाष्यव्याख्यानमप्यतएवोपपद्यते। **यत्तु रामानन्दीये**—तस्माद्ब्रह्म जिज्ञासितव्यमिति भाष्यव्याख्यानावसरे 'अत्र सन्प्रत्ययस्य विचारलक्षकत्वं तव्यप्रत्ययेन सूच्यते' इत्युक्तम्, तत्तव्यप्रत्ययघटितपदाभिप्रायं, ज्ञाधातुना केवलज्ञानमेव विवक्ष्यत इति मताभिप्रायं वेति **द्रष्टव्यम्।**

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu